

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

BİR KIRIM ŞEHİRİ: GÖZLEVE (1675-1700)

Sema AKTAŞ SARI

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK

ARALIK - 2022

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

BİR KIRIM ŞEHİRİ: GÖZLEVE (1675-1700)

DOKTORA TEZİ

Sema AKTAŞ SARI

Enstitü Anabilim Dalı: Tarih

“Bu tez 13/12/2022 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Prof.Dr. Yücel ÖZTÜRK	Başarılı
Prof.Dr. Ümit EKİN	Başarılı
Prof.Dr. Nuri KAVAK	Başarılı
Prof.Dr. Ali TAŞ	Başarılı
Doç.Dr. Alper BAŞER	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet

Hayır

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütölen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Sema AKTAŞ SARI

13/12/2022

ÖNSÖZ

Tarih alanında bilimsel ve tutarlı bir çalışma üretmek merak ve sorularla başlar. Bu aynı zamanda içinizdeki kurdu doyurmanın bir yoludur ve uzun süreli bir seyahat gerektirir. Gözleve, Kırım Hanlığı sosyal ve iktisadi tarihinin bir temsili olarak yüksek lisans çalışmalarımın başından itibaren zihnimde beslenmekteydi. Çalışmanın başından sonuna hemen her aşamada yanımda olup, bilimsel tutumdan taviz vermeyerek içimdeki kurdu nasıl doyurabilirim sorusunun yanıtlarını bulmam konusunda rehberlik eden danışmanım sayın Prof. Dr. Yücel Öztürk'ün neden bir Kırım şehri tipolojisi yazılmıyor? sorusuna verilebilecek ilk cevabım bir Kırım şehrinin oluşturulabilmesi için tamamlanması gereken puzzle parçalarından birisinin Gözleve olduğuydu. Tüm bu sorular ve cevaplar arasında gidip gelen yolculuğum esnasında istikametimi kaybetmeden varış noktasına gelmemi sağlayan kıymetli hocama borcumu ödeyemem.

Yüksek Lisans aşamasından itibaren akademiye ve Kırım sahası çalışmalarına dair her türlü konuda yanımda olan ve yol gösteren sayın Prof. Dr. Nuri Kavak'a, tezin ara okumaları ve kadı sicilleri konusunda yardım ve yönlendirmeleri için sayın Prof. Dr. Ümit Ekin'e, zihin açıcı soruları ve entelektüel nezaketi için sayın Prof. Dr. Ali Taş'a, araştırmanın bilimsel değerlendirilmesi ve tahsisi konusunda zaman ayıran ve beni maddi hatalardan kurtaran sayın Doç. Dr. Alper Başer'e müteşekkirim. Çalışma sürecindeki kütüphane arkadaşlıkları ve çalışmayı sonlandırma aşamasındaki destekleri için Mehmet Kerim'e ve Menderes Kurt'a teşekkür ederim. Kendilerinden çaldığım zamana rağmen her daim yanımda bulunan sevgili ailemi de unutmamalıyım.

Sema AKTAŞ SARI

13/12/2022

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iv
TABLO LİSTESİ	v
GRAFİK LİSTESİ	vi
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii

GİRİŞ	1
--------------------	----------

BÖLÜM 1: GÖZLEVE'DE TARİH, FİZİKSEL ÇEVRE VE MEKÂNSAL

YAPILANMA	7
1.1. Tarihsel Süreç	7
1.1.1. Şehrin Tarihsel Gelişimi.....	7
1.1.2. Gözleve İsmi Üzerine	10
1.2. Fiziksel Çevre	12
1.2.1. Coğrafi Konum ve İklim	12
1.2.2. Şehrin Giriş Kapıları.....	13
1.2.3. Kale, Hisar, Sur, Liman	15
1.3. Mekânsal Yapılanma	17
1.3.1. Ticari Mekânlar	17
1.3.1.1. Çarşı ve Pazarlar	17
1.3.1.2. Suk-i Sultani.....	20
1.3.1.3. Han ve Kervansaraylar	21
1.3.2. Dini ve Kültürel Mekânlar.....	26
1.3.2.1. Camiler.....	26
1.3.2.2. Han Camii	30
1.3.2.3. Mescitler	32
1.3.2.4. Kilise ve Kenasa	32
1.3.2.5. Tekke ve Türbeler	33
1.3.3. Yaşam Alanları ve Sosyal Mekânlar	35
1.3.3.1. Evler ve Değirmenler ve Kışlalar.....	35
1.3.3.2. Mektep ve Medreseler.....	40

1.3.3.3. Hamam ve eşmeler	42
1.3.3.4. Bozahaneler.....	45
BÖLÜM 2: GÖZLEVE'DE YERLEŞİM VE İDARE	48
2.1. Yerleşim	48
2.1.1. Mahalleler.....	48
2.1.2. Köyler.....	53
2.2. İdari Yapı.....	55
2.2.1. Han ve Kabile Aristokrasisi	55
2.2.2. Kalgay ve Nureddin Sultan	56
2.2.3. Kabile Aristokrasisi ve Gözleve.....	57
2.2.4. İdareciler/Şehrin Efendileri	59
2.2.4.1. Emin.....	59
2.2.4.2. Dizdar.....	60
2.2.4.3. Subaşı.....	62
2.2.4.4. İmam	63
BÖLÜM 3: HUKUK, MAHKEMENİN İŞLEYİŞİ VE GÖREVLİLER	66
3.1. Şeyhülislam (Müftü), Kadıasker ve Kadı	66
3.1.1. Müftü ve Fetva	66
3.1.2. Kadıasker.....	67
3.1.3. Kadı	70
3.1.4. Kadı Ücretleri	72
3.1.5. Toprak Kadısı	74
3.1.6. Muvakkaten Kadı	76
3.2. Naib ve Muhzırlar.....	78
3.3. Mahkemenin İşleyişi	81
3.3.1. Mahleme Mekânı.....	81
3.3.2. İhkak-ı Hak.....	82
3.3.3. Cem'-i Kesîr ve Cemm-i Gafir.....	84
3.3.4. Yemin ve Nükûl	87
3.4. Suç ve Ceza	91
3.4.1. Cinayet.....	92
3.4.2. Darp ve Küfür.....	95

3.4.3. Gasp, İtlaf ve Hırsızlık	99
3.4.4. Kürek Cezası	102
BÖLÜM 4: İKTİSADİ VE SOSYAL YAŞAM.....	104
4.1. Sosyal Yaşam	104
4.1.1. Topluluklar ve Etnik Gruplar	104
4.1.2. Aile Kurumu ve Kadın	107
4.1.2.1. Hane Nüfusu ve Çocuk Sayıları.....	109
4.1.3. Miras ve Miras Hukuku.....	111
4.1.4. Vakıf.....	112
4.1.5. Unvan ve Lakaplar	114
4.2. İktisadi Yaşam	115
4.2.1. Gözleve İskelesi	115
4.2.2. Dört Emtia	116
4.2.2.1. Köle.....	116
4.2.2.2. At.....	132
4.2.2.3. Kürk	136
4.2.2.4. Tuz	144
4.2.3. Para, Narh, Ölçüler	149
4.2.3.1. Para	149
4.2.3.2. Narh.....	151
4.2.3.3. Ölçüler.....	154
4.2.4. Hanın İç Borçlanması	157
SONUÇ	159
KAYNAKÇA.....	160
EK	176
ÖZGEÇMİŞ	178

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedi
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
KŞS.	: Kırım Şer’iyye Sicilleri
Neş.	: Neşreden
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı İnsan Ansiklopedisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vd.	: Ve diğerleri
Vr.	: Varak

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Gözleve'de Bulunan Han ve Kervansaraylar.....	26
Tablo 2: Gözleve'de Bulunan Camiiler.....	28
Tablo 3: Gözleve'de Bulunan Mescitler.....	32
Tablo 4: Gözleve'de Bulunan Mahalleler	52
Tablo 5: Gözleve'de Bulunan Köyler.....	54
Tablo 6: 1675-1700 Yılları Arasında Gözleve Kadıları	72
Tablo 7: 1675-1700 Yılları Arasında Gözleve'de Köle Fiyatları.....	119
Tablo 8: Atlar ve Fiyatları	135
Tablo 9: Kürk Fiyatları	142
Tablo 10: 1696 Yılında Verilen Narhlara Göre Bazı Gıdaların Fiyatları.....	154

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: İhkak-1 Hak Dağılımı.....	84
Grafik 2: Çocuk Sayıları	110

ÖZET

Başlık: Bir Kırım Şehri: Gözleve (1675-1700)

Yazar: Sema AKTAŞ SARI

Danışman: Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK

Kabul Tarihi: 13/12/2022

Sayfa Sayısı: viii (ön kısım) + 175 (ana kısım) + 2 (ek)

Şehirler, çeşitli özellikleri ile sosyoloji, tarih ve coğrafya gibi farklı bilimlerin konusu olmuştur. 20. yüzyılda gelişmeye başlayan şehir tarihi çalışmaları, kendine ait kavram ve yöntemleri ile ayrı bir disiplin olarak gelişimini sürdürmektedir. Bu çalışmada Kırım Hanlığı'nda bulunan Gözleve şehrinin 1675-1700 yılları arasını kapsayan tarihi; mekânsal, idari ve hukuksal bağlamda incelendi. Şehir bu ana başlıklar temel alınarak coğrafya, iktidar, temsil, şehir kimliği, mekânın kullanımı, iktisadi metalar, hukuk ve gündelik hayat çerçevesinde değerlendirildi.

Birinci bölümde antik çağda Weber'in kıyı şehirleri olarak tanımladığı polis niteliğini taşıyan Gözleve'nin fiziksel özellikleri ve mekânsal yapılanması ele alındı. İkinci bölümde yerleşim, Türk-İslam şehrine özgü mahalle ve köy birimleri üzerinden idare ise Kırım Hanlığı'na özgü kabile aristokrasisi bağlamında değerlendirildi. Üçüncü bölümde araştırmanın temel başvuru kaynağı kadı sicilleri üzerinden Gözleve'de hukuk, mahkemenin işleyişi ve görevliler ve çalışma usulleri ele alındı. Son bölümde şehrin iktisadi yaşamı iskele ticareti, liman hinterlandı ve köle, at ve kürk gibi temel metalar üzerinden sosyal hayat ise vakıf, aile kurumu ve miras kavramları üzerinden değerlendirildi. Çalışma neticesinde bir Kırım şehrinin temsili niteliğinde Gözleve ve Gözleveli tipolojisi ortaya konulmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Kırım Hanlığı, Şehir, Gözleve, Mahkeme

ABSTRACT

Title of Thesis: A Crimean City: Gözleve (1675-1700)

Author of Thesis: Sema AKTAŞ SARI

Supervisor: Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK

Accepted Date: 13/12/2022

Number of Pages: viii (pre text) + 175
(main body) + 2 (app)

Cities, with their various features, have been the subject of different sciences such as sociology, history and geography. Urban history studies, which started to develop in the 20th century, continue to develop as a separate discipline with its own concepts and methods. In this study, the history of the city of Gözleve, which is in the Crimean Khanate, covering the years 1675-1700, was examined in spatial, administrative and legal context. Based on these main topics, the city was evaluated within the framework of geography, state administration, city identity, use of public space, law and daily life.

In the first part, the physical features and spatial structure of Gözleve, which was defined as the coastal cities by Weber in ancient times, were discussed. In the second part, the settlement was evaluated in terms of the neighborhood and village settlements specific to the Turkish-Islamic city, and the administration in terms of the tribal aristocracy specific to the Crimean Khanate. In the third part, the law, the functioning of the court and the officials and working procedures in Gözleve were discussed through the kadi registries, the main reference source of the research. In the last part, the economic and social life of the city was evaluated through the pier trade and port hinterland, basic commodities such as slaves, horses and fur, and the concepts of foundation, family institution and heritage. As a result of the study, a general typology of Gözleve people and the mobility of Gözleve were tried to be revealed

Keywords: Ottoman, Crimean Khanate, City, Gözleve, Court

GİRİŞ

Marco Polo, tek tek her taşıyla bir köprüyü anlatır. “Peki köprüyü taşıyan taş hangisi?” diye sorar Kubilay Han. “Köprüyü taşıyan şu taş ya da bu taş değil, taşların oluşturduğu kemerin kavsi.” der Marco. Kubilay Han sessiz kalır, bir süre düşünür. Sonra ekler: “Neden taşları anlatıp duruyorsun bana? Beni ilgilendiren tek şey var, o da kemer.” Marco cevap verir: “Taşlar yoksa kemer de yoktur.”¹

Şehirler de Marco Polo’nun kemeri gibidir. Tarihi, nerede konumlandığı, geçmişten getirdiği yapıları, geçirdiği maceralar ve nihayet hangi çağda tasvir edilecekse o dönemin mekânsal ve idari yapılanması ve üzerinde yaşayan insanların oluşturdukları topluluklar ve bunların şehre kattığı değerler, hepsi birer birikimin domino taşlarıdır. Tıpkı kemeri oluşturan taşlar gibi. Birini çıkardığımızda şehrin hayat hikâyesi eksik kalacaktır. Biz mütevazı şehir tarihi çalışmamızda Gözleve’nin yirmi beş yıllık hikâyesi özelinde bu taşların hepsini tek tek yerleştirmeye çalıştık. Amacımız, Gözleve şehir tarihi özelinden Kırım Hanlığı’nın genel tarihine uzanan bu köprünün Kırım Hanlığı tarihi çalışmalarına bir katkı sağlamasıdır.

Çalışmanın birinci bölümünde Gözleve şehrinin tarihsel kökleri, tarih boyunca aldığı isimler, coğrafyası ve iklimi üzerinden yapılan bir değerlendirme ile 1675-1700 yılları arasına taşıdığı şehir mirasının üzerine konumlanan mekânsal yapılanmasının özellikleri tespit edildi. Bu yapılanmada şehrin iktisadi hareketliliğini sağlayan ticari mekânlar, etnik ve cemaat özelliklerini barındıran dini-kültürel mekânlar ile evler, kışlalar gibi yaşam alanları ve insanların gündelik hayatlarını geçirdikleri bozahanelerin sosyal işlevleri değerlendirildi.

Gözleve şehirinde yerleşim ve idare merkezinde değerlendirme ve tespitlerin yer aldığı ikinci bölümde Osmanlı ve Kırım şehrinin temel yapıtaşlarını oluşturan birimler olarak mahalle ve köy yerleşimleri ele alındı. Hanlığın genel idaresinde Kırım Hanlığı’nın geçmişten getirdiği kabile aristokrasisi mirası bağlamında Han, Kalgay ve Nureddin Sultanlar ve bunların şehirler üzerindeki etki ve pozisyonları irdelenip şehrin efendileri olarak bilinen emin, dizdar, subaşı ve imam gibi görevlilerin idari sorumlulukları tartışıldı.

¹ Italo Calvino, *Görünmez Kentler*, çev. Işıl Saatçioğlu (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 127.

Çalışmanın genelinde temele alınan Kırım kadı sicilleri bağlamında Gözleve ve Gözleve mahkemesine dair tespit ve değerlendirmeler için ayrı bir bölüm hazırlanması gerekiyordu. Üçüncü bölümde Kırım Hanlığı'nda hukukun genel yapısı yarlıklar bağlamında değerlendirildikten sonra şer'i hukukun temsilcisi müftü, kadıasker ve kadıların şehirlerle organik bağları ele alındı. Osmanlı kadı tarihi çalışmalarında üzerinde pek de durulmayan muvakkaten ve toprak kadılarının Kırım Hanlığında varlığı tespit edildi. Mahkemenin işleyişinde ihkâk-ı hak adı altında Gözlevelilerin adalet arayışı ve cem'-i kesîr ve cemm-i gafir ve yemin ve şühûdü'l-hâl araçlarının kullanılış biçimleri ile kadı ve naiblerin çalışma usulleri tartışıldı.

Dördüncü ve son bölümde şehrin sosyal yaşamı, aile kurumu, çocuk sayıları, vakıflar, kadınlar, terekelere dayalı miras işlemleri, unvan ve lakaplar üzerinden değerlendirilmiş olup ilgili kurum ve sosyal kişilik ve bağların aynı zamanda iktisadi hayatla olan ilişkileri tespit edildi. İktisadi yaşama dair bu tespitler, Kırım'da kullanımı ve ticareti yaygın olan dört emtia üzerinden tartışıldı. İktisadi hayatın temel araç gereçleri para, narh, vergiler ve esnaf teşekkülleri ile Hanın ekonomi yönetimi alanına giren iç borçlanma konusu dönemim siyasi ve ekonomik koşullarına göre değerlendirildi.

Çalışmanın Konusu

Bu tez çalışmasının konusu, 17. yüzyılın son çeyreğinde bir Kırım şehri Gözleve'nin sosyal, iktisadi, idari ve hukuki yapısının değerlendirmesine odaklanmaktadır.

Çalışmanın Amacı

Klasik bir Osmanlı şehrini tanımlamak mümkünken 17. yüzyılda Klasik bir Kırım şehri tanımını yapmak henüz mümkün görünmemektedir. Gözleve şehir tarihi çalışması, araştırmacıları bu problemin cevabına biraz daha yakınlaştıracaktır. Bu çalışmanın amacı, 1675-1700 yılları arasında Gözleve şehri'nin coğrafi, idari, iktisadi ve sosyal yapısını ortaya çıkarmak ve bu bağlamda kadı sicilleri vasıtasıyla Gözlevelilerin bu yapı içindeki konumlarını değerlendirmektir.

Çalışmanın Önemi

Osmanlı şehir tarihi çalışmaları nitelik ve nicelik açısından artış göstermekte iken aynı tespiti Kırım Hanlığı şehir tarihi çalışmaları için söylemek mümkün değildir. Genel olarak Kırım ve Kırım Hanlığı üzerine yapılan çalışmalar daha çok siyasi tarihe ve

Karadeniz ticaretine odaklanmış durumdadır. Kırım şehri çalışmalarına ise Kefe, Bahçesaray ve Karasu dışında örnek veremiyoruz. Dolayısıyla bu coğrafyada çalışılacak her şehir çalışması bu alanda literatür açığını kapatacak nitelikte olacaktır. Bu bağlamda araştırmada seçilen Gözleve şehrinin sosyal, kültürel, ekonomik ve coğrafi yapısı aydınlatılmaya çalışılacaktır. Karadeniz ticareti bilimsel sahada çalışılan konular arasındadır. Ancak tüccarı ve sosyal ağlarını da işleyen şehir tarihi çalışmaları ile desteklenmesi gerekmektedir. Şehrin temelini oluşturan ve Osmanlı için de önemli ticari bir liman değeri taşıyan Gözleve limanı, Osmanlı ve Kırım Hanlığı arasındaki iktisadi ve sosyal ağları anlamlandırmak açısından da incelenecektir.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmanın ana kaynakları olarak temel alınan Kırım Kadı Sicilleri ve çalışmanın tarihsel aralığına uygun Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan ilgili belgelerin transkripsiyon ve tasnifleri yapıldı. Kırım Hanlığı'na özgü Yarlık ve Bitigler incelendi. Bunların tarihçilik yöntem ve metodolojisine uygun olarak fişlemeleri yapıldı. Arşiv kaynakları, seyyah, elçi ve misyonerlerin Kırım Hanlığı gözlem ve notları ile desteklenerek işlenebilir hale getirildi. Güncel literatürün de taranmasıyla Gözleve'nin sosyo-ekonomik, idari ve hukuki yapı bağlamında ne kadar Osmanlı ne kadar Kırım şehri olduğu yönündeki ön fikirler test edildi.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Kırım şehir tarihi çalışmalarında şehrin inşasında omurga niteliği taşıyan kaynaklar Kırım kadı sicilleri veya yaygın kullanılan ismiyle Kırım şer'iyye sicilleridir. Çalışmada 1675-1700 yıllarına ait defterler danışmanımdan ve İSAM'dan temin edildi. Aynı defterler ve daha fazlası (121 Cilt) St. Petersburg Rusya Millî Kütüphanesi El Yazmaları Bölümü (Otdel Rukopisey Rossiyskoy Natsional'noy Biblioteki (ORRNB), Fond 917'de yer aldığı için ORRNB kısaltmasını tercih eden araştırmacılar mevcuttur. Ancak biz mikrofilmlerini doğrudan gördüğümüz belgeleri ve İSAM'ın kataloglama sistemini kullanmayı tercih ettik. Nitekim Türkiye'de bulunanlar Kırım İsmail Gaspıralı Kütüphanesi'nde bulunan 61 ciltlik mikrofilm koleksiyonudur. Halil İnalıcık'ın² Türk

² Halil İnalıcık, "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu", *Bellekten*, 60/227 (1996), 165-191; Halil inalcık'tan sonra farklı araştırmacılar ilgili defterler üzerine çalışmalar yapmıştır; Ahmet Nezihi Turan,

ilim camiasına bu defterleri tanıtmasından sonra üzerinde çalışmalar başlamış ve hala devam eden transkripsiyon-değerlendirme tarzında yüksek lisans ve şehir tarihi bağlamında doktora tez çalışmaları ile Kırım Hanlığı tarihi literatürü genişlemektedir. Tüm defterlerin kullanılmasıyla Kırım ve kazalarına dair yapılan genel bir çalışmadan³ sonra Kadı sicillerine dayalı olarak üzerine doktora çalışması yapılan ilk Kırım şehri Karasu'dur.⁴ Akabinde hanlığın başkenti Bahçesaray⁵ ve yine kadı sicilleri temel alınarak Kırım mahkemesi⁶ ve Kırım'da kölelik üzerine⁷ tezler hazırlanmıştır. Araştırma tezlerinin dışında doğrudan transkripsiyonu yapılan defterler de bulunmaktadır. Kırım kadı sicilleri üzerine yapılan güncel bir katalog çalışması ile Rusya'da bulunanlar dahil defterlerin tanıtımı yapılmıştır.⁸

Bu çalışmada 1675-1700 tarih aralığına ait toplam on beş defter incelenmiştir.

H. 1084-1086/ M. 1674-1675 Tarihli 20 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.

H. 1086-1087/M. 1675-1677 Tarihli 21 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.

H. 1087-1089/M. 1677-1678 Tarihli 22 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.

H. 1090-1095/M. 1679-1684 Tarihli 23/A Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.

H. 1090-1095/M. 1679-1684 Tarihli 23/A Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.

H. 1087-1092/M. 1676-1681 Tarihli 23/B Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.

H. 1088-1090/M. 1677-1678 Tarihli 24 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.

H. 1094-1096/M. 1683-1684 Tarihli 25 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili.

"Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 9 (2003), 1-16; Nuri Kavak, "Kırım Hanlığı Şer'iyye Sicilleri ve Muhtevası Üzerine", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (2008), 14-27; Ahmet Cihan-Fehmi Yılmaz, "Kırım Kadı Sicilleri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 11 (2004), 131-176.

³ Ömer Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1774)* (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, (2007), 145 (Ömer Bıyık, *Kırım'ın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014).

⁴ Nuri Kavak, *Karasu Kazası (1683-1744): Kırım Hanlığı'nda Bir Yerleşme Örneği* (Bursa: On-Mart Öner Matbaacılık, 2014).

⁵ Fırat Yaşa, *Bahçesaray (1650-1675)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017); Ahmet Doğan, *Kırım Bahçesaray'da Sosyo-Ekonomik Hayat (1700-1725)* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2022).

⁶ Natalia Królikowska, *Law and Division of Power in the Crimean Khanate: A Study on the Reign of Murad Giray (1678-1683)* (Warsaw: University of Warsaw Institute of History, 2010).

⁷ Zeynep Özdem Köse, *Kırım Hanlığı'nda Kölelik (1648-1699)* (Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).

⁸ Fehmi Yılmaz vd., *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu* (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, 2021).

- H. 1095-1096/M. 1684-1685 Tarihli 26 Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.
- H. 1096-1099/ M. 1685-1688 Tarihli 27 Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.
- H. 1010-1104/ M. 1689-1693 Tarihli 29 Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.
- H. 1107-1108/ M. 1696-1696 Tarihli 31 Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.
- H. 1108-1109 / M. 1697-1697 Tarihli 32 Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.
- H. 1110-1112 /M. 1699-1700 Tarihli 34 Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.
- H. 1112-1114 /M. 1700-1702 Tarihli 35 Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.

İlgili defterler esas alınmakla birlikte daha eski ve daha ileri tarihli tarihli defterlere ait yapılmış transkripsiyon çalışmalarından ve tezlerden faydalanılmıştır. Kırım Hanlığı'nın iç işleyişinde ve dış yazışmalarında arşiv belgesi niteliği taşıyan yarıklık ve bitikler de çalışmanın kaynakları arasındadır. Bunlardan Kırım Hanlığı ve Rusya arasındaki yazışmaları ihtiva eden ve V. Véliaminof-Zernof tarafından derlenen ve yayınlanan külliyat oldukça kıymetlidir.⁹

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde doğrudan çalışmanın aralığını ilgilendirecek belgeler bulunmamakla birlikte 1675-1700 yılları arasında dair Gözleve üzerine belirli çıkarımlarda bulunmamızı sağlayacak geçmiş ve ileri tarihli belgeler kullanıldı. Bunlar, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi evrakı, Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı ve Mühimme defterleridir. Bu belgeler daha çok Gözleve Eminlerine, etnik topluluklara ve ileri tarihlerde varlığını devam ettiğini anladığımız mahallelere dair kayıtlardır.¹⁰

Kronikler ve Araştırma Kaynakları

Kırım Hanlığını konu alan Osmanlı kroniklerinden Hezarfen Hüseyin Efendi'nin eseri¹¹ ve Eyyubi Efendi Kanunnamesi'nin yanısıra müstakil olarak Kırım Hanlığını ilgilendiren Tarih-i Sahib Giray Han, Gülbün-i Hânân ve Umdet'ül-Ahbar başta olmak üzere Kırım kronikleri temel başvuru kaynakları arasındadır. Halil İncalcık'ın Karadeniz ve Kırım sahasına yönelik yapmış olduğu çalışmaların yanı sıra, Yücel Öztürk'ün Kefe eseri Kırım şehir tarihine dair yapılan ilk çalışma olması hasebiyle temel bir başvuru kaynağıdır. Hakan Kırmılı, Nuri Kavak, Fehmi Yılmaz, Natalia Krolikowska, Dariusz

⁹ Véliaminof-Zernof, *Matériaux Pour Servir A L'histoire du Kaanat de Crimée* (SaintPetersbourg, 1864).

¹⁰ BOA. (TS.MA.e). 1265-5; BOA, A.{DVNSMHHM d.: 83/108; BOA, HR.MKT. 104-7.

¹¹ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân Fî Kavânin-i Âl-i Osman*, haz. Sevim İlgürel (Ankara: Türk Tarik Kurumu, 1998).

Kołodziejczyk, Nicole Kançal-Ferrari, Zübeyde Güneş Yağcı ve Alper Başer Kırım sahasının çeşitli dönemlerini ve konularını çalışan araştırmacıların kitap ve makaleleri istifade edilen kaynaklar arasındadır.

BÖLÜM 1: GÖZLEVE'DE TARİH, FİZİKSEL ÇEVRE VE MEKÂNSAL YAPILANMA

1.1. Tarihsel Süreç

1.1.1. Şehrin Tarihsel Gelişimi

Gözleve, tarihi mitolojik zamanlara kadar dayanan kadim bir Kırım şehridir. Şehrin izleri İskitler zamanına kadar takip edilebilmektedir. Milattan önce 7. yüzyılda Kırım yarımadasına giren Asyalı İskitler, kendilerinden önce burada yaşayan Taurileri dağlık bölgelere sürer.¹² Herodot'un deyişiyle "Skythlerin oturdukları yerler eskiden Kimmerlerinmiş öyle derler".¹³ Kimmerleri de istila ederek Kırım dışına atan İskitler ovalarda yerleşir. Milattan önce 2. yüzyıllarda Kırım İskitlerinin payitahtı Akmescit yakınlarındaki Kermencik olur.¹⁴ Zaman içinde Taurularla karışarak bir ulus haline gelen İskitler zamanında Kırım, Tavrıda adını alır. İlk yerli halk olan Tauruların yarımadaya adını verdiği Herodot'tan sonra Strabon tarafından da teyit edilir.¹⁵ Kimmer-İskit şehri Gözleve'nin bu çağlarda hangi isimle anıldığı bilinmemekle birlikte bazı araştırmacılar bu ismin Altınordu döneminde verildiğini kabul eder.¹⁶ Şehrin adı ve etimolojik kökeni ayrıca tartışılacaktır.

Milattan önce 4. yüzyılda Sarmat saldırılarına uğrayan Kırım Yarımadası'nda, Mithridate hanedanı tarafından Doğu ve Batı Greklerinin birleşmesi gerçekleştirildi (M.Ö.120). Mithridatlar, Taur-İskit menşeli topluluklar üzerinde Greklerin kesin üstünlük kurmasını sağladı. Milattan önce 63 yılına kadar devam eden Mithridat hâkimiyetinden sonra yarımada Roma hâkimiyetine girdi.¹⁷ Kolonizasyonu başlattıklarında Taur veya Taur-İskit halkının direnişiyle karşılaşan Yunanlılar, iç bölgelere nüfuz edemedi, onlarla ancak çok sonraları ticarî ilişkiler kurabildiler. Milattan önce 1. ve milattan sonra 4. yüzyıllarda sahil kolonileri üzerinde Roma idaresi devam ederken içeride İskitler'e benzer biçimde göçebe bir yaşam süren ve çeşitli

¹² Kırım'a ismini veren Tauriler ve İskit ilişkileri için bkz. Herodot, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012), 335- 343.

¹³ Herodot, *Tarih*, 298.

¹⁴ Nurettin Agat, "Kırım Şehirleri-Gözleve", *Emel Dergisi* 50 (1969), 23.

¹⁵ Yücel Öztürk, "Jeopolitik Perspektifte Kırım Yarımadası", *Uluslararası Osmaneli Sosyal Bilimler Kongresi*, ed. Murat Ercan vd. (Osmaneli: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi), 8.

¹⁶ Agat, "Gözleve", 23.

¹⁷ Öztürk, "Jeopolitik Perspektifte Kırım Yarımadası", 8.

grupları bünyesinde barındıran Sarmatlar hala burada bulunuyordu.¹⁸ Çeşitli araştırmacılar, Gözleve'nin milattan önce 6. yüzyılda Pantikapaion (Kerç) ve Khersones (Kerson-Akyar) gibi Yunanlar tarafından kurulan ilk koloniler olduğunu kabul eder. Buna göre Gözleve civarında Karkintida (Kerkinitis) Limanı, koloni yoluyla teşekkül etmiştir.¹⁹ Kırım'ın güneybatısında Kalamış (Kalamitski) körfezinin kuzeyinde kolonize edilen Kerkinitis'i hangi Yunan kent devletinin kurduğu belli olmamakla birlikte İon veya Dorlar (Heraklea Pontika) tarafından kurulmuş olabileceği tahmin edilmektedir.²⁰ Herodot'un anlatısına göre ise Kerson gibi Yunan kolonların oturdukları kentleri (Herodot'un yaşadığı zaman dilimi) Kimmerler kurmuştur. Peşlerinden de İskitler gelmiştir.²¹

Hangi uygarlık tarafından kurulduğu konusunda ihtilaf söz konusu olsa da Gözleve (Kerkinitis) antik dönemlerde dahi Atina, Sinop, Rodos, Ereğli, Kerson ve Pantikapea kentleri ile ticari ve kültürel ilişkiler sürdüren bir liman kentiydi. Şehir, milattan önce 4. yüzyılda bağımsızlığını kaybetmesine rağmen ticari ve stratejik önemini sürdüren bir kaleye dönüştü. Milattan önce 110-109'da İskitlerin istilasına uğrayan kent, Milattan önce 2. yüzyıl sonlarında diğer Kırım sahil kentleri gibi Pontuslu General Diophantus tarafından fethedildi. Milattan sonra 1-3. yüzyıllarda Roma İmparatorluğu'nun egemenliğinde kalan kent, Milattan sonra 3. Yüzyılda Got istilası sırasında terk edilmiş olmalıdır.²² 4. ve 5. yüzyıllarda tekrar yerleşimler başladığında Gözleve'nin yeni misafirleri Hunlar olacaktır. Araştırmalara göre Hunlar 371'de Kırım'a ulaştığında Gotlar, Hun hâkimiyetini kabul eder. 4. yüzyılda Romalılar tarafından terkedilmiş olan kaleler Hunlara teslim olur.²³ Hunların ardından Kırım Yarımadası ve Kıpçak Bozkırları olarak bilinen geniş step alanları Bulgar, Avar, Hazar ve Göktürklerin iskân bölgesi

¹⁸ "Kırım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/447-449.

¹⁹ "Kırım", 15/447.

²⁰ Özhan Öztürk, *Pontus: Antik Çağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi* (Ankara: Nika Yayınları, 2016), 873.

²¹ Herodot, *Tarih*, 299; Herodot bu mevzuyu Yunanlıların ve Barbarların da kendisi gibi anlattığını belirtir; Greklerin daha sonra Chersonesos adını verdiği sitenin ilk ismi Tavrida'dır. Proto-Grek olarak nitelenen "Tauriler" in kurduğu ilk yerleşim yerlerinin iyi araştırılması gerekir. Taurilerin Kırım Yarımadası'nda geliştirdikleri ilk otantik kültür, Grek dönemi hakkında gerçekleştirilen geniş çaplı yayının gölgesinde kalmıştır, Öztürk, "Jeopolitik Perspektifte Kırım Yarımadası", 8; Öztürk'ün Tauri mirasına vurgusu, Gözleve'nin tarihi konusunda da muallakta kalan kısımların aydınlatılması için bir ipucu niteliğindedir.

²² Öztürk, *Pontus*, 870.

²³ İbrahim Tellioglu, "Kırım'daki Türk Varlığının Tarihi Gelişimi", *The Journal of Academic Social Science Studies* 51/3 (Autumn 2016), 4.

haline dönüşür. 11. yüzyıldan sonra Kuman ve Kıpçakların etkisi burada artınca Kırım, Kıpçak yurduna dönüşür.²⁴ Bir dönem Peçeneklerin de Kıpçak Bozkırları ve özellikle Kırım ticaret yollarını ele geçirdikleri ve bölgede yaşayan Hazarlar diğer kavimlerle temas ettikleri görülür.²⁵ İstila edilme geleneğini bozmayan Gözleve, Kırım'a Hazar ve Kumanların gelmesiyle milattan sonra 7-10. yüzyıllar arasında Hazar İmparatorluğu'nun bir parçası ve Hazar Yahudilerinin yaşadığı liman kenti Güsli-ev (Güzel ev) olarak varlığını sürdürecektir. ²⁶ Heredot'un Kimmeriası²⁷, Strabon'un İskityası²⁸ Kırım Yarımadası, Hazarlar devrinde (yaklaşık 650- yaklaşık 965-969) Gazaria adını alır.²⁹ Hazarların bakiyeleri olan Musevi Karay Türkleri, Kırım'da yaşamaya devam ettiler. Gözleve, Karayların yoğun olarak yaşadıkları şehirlerden birisiydi.³⁰ Hazarların yıkılışından sonra Kıpçak Bozkırlarında ve Kırım'da daha rahat hâkimiyet süren Kuman, Kıpçak ve Peçenekler Moğol baskılarına-akınlarına mukavemet edemediler. Böyle 13. yüzyılda Kırım'da Altınordu hâkimiyeti tesis edildi.³¹ Bizans içerilere giremeye de iktisadi alanda Kırım limanları üzerindeki etkisi devam etti. Anadolu Selçuklu Devletinin de yarımada tarihine temas ettiği 13. yüzyılda Cenevizliler, Bizans'tan Karadeniz ticaretinde imtiyaz kazandılar. Bu dönemde Kırım limanları Cengiz Han İmparatorluğu'nun kıtalar arası ticarete sağladığı gelişmelerden faydalandı.³² Altınordu Devleti'nden koparak müstakil bir hanlık haline dönüşen Kırım Hanlığı³³ döneminde Gözleve, özellikle hububat ve tuz ihracatına yönelik işlek bir liman haline getirildi.³⁴ Dönem dönem Osmanlı Devleti ve Kırım Hanları arasında

²⁴ Sadettin Gömeç, "Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri", *Avrasya Etüdleri* 35/1 (Haziran 2009), 61. Çalışmanın Gözleve'de Yerleşim ve İdare bölümünde özellikle köy isimlerinde Kıpçak izleri takip edilebilmektedir. Kırım ve Bucak gölgesinde Kıpçak izleri için ayrıca bkz. Alper Başer, *Bucak Tatarları (1550-1700)* (Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), 174-184.

²⁵ Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1937), 61-62.

²⁶ Kevin Alan Brook, *Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri*, çev. İsmail Tulçalı (İstanbul: Nokta Kitap Yayınları, 2005), 93.

²⁷ Heredot, *Tarih*, 299.

²⁸ Tellioglu, "Kırım'daki Türk Varlığının Tarihi Gelişimi", 3.

²⁹ Peter Golden vd. (ed.), *The World of the Khazars* (Leiden-Boston: Brill, 2007), 1; Kırım Tarihi üzerinde izler ve bakiye topluluklar bırakan Hazarlar üzerinde yapılmış araştırmalar için bkz. M. İ. Artamanov, *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2008); Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2003).

³⁰ Hazar Yahudileri hakkında yapılan temel bir araştırma için bkz. D. M. Dunlop, *The History Of The Jewish Khazars* (New York: Schocken Books, 1967).

³¹ "Kırım", 15/448.

³² Mirza Bala, "Kırım", *MEB İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 6/745.

³³ Halil İnalçık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi", *Belleten*, 8/30, 185-229.

³⁴ Bala, "Kırım", 6/743.

çatışmalara sebep olan Gözleve İskelesinin gelirlerinden her iki devlet de faydalandı. Karadeniz ticaret ağında aktif olduğunu Kefe mukataası ve gümrük kayıtlarından gözlemlediğimiz³⁵ Gözleve'nin tarihine dair daha net ve elle tutulur bilgileri, kayıt tutulma tarihi en erken 17. yüzyılın başlarına dayanan Kırım Hanlığı Kadı veya Kadıasker sicillerinden takip edebiliyoruz.³⁶ Çarşıları, hanları, hamam ve çeşmeleri, cami ve medreseleri ile Osmanlı şehrine dönüştürülen Gözleve zaman zaman Kazak saldırılarına maruz kalmıştır.³⁷ 1736'da Rus saldırıları neticesinde büyük zarar görmüştür.³⁸ 1792'de Rus egemenliğine girdikten sonra Evpatoria adına alan şehir, 90'ların başında SSCB dağıldığında Kırım'ın Ukrayna'ya verilmesiyle 2014 yılında Rusya'nın Kırım'ı işgal edişine kadar Ukrayna'nın bir şehri olarak kalmıştır. 2022 Mart ayında Rusya'nın Ukrayna'ya karşı başlattığı işgal harekâtında Kırım ve limanları kritik bir önem arz eder. Süregiden savaş belki de Gözleve'nin tarihine yeni bir dönüm noktası getirecektir.

1.1.2. Gözleve İsmi Üzerine

Evlıya Çelebi'nin ifadesiyle havası hoş ve güzel olan Karadeniz'in bu kıyısına zamanında Toktamış Giray Han'a tabi Tatarlardan birisi gelir, yerleşir ve obasına benzer biçimde tepesi delik tek gözlü bir ev inşa eder.³⁹ Evin sahibi adamın ailesi genişleyip soyu çoğalınca daha fazla gözlü evler inşa edilir ve burası "Gözlü-Ev" adında büyük bir köye dönüşür. Gözlev ismi işte bu Gözlü-Ev'den evrilerek oluşmuştur.⁴⁰ Evliya Çelebi'nin şehrin kuruluşuna dair hikâyesi kulağa hoş ve dinlenebilir gelse de bilimsel olarak tutarlıdır demek zor. Kırım hanı Toktamış Han Giray'ın saltanat yılları

³⁵ Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014), 330, 445, 451; Hülya Polat Yılmaz, *Kefe Mukataası Ahkâm Defteri(1643- 1707)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018),15.

³⁶ Kırım Hanlığı'nın en erken tarihli kadı sicili 1608-1613 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eden 1 numaralı kadı sicilidir. Bu defterin Gözleve defteri mi yoksa Bahçesaray defteri mi olduğu noktasında ihtilaflar vardır ancak Gözleve'ye dair oldukça fazla kayıt içermektedir. Defterin transkripsiyon ve değerlendirmesi için bkz. Dilek Çelik, *67 A 90 Nolu Ve 1017-1022(1608-1613) Tarihli Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri (Tahlil Ve Transkripsiyon)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi).

³⁷ Yücel Öztürk, *Özü'den Tuna'ya Kazaklar I* (İstanbul: Nokta Kitap Yayınları, 2005), 52.

³⁸ Halil İnalçık, *Kırım Tarihi Üzerine Araştırmalar, 1441-1700* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017), 353.

³⁹ Evliya Çelebi'nin tek göz evden kastettiği kulübeden uzak odası veya odaları olan ev olmalıdır.

⁴⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, nşr. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 7/2, 478.

17. yüzyılın başlarıdır.⁴¹ Ancak Evliya Çelebi'nin kastettiği kişi Gazi Giray'ın oğlu Toktamış değil 14. yüzyılda hâkimiyet süren ve Timur'a yenilen Altınordu hanı Toktamış Han olmalıdır.⁴² Oysa Gözleve, Hazar ve Altınordu bakiyesi bir şehir olmasının dışında tarihi daha eskilere dayanan kadim bir şehirdir. Bu bağlamda Brutzkus'un Gözleve'nin etimolojik kökenini Grekçede kasaba anlamına eşdeğer “güzel bir yerleşim” manasına gelen Güsli-ev'e dayandırması daha makul görünmektedir.⁴³ Benzer biçimde Kiev için de “alçak yerleşme alanı”, “kıyı ev” manasına geldiği dolayısıyla burasının da Hazar Türkleri tarafından inşa edildiği öne sürülmektedir. Burada anahtar kelime “ev” olmalıdır. Güzel-ev, Kıyı-ev örneklerinde olduğu gibi *ev* kelimesi bugün anladığımız manada hane anlamından uzak, hane sayılarını ve tam olarak köy, kasaba veya şehri karşılayıp karşılamadığını kestiremediğimiz yerleşim yeri manasına gelmektedir.

Kırım Hanlığı döneminde Güsil-ev, Osmanlı arşiv kayıtları, Han yarlıkları, kadı sicilleri ve seyahatnamelerde kullanıldığı biçimiyle Gözlev-Gözleve biçimine dönüşmüştür. Kırım Tatarcası ve farklı ağızlarda Kezlev, Kezleve, Gezleve gibi muhtelif söyleniş biçimleri mevcuttur. Balıklava ve Domuzlava gibi bazı yer isimleri ile kıyaslama yaparak Gözleve adının güzel ova manasına geldiğini iddia eden araştırmacılar da mevcuttur.⁴⁴

Kırım'ın yer isimleri, sosyal dokusu ve nüfus yapısı, Ruslar tarafından işgal edildikten sonra önce Rus Çarlığı ardından Sovyet Rusya'nın politik bakış açılarına göre değiştirildi. 1784'te Çarlık Rusyası, Rus İmparatorluğu'nun sahiplendiği klasik mirasının altını çizmek için bazı Grek yer adlarına geri döndü. Böylece Kırım, yeni

⁴¹ XV. yüzyıl başından 1783'e kadar Kırım'da hüküm süren Giray hanedanı için bkz. Halil İnalçık, “Giray”, *DİA* (Ankara, TDV Yayınları, 1996), 14/76-78; Hakan Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar: Kırım Hanlık Hânedânının Osmanlı Devleti'ndeki Hikayesi* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2022).

⁴² İlyas Kemaloğlu, “Toktamış Han” *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/231.

⁴³ Julius Brutzkus, “The Khazar Origin of Ancient Kiev”, *The Slavonic and East European Review* 3/1 (Mayıs 1944), 118. Brutzkus burada *Güsli-ev* için Eupatoria veya Kalos Limen (Güzel Liman, Yunancada *καλός λιμάνι*) der. Güsli-ev'in Eupatoria, Kalos Limen'in de kuzeybatı Kırım'da Tarkhankut yarımadasında Kerkinitis körfezine bakan yüksekçe bir mevkiye etrafı sur kalıntıları ile çevrili antik bir Yunan sitesi olduğu doğrudur. Ancak coğrafi olarak anlaşıldığına göre burası doğrudan Gözleve limanı değil buraya oldukça yakın farklı bir liman olmalıdır. Kalon Limen'e günümüz şartlarında motorlu araçla ulaşmak bile Eupatoria'dan yaklaşık 1,5 saat sürecektir. Ayrıntı bkz. Orhan Öztürk, *Pontus: Antikçağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi* (Ankara, Nika Yayınevi, 2016), sayfa no; “Kalos Limen Antik Kenti ve Trajik Kaderi, *Eski Park.ru* (E.T. 27.11.2022), <https://old-park.ru/tr/greece/antichnyi-gorod-kalos-limen-i-ego-tragicheskaya-sudba-kalos-limen-prekrasnaya.html>

⁴⁴ Minehanım Tekleli, “25 Asırlık Şehir: Gözlev/Gözleve/Kerkinitida/Evpatoriya”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi* 377, (Ocak 2015), 49.

oluşturulan Tauridian Eyaleti'ne dâhil edilirken Gözleve, Eupatoria adını aldı.⁴⁵ Aslında Kerkinitis veya Kerkinitida adı⁴⁶ milattan önce 2. Yüzyıl sonlarında VI. Mithridates Eupator'un lakabına atfen Eupatoria olarak değiştirilmişti.⁴⁷ Gözleve ismini ilk etapta Kozlof olarak değiştiren Ruslar yukarıda bahsedildiği gibi eski Grek isimlerini tekrar canlandırma politikasıyla ve Grekler tarafından kurulmuş bir şehirdir iddiasını güçlendirmek için tekrar Eupatorya adını verdiler. Tarihsel verilere göre Eupator bu şehri kuran kişi değildi, kendisi Grek de değildi. Eupator, milattan önce VI. Yüzyılda Pers İmparatorluğunu kurmuş olan Akamenes Kurus soyundan Pontus kralı İran asıllı Mihradat'ın "ünlü soylu" manasına gelen unvanıydı.⁴⁸ Günümüzde Ukraynca ismi Yevpatoria (Євпаторія) Rusça ismi Eupatorya (Евпатория) olarak bilinen Gözleve'ye Kırım Tatarcasında Kezlev adı verilir.

1.2. Fiziksel Çevre

1.2.1. Coğrafi Konum ve İklim

Kırım'ın uzunluğu yaklaşık 1.000 km'yi bulan girintili çıkıntılı sahillerinde ulaşımına müsait çok sayıda körfez, koy, liman, iskele ve bunları koruması altında bulunduran birçok burun bulunmaktadır. Gözleve koy ve körfezi bu sahil hattının güneybatısında yer almaktadır.⁴⁹ Kırım'ın seyr-i sefere müsait deniz yolu kavşak noktalarından birisi olan şehir Akmescit'in 65 km kuzeybatısında Akyar'ın 95 km uzağında bir sahil ve liman kentidir.⁵⁰

Kırım Yarımadası'nın kıtaya bağlantıları coğrafi olarak oldukça sınırlıdır. Yarımadadaki en büyük coğrafi özellik Gözleve'nin de içinde olduğu güney kesiminin Yayladağı adı verilen sıradağlar dolayısıyla kuzey bozkırlarının rüzgârlarına kapalı subtropik bir kıyı şeridine sahip olmasıdır. Bu iklim şeridi üzerinde iklim oldukça mutedildir. Türkiye ve İtalya'nın Akdeniz kıyıları kadar olmasa da yılda dört mevsimin

⁴⁵ Henryk Jankowski, *A Historical-Etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea* (Leiden–Boston: Brill, 2006).

⁴⁶ Kerkinitida adı da Yunan kolonistlerin Helen komutanı Kerkinit'in anısına konulmuş bir isimdi. Bkz. Tekleli, "25 Asırlık Şehir", 49.

⁴⁷ Özhan Öztürk, "Gözleve (Kerkinitis, Eupatoria, Yevpatoria, Kezlev) ve Ermeni Bazar, Armyanskiy Bazar, Armyansk" (E.T. 27.11.2022), <https://ozhanozturk.com/2018/01/17/gozleve-ermeni-bazar-yevpatoria/>

⁴⁸ Agat, "Gözleve", 25.

⁴⁹ Bala, "Kırım", 6/741.

⁵⁰ Vatan Kırım, "Kezlev", (E.T. 27.11. 2022), <https://www.vatankirim.net/kezlev-514/>

yaşandığını söylemek mümkündür. Güneyin ılıman rüzgârlarının etkisine Kırım Yarımadası'nın güney sahilleri daha açık olduğu için ziraai faaliyetler kolaylaşmıştır.⁵¹

Coğrafi konum, iklimi etkilediği gibi siyasi güç dengelerini ve hâkimiyet alanlarını da etkilemiştir. Kırım'da Yayla Dağları'nın batıdan doğuya doğru uzanarak yarımadayı ikiye ayırması, nasıl Altınordu ve Kırım Hanlıkları ile Ceneviz'in hâkimiyet alanlarını belirlediyse benzer biçimde Osmanlı ve Kırım Hanlığı sınırlarının tayininde de etkili olmuştur. Sonuç itibarıyla kuzeyde ve güneyde oluşan farklı iklim türleri farklı kültürleri ortaya çıkarmıştır. Kırım Hanlığı'na bağlı Tatar nüfusu, büyük çapta Yayla Dağları'nın kuzeyinde kalan bozkır karakterine dayalı iklime bağlı kalırken deniz iklimine açık güney sahilleri daha çok çiftçilikle uğraşan toplulukların merkezi olmuştur.⁵²

Evliya Çelebi, Gözleve'nin ikliminin insan üzerindeki etkisini insanı canlandıran güzel bir hava olarak niteler. Kırım hanlarının da Bahçesaray'da veba çıktığında Gözleve'ye gitmeleri ve bir süre orada kalmaları tesadüfi değildir. Evliya Çelebi Kırım seyahatinde bulunduğu yıllarda salgın hastalıklardan muzdarip olmalı ki kendisi de durumu halkın anlattığı bir hikâyeye bağlar. Mehmet Giray Han, Gözleve kalesi dışına hendek kazdırırken hendek yerinde büyük bir tunç çömlek bulunur. Çömleği bir şekilde kırdıklarında içinden birbirine karışmamış üç çeşit su çıkar: sarı, yeşil ve açık sarı renkli sular. Çömleği kıran kişiler o anda sıtmaya yakalanır ve birisi veba olur bir diğeri de sinekten helak olur. Gözleveliler “O günden beri şehrimizin havası kötü olup halkı veba da vurmaya başladı, çarşı pazarda karasinek de çok görünür oldu” diyerek dertlenirler. Halkın dediğine göre eskiden şehir içinde sıtma, veba ve sinek asla bulunmazmış.

1.2.2. Şehrin Giriş Kapıları

Gözleve'nin giriş noktalarında şehrin ana karakterini belirleyen sağlam, yeni ve dayanıklı beş adet demir kapısı bulunmaktaydı.

İskele Kapısı: Deniz kenarında bulunan kapısı iskele kapısı doğu yönüne bakmaktadır. Gümrük Emini Ahmet Ağa burada oturur ve limana gelen giden bütün gemilerden

⁵¹ İlber Ortaylı, “Kırım İlber Ortaylı Yazdı, *Atlas Dergisi*, 26 Nisan 2013, (E.T. 27. 11. 2022).

⁵² Öztürk, *Kefe*, 42-43.

gümrük alırdı⁵³. Evliya Çelebi'ye göre burası Kırım'ın en büyük iskelesidir, limanına bin parça gemi sığabilir ve sağlam demir atılabilen yataklı büyük bir limandır. Ancak limanın kible, gündoğusu ve lodos rüzgârlarını alan tarafları açık olduğu için bu rüzgârlara karşı korunaklı değildir. Kasaphane hemen liman kenarında bulunur. Gözleve'nin ünlü Esir Pazarı ise yine bu liman kapısının dışında yer almaktadır.⁵⁴

Odun Kapısı: Yine doğu tarafında Odun Pazarı kapısı bulunur. Şehrin ihtiyacı olan kereste, direk ve odunun satışı burada, taşra meydanında kurulan büyük pazarda yapılmaktadır. Bu taraftaki yerleşmelerin etrafında hendek ve palanka bulunmamaktadır. Poyraz rüzgârlarına açık yerlere hemen denizden girilebilmektedir.⁵⁵ Buna rağmen Evliya buraları güvenli mahalleler olarak bulur. Peyssonnel'in ifadelerine göre liman, güney-batı yönünden de açıktır. Bu durum güvenliği azaltan bir faktör olsa da İstanbul başta olmak üzere Anadolu ve Rumeli'den getirilen mallar, barış dönemlerinde ise Rus tüccarlar vasıtasıyla ticaret devam ederdi.⁵⁶

Toprak Kapısı: Şehrin Toprak Kapısı ise Poyraz rüzgârları (kuzey yönü) tarafına açılmaktadır. Bu kapı tarafında insanların gündelik hayat içinde vakit geçirdikleri ve eğlendikleri mekânlar olarak nitelenebilecek bozahaneler bulunurdu.⁵⁷ Evliya Çelebi, bozahane tarafında yüksek taş kuleler üzerinde bulunan yel değirmenlerini daha önce başka yerlerde görmediğini bunların acayip ve garip, farklı şekil ve görünümlere sahip olduğunu anlatır.⁵⁸

Ak Molla Kapısı: Şehrin yıldız rüzgârı (kuzey yönü) alan tarafında bulunur. Şehrin suları iri fiçılar içinde at arabaları vasıtasıyla bu kapıdan taşınır. Bağ bahçesi olan mükellef elli evin olduğu bir yerdir.⁵⁹

⁵³ Evliya Çelebi burada Ahmet Ağa için "Han tarafından Gümrük Emini" aynı zamanda da "Padişah gümrüğü alır" ifadelerini kullanır. Hem padişah hem de Han adına çalışan bir görevli manası çıkmaktadır. Kadı kayıtlarına yansıdığı biçimiyle Gözleve'de Padişah Emini ve Han Emini olmak üzere iki ayrı emin vardır. KŞS, 23b/124-a1.; KŞS, 23b/102-b3.; KŞS, 23b/46-b2.

⁵⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, nşr. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 7/2, 479.

⁵⁵ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 479.

⁵⁶ Claude-Charles Peyssonnel, *Traité sur le Commerce de la Mer Noire I*, (Cuchet, Paris: 1787), 322. 16-17.

⁵⁷ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 479.

⁵⁸ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 480.

⁵⁹ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 480.

At Kapısı: Ak Molla Kapısına üç yüz adım yakınlarda şehrin Batı tarafında bulunur. Ancak atlı ve yayaların girip çıkabildiği büyüklükte bir kapıdır. Arabaların sığmayacağı kadar küçüktür.⁶⁰

1.2.3. Kale, Hisar, Sur, Liman

Eski çağın hisarlı kent yapı mimarisine uygun olarak Gözleve'nin hisarı, surları ve şehre giriş kapıları bulunmaktaydı. Aynı zamanda bir kıyı şehri niteliği taşıdığı için liman ve iskelesi de kentin yapı bloğuna dâhildi. Literatürde kale, hisar ve sur kelimelerinin karıştırılarak bazen birbirinin yerine kullanıldığı bazen de yanlış kullanıldığı görülmektedir. Bu durum bir takım anlam karmaşalarına yol açmaktadır. Sur “Düşman hücumlarından korunmak için şehrin etrafına çekilen yüksek duvar, kale duvarı ” olarak açıklanırken⁶¹, kale “stratejik bir yeri, bir geçidi korumak amacıyla inşa edilen askerî yapı” olarak ifade edilmektedir. Tanımdan anlaşıldığı üzere kale kavramı askeri mimari çerçevesinde değerlendirilmektedir. Oysa bugün tahkim edilmiş her türlü yapıya kale denilmektedir. Bir şehir suru olan Ankara tahkimatına Ankara Kalesi denilmesi bunun bir örneğidir. Zira sur, bir şehir veya bir kasabayı, gerektiğinde daha büyük yerleşim birimlerini korumak üzere bunların etrafını çeviren kuleli tahkimat duvarlarıdır. Hisar ise bir mesken olması düşünülerek tahkim edilmiş tek bir kitle halindeki yapı olarak ifade edilmektedir. Batı dillerinden geçtiği biçimiyle Şato kelimesiyle ifade etmek de mümkündür.⁶² Başka bir ifadeyle “bir yerin korunması için yapılan yüksek duvarlı, kuleli, bazen etrafı hendeklerle çevrili küçük kale, kerman” olarak da bilinir.⁶³ Buradan hareketle özellikle deniz tarafından gelebilecek istilalara açık bir liman kenti olduğu için Gözleve, hisarı olan bir yerleşim yeri olmakla birlikte etrafı surlarla çevrilmiş, zaman zaman bu surlar güçlendirilmiştir. Kırım Hanlığı zamanında Osmanlı Devleti'nin girişimiyle liman tarafına bir de kale inşa edilir. İnşanın başlamasını ve sürecini Evliya Çelebi şöyle anlatır: “O sene Kefe veziri olan Sencüvan Paşa bu Gözlev limanına gelip görür ki sağlam, sığınak olacak bir iskele yeridir. Hemen Der-i Devlet'e arz edip padişah fermanı gelince bu Gözleve Limanı kenarına çepeçevre bin arşın zemine bir temel bırakır. Kale yerden iki adam boyu yükselince Sencüvan Paşa vefat edip Gözlev

⁶⁰ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 480.

⁶¹ <http://lugatim.com/s/sur>

⁶² Semavi Eyice, “Kale”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/234.

⁶³ <http://lugatim.com/s/hisar>

Kalesi eksik kalır. Sonra (-) tarihinde padişah fermanı ile Sahib Giray Han yaparken o da öbür dünyaya göçünce diğer hanlar bu kaleyi tamamladılar.”⁶⁴

Fransız Konsolos Glavani'nin gözlemlerine göre Gözleve Limanı, gemilerin kışları gelmeye cesaret edemeyeceği yazları ise ancak dört çapa ile demir atabilecekleri doğal bir limandır. Deniz kenarında bir düzlükte uzanan kentin duvarları adeta bir şatoya benzemektedir. Duvarlar, Türkler tarafından, şehre gemileriyle Özi Nehri üzerinden inen Kazak saldırılarından korunmak amacıyla tahkim edilmişti.⁶⁵

Kalenin çevresinde üstleri tamamıyla kırmızı kiremitle kaplı yirmi dört adet dört köşe yüksek kule bulunur. Her kulenin arasında yüz ellişer adım mesafe vardır. Buradan hesapla Gözleve Kalesi'nin çevresinin büyüklüğü 3.400 adımdır. Etrafı beş köşe büyük ve sağlam yontma taşlı, süslü bir savaş kalesidir. Hemen deniz kıyısında düz bir alanda dört tarafı denizle çevrili burunda bir ada gibidir.⁶⁶ Kaleli ve hisarlı şehirlerin tipik özellikleri müstahkem yapılanmaya dayalı olduğu için içerde ve dışarda olmak üzere temelde iki tür yerleşme biçimi gelişir. Kadı kayıtlarında özellikle mahalle veya dükkânların yerleri belirtilirken hisar esas alınır. Hisar içinde veya dışında olduğu belirtilir. Bazı kayıtlarda da şehrin hangi kapısına yakın olduğu belirtilir. Böylelikle şehir topografyası daha kolay netleştirilmektedir.

İç Kale (Hisar): Han Caminin avlusunun sol tarafına bakan yol tarafında Gözleve'nin iç kalesi bulunmaktadır. Üç yüz adımlık dört köşeli bir taş yapıdır. Hendeği olmayan bu hisarı Evliya nazik ve güzel bulur. Hisarın görevlisi dizdar burada bulunur. Yapının içinde aynı zamanda zindan ve ambarlar da yer almaktadır. Ortası meydan olan iç kalenin tarafında yüksek bir kule ve uzun toplar limana bakar. Görevliler tarafından belli resmi ritüellerin gerçekleştirildiği kalede cuma günleri Dizdar Ağa, kulenin bedeninde bulunan dirseklere sancak ve bayraklar asardı. Cuma selasından sonra kale kapısı kapatılırdı. Dış kaleye açılan sadece bir demir kapı bulunurdu. Aşağıda cebehane hazineleri tarafında limana bakan balyemez topları güvenlik ve savunma amaçlı konumlandırılmıştı. Çünkü şaykalarıyla gelen Kazaklar birçok kez limandan gemi

⁶⁴ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 478.

⁶⁵ Relation de la Crimée par le Sr. Xaverio Glavani Consul de France a Bakche Seray Capitale de cette peninsule et premier Medecin du Khan (1723), AN, MAR, 2/JJ/80, f. 1 (2 Eylül 1726) Aktaran, Dilek Tıglioğlu Kapıcı, *Fransız Kaynaklarına Göre Kırım Hanlığı (1700-1768)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 213.

⁶⁶ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 479.

kaçırmışlardı.⁶⁷ Şehir yönetiminin ve şehirlinin sürekli tetikte olduğu anlaşılmaktadır. Kırım Yarımadası'nın batısındaki bu deniz şehrinin surlarla güçlendirilme sebebi de yine Özi Nehri üzerinden gelen Kazakların denizden yaptığı saldırılara karşı açık olmasıydı.⁶⁸ İç kalenin deniz tarafı alçak ve kumsal olduğu burada hendek yoktur. Ancak kara tarafını çevreleyen kesme kaya hendek, Mehmet Giray Han tarafından kazıcılara yaptırılmıştır. Yapımında insanüstü bir gayret sarf edildiği anlaşılan bu hendek için Kırım hanı hiçbir masraftan kaçınmamıştır.⁶⁹

1.3. Mekânsal Yapılanma

1.3.1. Ticari Mekânlar

1.3.1.1. Çarşı ve Pazarlar

Çarşı ve pazarlar Osmanlı şehrinin fiziksel çevresini oluşturan önemli ticari mekânlardı. Köylerde ve diğer kırsal alanlarda çarşı ve pazar olmadığı için kasaba ve şehirlerde bulunan bu alanların şehrin tüm nüfusu için iş görür olması kalabalık ve hareketli bir şehir yaşamını da beraberinde getirirdi. Çarşılar çeşitli dükkânların bir arada bulunduğu, üstü açık veya kapalı alışveriş yerleridir. Burada bedesten ve arasta gibi alışveriş merkezi binalarıyla birlikte hanlar da bulunabilirdi. Pazarları da belirli yerlerde kurulan toplu alışveriş alanları olarak düşünmek gerekir ancak bazı pazarlar, haftanın belirli günlerinde kurulduğu için bu yönüyle çarşıdan ayrılır.

Liman şehirlerinde çarşının konumunun belirlenmesinde iskeleye yakınlık önemli olmuştur. Gözleve İskelesi ve iskele yakınları ticari hareketliliğin yoğun olduğu alanlardır. Limandan mal indirildiğinde veya yükleneceği sırada ulaşımın kolaylığı, iskele çevresindeki dükkânların ve mahzenlerin tercih edilebilir olmasını sağlamıştır. Burası aynı zamanda han ve kervansarayların da olduğu konaklama merkezleridir. Yani insan hareketliliği de iskelenin çarşı pazar açısından önemini artırmıştır. Yine de liman şehirlerinde çarşının güvenliğinin sağlanması açısından sur, kale veya kaleye benzer yapıların yakınları gözetilmiştir. Antalya, Alanya, Sinop, Silivri, Gelibolu, Giresun

⁶⁷ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 481.

⁶⁸ Peyssonnel, I, 16-17.

⁶⁹ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 481.

bunlara örnek verilebilir.⁷⁰ Gözleve için iskele çevresi yanısıra şehrin giriş kapılarında kurulan çarşı ve pazarların da işlek ve merkezi olduğunu söylemek mümkündür. Türk şehrinde çarşı yeri için kaleye yakın bir alan seçildiğinde burası kale duvarına yakın insanların rahat hareket edebileceği geniş bir alandır. Burası Şehrin merkezi noktalarından birisini oluşturur.⁷¹ Gözleve’de Odun Pazarı tam da bu noktalardan birisidir. Odun Pazarı aynı zamanda şehrin giriş kapılarından birisidir. Kayıtlarda en çok dükkân ve mahzen satışının olduğu yer burasıdır. Evliya Çelebi’nin şehrin içinde ve dışında saydığı toplam altı yüz yetmiş dükkançenin⁷² büyük çoğunluğu burada yer alıyor olmalıdır.⁷³ Her şehrin çarşı ve kültürünün kendine özgü bir yapılanması vardır. Gözleve’nin bu bağlamda Mustafa Cezzar’ın şehirleri liman, kale veya surlu olup olmamasına göre ayırdığı çarşı pazar tiplerinin hepsine uyduğu anlaşılmaktadır. Liman ve iskelesi gelişmiş olmakla birlikte insan hareketine uygun olan şehrin giriş çıkış kapıları çarşı ve pazar alanları için tercih edilmiştir.⁷⁴

17. yüzyıl insanın günlük hayatta hemen birçok eşyanın yapımında kullandığı *bakır* ve yine ısınma, hediye, vergi ve itibar gibi birçok kavramı ve imgeyi beraberinde taşıyan *kürk* sadece kişisel kullanım alanlarında değil Gözleve şehrinin iktisadi hayatında oldukça değerli ve yaygın eşyalardı. Öyle ki bakır üreten-satan veya kalaylayan esnafın ve kürk imalatı veya ticaretini yapan esnafın bir araya gelerek oluşturduğu Bakırcılar ve Kürkçüler adında iki büyük çarşısı mevcuttu. Tezek Pazarı tarafında bulunan Bakırcılar’ın hemen başında bir mahzen fiyatı elli esedi kuruş ederken yine Bakırcılar’ın içinde bir bab dükkâna yetmiş esedi fiyat biçilebiliyordu. Mehmet Can Efendi’nin muhallefat işlemlerinden belirtilen bu fiyatlara göre Odun Pazarı şehrin en çok dükkân alınıp satılan yerlerinden yerlerinden birisi olmasına rağmen burada bulunan iki mahzen hayat dediğimiz alanıyla birlikte yüz esedi ediyordu.⁷⁵ Bakırcılarda bulunan bir mahzenin üstelik hayatlı Türk evi tarzında olduğu halde odun pazarında bulunan iki mahzenden daha değerli olduğu anlaşılıyor. İçinde yıllığı kırk esediye kiraya verilen kervansarayın bulunduğu Kürkçüler çarşısında ise herhangi bir dükkân

⁷⁰ Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1985), 89.

⁷¹ Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı*, 80.

⁷² Küçük dükkân.

⁷³ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 483.

⁷⁴ Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı*, 89.

⁷⁵ KŞS, 26/48-b3.

satışına denk gelmedik. Bu çarşılarda içinde değerli kumaşlar ve eşyaların bolca bulunduğu dükkânların varlığına rağmen üstü kurşunla örtülü, kargir yapıdan kubbeli bedestenleri yoktur.⁷⁶ Kayıtlarda arastaların⁷⁷ varlığını tespit etmekle birlikte çarşıların üstü kapalı açık olup olmadıklarını kestirmek zor. Zira arasta, bedesten ve kapalı çarşılar kavram olarak zamanla birbirinin yerine kullanılmaya başlanmıştır.⁷⁸

Pazarlar: Pazar alışveriş yapmakla birlikte alışveriş yapılan mekânı ifade ederken esasında çarşı, pazar ve suk kelimeleri sıkça birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. 16. yüzyıl sonlarına kadar çoğunlukla pazar kelimesi yaygınken sonraları çarşı kavramı öne çıkmış ve pazar kelimesi daha çok köy, kasaba ve şehirlerde haftanın belirli günlerinde kurulan açık alışveriş alanları için kullanılır olmuştur. Sabit pazarların yanında göçebelerin yaz aylarında kervanlar geçtikçe ihtiyaca göre kurulan pazar yerleri de bulunurdu.⁷⁹ Gözleve’de kurulan bazı Pazar yerlerinin sabit ve muhtemelen sürekli açık oldukları anlaşılıyor çünkü bunların aynı zamanda çarşı işlevi gören dükkânları da vardır. Ancak Peyssonnel, Kırım’ın diğer şehirlerinde olduğu gibi Gözleve’de de en büyük pazarların Cuma günleri kurulduğunu ifade eder.⁸⁰ Gözleve’de doğrudan Pazar olarak geçen yerler; Esir Pazarı, Odun Pazarı, Tezek Pazarı ve Şor Pazarıdır. Bunlardan Odun Pazarı ve Tezek Pazarı isimlerini 17. Yüzyılda özellikle ısınma amaçlı yaygın kullanılan temel ısınma malzemelerinden almıştır. Tezek Pazarı Bakırçılar Çarşısı ile yan yana hareketli bir mevkidedir.⁸¹ Odun Pazarı şehrin giriş kapılarından birisi olmakla birlikte burada aynı isimle bir mahallenin kurulu olduğu yerleşim ve idare bölümünde açıklanacaktır. Gözleve’de en çok dükkân ve mahzen satışının olduğu yer burasıdır. Yine muhalefat kayıtlarında da adı en çok geçen yer burasıdır.⁸² Gözleveli kadınların da burada bulunan mülklerini satarak veya kiralayarak istedikleri gibi tasarruf ettikleri anlaşılmaktadır.⁸³ Bahçesaraylı tereke sahiplerinin de burada mal varlıklarının olduğu kayıtlara yansımıştır.⁸⁴ Şor Pazarı, bu isimde bir mahallenin de olduğu düşünülen yerde kurulu olmalıdır. Yeri tam olarak tespit edilememekle birlikte burada bulunan bin

⁷⁶ Çelebi, *Seyahatname*, 7/2, 483.

⁷⁷ KŞS, 31/67-a1.

⁷⁸ Nusret Çam, “Arasta”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 336.

⁷⁹ Tahsin Özcan, “Pazar-Osmanlı Dönemi”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 207.

⁸⁰ Peyssonnel, I, 16-17.

⁸¹ KŞS, 26/49-b2.; KŞS, 26/48-b3.

⁸² KŞS, 26/49-b2.; KŞS, 26/48-b3.; KŞS, 30/83-b5.; KŞS, 30/83-b6.; KŞS, 31/58-a3.; KŞS, 30/83-b5.; KŞS, 30/56-a3.

⁸³ KŞS, 31/58-a3.; KŞS, 30/56-a3.

⁸⁴ KŞS, 23a/85-b1.

akçelik bir mahzen satışıyla kayda geçmiştir.⁸⁵ Kırım’da sosyal ve iktisadi hayatın temel unsurlarından olan kölelik ve köle ticaretinin kurumsallaştığı mekânlardan birisi esir pazarlarıdır.⁸⁶ Evliya Çelebi’nin her sabah yüzlerce cariye ve oğlanların satışının yapıldığını belirttiği Gözleve Esir Pazarı hemen liman kapısı dışında kurulmaktadır. *Her sabah* ifadesinden bu pazarın sadece haftanın belirli günleri değil sürekli açık olduğu manasını çıkarmak mümkündür. Zira esir ve kölelerin satışını belirli günlere yayarak onların uzun süre bakımını ve barınmasını sağlamak yerine sürekli açık olan bir pazar vasıtasıyla sirkülasyonu sağlamak daha ekonomik görünmektedir. Ayrıca Gözleve’de esir ve kölelerin sadece burada satıldığını düşünmemek gerekir. Zaman zaman suk-i sultani gibi farklı çarşı ve pazarlarda da esir satışı yapılırdı.⁸⁷

1.3.1.2. Suk-i Sultani

Osmanlı İmparatorluğu’nun birçok bölgesinde görülen suk-ı sultani adı verilen çarşı yapılanması Kırım’da da bulunmaktadır. Kelime ve terim anlamı olarak sultan çarşısı veya açık artırma yeri ve mezat⁸⁸ manalarına gelse de anlam itibarıyla daha geniş ve kapsayıcı bir çarşı planını ifade eder. Genel olarak düzeni ve kuralları padişah tarafından belirlenen alışveriş merkezleridir.⁸⁹ Gözleve, Kırım hanları ile birlikte üzerinden Osmanlı etkisinin de hissedildiği bir şehir olduğu için suk-ı sultanilerin padişah adına kurulmuş ve Osmanlı tarafından işletilen çarşılar olduğunu düşünmemek gerekir. Burada kastedilen bu çarşıların sanat ve ticaret işlerini düzenleyen kuralların kanun ve deftere uygun olmasıdır. Kırım Hanlığının da kendine özgü esnaf teşekkülleri ve ticaret hayatı vardır. 1696 yılında Gözleve’de tüm habbaz (ekmekçi) esnafı mahkemeye başvurup buğdayın suk-i sultanide ortalama yüz elli ile yüz altmış’a satıldığını kendilerinin iki yüz yigirmi dirhem ekmeği bir akçeye verdikleri için zarar ettiklerini açıklayarak aynı fiyata en azından ekmeğin gramajının düşürülmesini talep ederler. Aga, ihtiyar ve efendi olarak ifade edilen tüm esnasın ortak kararı ile ekmeğin dirhemi yüz seksene düşürülür.⁹⁰ Burada belirleyici olan suk-i sultanide satılan

⁸⁵ KŞS, 31/04-b2.

⁸⁶ KŞS, 22/84-b2.

⁸⁷ KŞS, 23b/39-a2.

⁸⁸ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015), “Suk”, 1106; a.mlf, “Mezat”, 801.

⁸⁹ Özer Ergenç, *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum ve Devlet* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 170.

⁹⁰ KŞS, 31/67-a1.

buğdayın satış fiyatıdır. Bu çarşılarda satılan her mal için ayrı bir mahal mevcuttur. Sadece çarşı pazar esnafının yararı değil reayanın da faydası gözetilir. “En yararlı ve en uygun”un burada satışa sunulmasını öngören kurallar söz konusudur.⁹¹ Belki de açık artırma ve mezat kavramı bu faydayı gözetmek için bir alternatiftir. Terekelerin bu yolla bu çarşıda satıldığı örnekler mevcuttur. El-Hac Hızır Mahallesi'nin imamı Ali Efendi'nin Şükrullah Efendi Mahallesi'nde kendisine vakfedilen dükkân harabe olduğu için mahkemeden satmak için izin alarak suk-i sultanide satışını gerçekleştirdiği vakıf mülkünün satışı mezatla yapılmıştır.⁹² Suk-i sultanide satışı yapılan ürünlerin çok çeşitli olduğu gözlenmektedir. Sekban Ömer'in terekesinde bulunan alaşa atı⁹³ ve yine Arslan Akay'ın terekesinde bulunan bakır⁹⁴ suk-i sultani de satışı yapılan ürünler arasındadır. Kayıp ve çalıntı atlar da bu çarşının misafiri olabilirdi. Öyle ki suk-i sultaniden aldığınız üstelik tamgası olan sahipli at çalıntı olduğu için bunu ispatlayana kafar mahkemelerde uğraşmanız gerekebilirdi.⁹⁵ Kırım hanı tarafından zaman zaman Gözleve Eminine hazineye kalacak olan terekelerin mahzende bekletmek yerine satışını suk-i sultanide yapması yönünde ferman gelmekteydi.⁹⁶

1.3.1.3. Han ve Kervansaraylar

Hanlar: Şehirlerin ticari hacimleri arttıkça doğal olarak iktisadi faaliyetlerin daha sistemli ve düzenli gerçekleştirilebilmesi için mekân ihtiyacı ortaya çıkmıştır. 17. yüzyılın coğrafi şartları, şehirlerarası mesafeler ve ulaşım şartları göz önüne alındığında bu ihtiyaç zorunluluğa dönüşmüştür. İnşa temelinde “konaklama” düşüncesi yatan hanlar ve kervansaraylar ihtiyaca ve şehirlerin fiziksel özelliklerine göre şehir içi veya dışında konumlanmıştır. Gözleve bir liman kenti olduğu için iskeleden hemen şehre girdiğinizde kullanabilmek üzere tasarlandığı için hanların özelliklerine göre şehir hanı veya merkezi han karakteri taşımaktadır diyebiliriz.

Ancak burada bir noktayı netleştirmek oldukça zor görünmektedir.

“Kervansaraylar kitâbelerinde ve kaynaklarda han, ribât olarak da anılmaktadır.

Günümüzde han, şehir içinde konaklama ve ticaret amacıyla inşa edilen yapılar için

⁹¹ Ergenç, *Osmanlı Tarihi Yazıları*, 170-171.

⁹² KŞS, 31/68-b2.

⁹³ KŞS, 31/61-a1.

⁹⁴ KŞS, 31/54-b4.

⁹⁵ KŞS, 31/19-a10.; KŞS, 33/01-b3.; KŞS, 27/15-a5.

⁹⁶ KŞS, 31/67-b3.

kullanılan bir kelime olmuştur. Hanlar mal yapımı ve ticaret işlerinin birlikte görüldüğü yerlerdi ve isimlerini de burada üretilen mallardan alıyorlardı. Şehirlerarasındaki yollar üzerinde yaptırılan ve kuruluşları bakımından çeşitli ihtiyaçları karşılayacak şekilde olanlara ise kervansaray denilmektedir. Kervanlar burada geçici olarak konaklar, beraberlerinde getirdikleri malları pazarlar ve para işlemlerini yaparlardı.”⁹⁷

İfadelerinden anlaşıldığı üzere şehir dışında ve şehirlerarası mesafelerde kurulan hanlara kervansaray denirdi. Literatürde bu tarz bir ayrıma varılsa da çarşı ve pazarın birbirinin yerine kullanıldığı gibi şehir içindeki hanlara da kervansaray dendiği olurdu. Gözleve’de bunun en güzel örneği Mehmet Şah Ağa Hanı’dır. Öyle ki kimi kayıta han kimi kayıta kervansaray bazen de “han olarak bilinen kervansaray” ifadeleri kullanılmıştır. Belki de şehrin dışında kurulan kervansaraylar zamanla şehrin dışarıya doğru genişlemesi neticesinde şehir içinde kalan hanlara dönüştüler. Ancak her iki mekân yapılanmasında da temel benzer nokta “konaklama” ve “ticaret” mantığı üzerine kurulmalarıdır. Yine de bazı hanlarda ticaretin yanında imalat yapılabiliyor olması ve bekârlar için sürekli kalınacak kiralık odalara sahip olmaları kervansaraydan nispeten ayırmaktadır bu mekânları.

Evliya Çelebi hanları bekâr hanları ve tüccar hanları olmak üzere ikiye ayırır. Bunlardan sayısını altı olarak verdiği bekâr odası hanlar, aynı zamanda sanat erbabının çeşitli şeyler ürettiği mekânlardır. Çoğunlukla papuç, arakiye,⁹⁸ çıkırcılık ve diğer sanatlarla geçimini kazanan bekârların ayrıca kapıcıları bulunurdu.⁹⁹ Gelen giden tüccarların konaklaması için kullanılan konukevi mahiyetinde toplam on bir adet han vardı. Bunların üçü demir kapılı, kuleli ve mazgal delikli adeta kaleye benzeyen hanlardı. Bunların ikisi Kırım Hanları İslam Giray Han ve Mehmet Giray Han tarafından yaptırılanlardı.¹⁰⁰ Evliya Çelebi ve diğer seyyah ve elçi raporlarında ve kadı kayıtlarında adı geçen diğer han ve kervansaraylar;

Mehmet Şah Ağa Hanı: Kayıtlarda adı en çok geçen han olmakla birlikte kervansaray olarak da anılmaktadır. Sahibinin hanın kira kayıtlarına eklenmiş temlik kayıtlarından

⁹⁷ Şebnem Akalın, “Kervansaray”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/299-302.

⁹⁸ Genellikle dervişlerin giydiği tiftikten yapılmış ince külâh. Bkz. Sami, “Arakiye”, 62.

⁹⁹ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 483.

¹⁰⁰ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 484.

İslam Mirza olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰¹ 1675-1700 yılları arasında farklı zamanlarda kiralama¹⁰² ve kira bedelinin istenmesi veya teslim alınması¹⁰³ gibi sebeplerle kayıtlarda adı sık sık geçmektedir.

Mehmet Şah Ağa Hanı'nın veya aynı ailenin Gözleve'de kurduğu başka bir hanın İbrahim Beşe'ye yıllık dört yüz kuruşa kiraya verildiği kayıtlardan birisinde İlyas Bek oğlu İslam Mirza'nın Kaçı'nın Mehmet Şah Ağa köyünden olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁴ Mehmet Şah Ağa bölgenin ileri gelen aristokrat kabilelerinin üyelerinden birisi olmalıdır ki kervansaray ve hanlarının dışında kendi adına kurulmuş bir köy bulunmaktadır. Kaçı nehri kazası ve özellikle Kaçı'nın bu köy ahalisinin Gözleve ile olan bağları Gözleve'nin mobilitesi bölümünde ayrıca değerlendirilecektir. Ancak 1676'nın Nisan ayında mahkemeye yansıyan bir dava, Mehmet Şah Ağa Hanı'nın ve Gözleve'nin farklı coğrafyalardan tüccarları bir araya getiren ilişki ağlarını gösterir niteliktedir. Handa misafir olarak kalan Osman Sarraf bilmediğimiz bir nedenden hayatını kaybeder.¹⁰⁵ Osman'ın vasi-yi muhtarı olarak mahkemeye gelen Ahmet Çelebi, Harputlu Kürt Ahmet Beşe'yi dava eder. Sebep, Ahmet Beşe'nin Osman'a altmış vukıyeye tekabül eden bir tay Yenice tütün karşılığında yirmi dört esedi borcudur. Bu borç inkâr edilmesine rağmen Hasan Çelebi ve Edirneli Mehmet Çelebi isimli kişiler yirmi dört kuruş borca şahitlik ederler ve buna göre gereğine hükmedilir. Öyle ki Mehmet Ağa Hanı, sarraf, çelebi ve beşe ünvanlı Harputlu ve Edirnelileri bir araya getirmiştir. İtalyan misyonerlerin¹⁰⁶ kayıtlarında dahi geçen bu hanı Evliya Çelebi'nin zikretmemesi ilginçtir.

İslam Giray Han Hanı: Evliya Çelebi, İslam Giray Han tarafından yapıldığını belirttiği hanın içinde hayat suyu veren çeşmelerinden bahseder. Sicillere bu isimde bir han yansımamakla birlikte “Çeşmeli Han” olarak bir hanın adı geçmektedir.¹⁰⁷ Han kapısının kemeri üzerinde dört köşeli beyaz mermer üzerine celi yazıyla tezhipli kitabesinde 1062 senesinde yapıldığı yazılıdır.

¹⁰¹ KŞS, 20/75-a3.

¹⁰² KŞS, 20/74-a2.; KŞS, 27/92-a6.; KŞS, 20/75-b5.; KŞS, 22/96-a5.

¹⁰³ KŞS, 23b/118-b6.; KŞS, 22/95-a6.

¹⁰⁴ KŞS, 23b/118-b6.

¹⁰⁵ KŞS, 21/53-b2.

¹⁰⁶ A. O. P. Eszer, “Die ‘Beschreibung des Schwarzen Meeres und der Tatarei’ des Emidio Portelli d’Ascoli O. P.”, Arch. Frat. Praedic. 42, 1972, 199–249,

¹⁰⁷ KŞS, 30/95-b1.

“Dedi gûş eyleyüp bünyâdını tarih için Cevrî,
Yapıldı han-ı vâlâ menzil-i ehl-i sebil oldu.

Sene 1062.”

Tek katlı ve iki katlı İki yüz kırk beş odası olmakla birlikte bütün han kapıcılar tarafından çok sıkı korunmaktaydı, içeri rastgele kimse giremezdi.¹⁰⁸

Gazi Mehmet Giray Hanı: İslam Giray Han’ın yaptırdığı hanın karşısında Ulu Cami’ye bitişik diğer bir hanın kapısı üzerinde bulunan mermere tezhipte Mehmet Giray’ın azı yazılı olmakla birlikte tarih yazılı değildir.

“Mehammed Şâh-ı Gâzi hân-ı a'zam,
Menâzil kad(?) bu hânı hayr-ı a'lâ,
Lisân-ı ehl-i dilde düşdü târih,
Menâzil bâd guyed ez han-ı zîbâ.

Sene (-)”

Hanın kapılarından birisi kale duvarının dibine bakmaktadır ve üzerinde yine kitabesi bulunmaktadır:

“Mehammed Şâh-ı Gâzî hân-ı a'zam,
Bina kerdend in han-ı mu'azzam, [119a]
Be-gûyîd han-râ manzum tarih,
Çi a'lâ han u zîbâ hısn-ı muhkem.

Sene (-)”

Kale yakınında bulunan Mehmet Giray Hanı Gözleve Kalesi’nin iç kalesinden daha büyük ve sağlam görünmektedir. Evliya Çelebi’nin deyiimiyle kale gibi handır. Yine çok katlı iki yüz seksen odası bulunan avluları ve demir kapısı ile konuk evleri olan mamur bir handır. İslam Giray ve Mehmet Giray’ın hanları oldukça sağlam ve müstahkem

¹⁰⁸ Evliya, *Seyahayname*, 7/2, 481.

hanlardır. Gözleve’de bulunan diğer hanlar bu özelliklere sahip değildi ancak hepsi de tüccarlarla doluydu.¹⁰⁹

Çoratay el-Hac Osman Hanı: Banisi vefat etmiş olan Çoratay el-Hac Osman olan han, bazı kayıtlarda han, bazılarında kervansaray olarak geçmektedir.¹¹⁰ Aileden Mustafa ve Recep tarafından iki zımmiye yıllık kırk esedi karşılığında üç yıl boyunca kiraya verildiğinin tescil edildiği kayıta kervansaray olarak tarif edilen yer, Kürkçüler Çarşısı yakınlarındadır.¹¹¹

Çeşmeli Han: Hanın yakınında bulunan mektep ve talimhanenin yerinin tarif edildiği bir kayıta adı geçen han ayrı bir han mıdır yoksa kastedilen Evliya Çelebi’nin anlattığı içinden çeşmelerin aktığı ve İslam Giray Han tarafından yaptırılan han mıdır? Buna net olarak cevap verilememekle birlikte yeni bir veri elde edene kadar aynı han olduğunu düşünmek makul görünmektedir.¹¹²

Sulu Han: 1675-1770 arası kayıtlarda yerleşim yeri¹¹³ olarak geçiyor ancak aynı yıllarda burada İslam Giray Han tarafından yaptırılan bir kervansarayın olduğu Çeşmeler bölümünde anlatıldığı üzere Arslan Giray Han’ın kendi dönemimde hazırlattığı vakfiyelerden anlaşılmaktadır.¹¹⁴ Sulu Han ayrıca Mehmet Şah Ağa Hanı’nda olduğu gibi bu han için de “sulu han demekle magruf kervansaray” denilmektedir.¹¹⁵ İslam Giray’ın yaptırdığı çeşmeler için vakfettiği kervansarayın yıllık kirası otuz bir bin akçedir.¹¹⁶

Salih Efendi Hanı: Sakinleri arasında Yahudi zımmilerin de bulunduğu aynı isimdeki mahallede bulunmaktadır.¹¹⁷

Boşnak Hanı: Boşnak hanında yaralı bulunan Gözleveli el-Hac Mehmet’i yaralayanların araştırıldığı davada kayda geçen han¹¹⁸ Karasu’da bulunan Boşnak hanı

¹⁰⁹ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 482.

¹¹⁰ KŞS, 21/39-a4.

¹¹¹ KŞS, 31/07-a3.

¹¹² KŞS, 30/95-b1.

¹¹³ KŞS, 30/79-b2.

¹¹⁴ Hüseyin Çınar, “Arslan Giray Han ve Kırım’ın Yeniden İmârında Vakıfların Rolü”, *Vakıflar Dergisi* 30 (2007), 127-128.

¹¹⁵ KŞS, 71/69-a2.; Ömer Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1774)* (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 145.

¹¹⁶ KŞS, 31/15-b1.

¹¹⁷ KŞS, 21/52-a1.

¹¹⁸ KŞS, 33/74-a1.

olabilir.¹¹⁹ Zira Gözleve’de başka bir kayda denk gelmedik. İlgili kayıta da Boşnak hanının Gözleve’de olduğuna dair bir ibare olmamakla birlikte aynı kayda atıf yapılarak El-Hacc Boşnak Mehmed Hanı Gözleve’de gösterilmiştir.¹²⁰

Han Kul Ağa Kervansarayı/İskele Kervansarayı: Han Kul Ağa tarafından İskele yakınında vakfedilen kervansaray ve kervansarayı dışında odalar ve dükkânlar da aynı kişi tarafından vakfedilmiştir. Han Kul Ağa’nın ailesinden Murat Şah ve Sefer Şah Mirzalar, Nehr-i Kaçı’da bulunan bağ, bahçe ve değirmen ocaklarını satarak harabeye dönen vakıf mülkleri için kullanmışlardır.¹²¹

Hüseyin Ağa Kervansarayı: Vakfa yakın dükkânların harabe olması ve dolayısıyla mütevellilerin buradaki vakıf mallarını başka yerlerde bulunan gayr-ı menkullerle istibdal etmek istemeleri üzerine kervansarayı adı kayıtlara geçmiştir.¹²²

Tablo 1: Gözleve’de Bulunan Han ve Kervansaraylar

No	Han ve Kervansaraylar
1	Mehmet Şah Ağa Hanı/ Kervansaray
2	İslam Giray Hanı
3	Mehmet Giray Hanı
4	Çoratay el-Hac Osman Hanı/ Kervansaray
5	Çeşmeli Han
6	Sulu Han/ Kervansaray
7	Salih Efendi Hanı
8	Boşnak Hanı
9	Han Kul Ağa Kervansarayı/İskele Kervansarayı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

1.3.2. Dini ve Kültürel Mekânlar

1.3.2.1. Camiler

Camiler: 17. yüzyılda modern dünyadan uzak geleneksel insanın kendini tanımlama biçimi, genel olarak inançları ve yerleştiği mahalle ve köyü üzerindedir. İslam

¹¹⁹ Nuri Kavak, *Karasu Kazası (1683-1744): Kırım Hanlığı’nda Bir Yerleşme Örneği* (Bursa: On-Mart Öner Matbaacılık), 82.

¹²⁰ Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım*, 145.

¹²¹ KŞS, 31/61-b1.

¹²² KŞS, 23a/48-a2.

dünyasında bireyin bu ikisini bir araya getirebildiği, ete kemiğe büründürdüğü ana mekânlar ise camiler ve mescitlerdir. Dolayısıyla bir mahallenin olduğu yerde mutlaka ibadethane niteliği taşıyacak bir cami ve mescidi bulunmaktaydı. Öyle ki mahalle ve köy isimleri ile oranın cami ve mescitlerinin isimleri çoğunlukla aynı olurdu. Gözleve’de adı geçen cami ve mescitlerin hemen hepsi buldukları mahalle veya karyelerin isimlerini taşımaktaydı.

1675-1700 Yılları Arasında Gözleve Camileri

Cami-i Kebir:¹²³ Devlet Giray tarafından yaptırılmış olan caminin, İslam Giray Han zamanında bakımı yapılmış ve yenilenmiştir.¹²⁴ Ancak 18. yüzyılda Rus istilaları sırasında harabeye dönen camiyi ve vakıflarını Arslan Giray neredeyse yeniden inşa ettirmiştir.¹²⁵ Arslan Giray Han’ın 1753 tarihli vakfiyesine göre; Cami-i Kebir evkafının Sulu Han diye bilinen kervansaray yakınında ve onun doğu kısmında bulunan kırk dükkanı, yangın sonucunda yok olmuş ve arsaları kullanılmaz hale gelmiştir. Netice itibariyle vakıf gelirleri ortadan kalkmıştır. Arslan Giray, camiyi yeniden inşa etmekle birlikte vakıflarını yeniden işler hale getirmek için boş vakıf arazilerini mukataa yolu ile yeniden imar edilmesi yoluna gitmiştir.¹²⁶

¹²³ KŞS, 22/95-a6.

¹²⁴ Giray, *Gülbün-i Hânân*, 109.

¹²⁵ Camii Kebir’e dair Halim Giray’ın verdiği malumat: “Bu Câmî‘-i Şerife ‘â’id olmak üzere Hanlar zamânında, iki medresesi, bir ‘imârethâne, bir çamaşurhânesi ve bir de hamâmı var imiş. Şimdi ise bunlar yer ile yeksân olub gitmiştir. Gözleve şehrinde, Câmî‘-i mezkûre âid müteaddid dükkânlar vesâ’ir mebâni-i vakfiyesi bi’l-külliyeye gâ’ib olmuştur. Bununla berâber elyevm Çongar nâm mahalde kâin Köstel karyesinde (1300) desâtına vakf topragi olub senevî (15) bin rubleyi mütecâviz bir vâridât te’mîn eder. Bu kadar zengîn bir vakfa mâlik olan o ma’bed, hüddâmları imârı için evkâf bir para sarf etmediklerinden tolayı harâb ve şâyân-ı te’essüf bir hâldedir. Câmî‘, müddeti medîdeden beri ta’mîr yüzi görmediği gibi rivâyete nazaran mefrûşât, hasır nâmı virilecek döşemeye de mâlik olmadığından şehir ‘ahâlisi bayramlarda, cumalarda abasını, hırkasını serüb namâz kırlarmış!!..”. Giray, *Gülbün-i Hânân*, 154.

¹²⁶ Çınar, “Arslan Giray”, 124.

Tablo 2: Gözleve’de Bulunan Camiiler

No	Camiiler
1	El-Hac Bebeş Camii
2	Akıncı Ulan Camii
3	Han Camii
4	Molla Ali Camii
5	Karye-i Teleş Camii
6	Mustafa Efendi el-vaiz Camii
7	Akıncı Oğlu Mahallesi Camii
8	Şeyh Efendi Camii
9	Ballızade Camii
10	Bebeş Camii
11	El-Hac Hızır Camii

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Evliya Çelebi gezdiği şehirlerde mahalle, köy gibi yerleşim birimlerini ve cami, mescit, han, hamam, medrese, çeşmeler vb. yapıları anlatırken şehrin varsa kale ve hisarını esas alır, anlatacağı mekânları buna göre konumlandırır. Gözleve şehrinde de bu yöntemi kullanmış öncelikle şehrin dışından onun tabiriyle varoşlarından başlayarak giriş kapılarına doğru yaklaşmış ve oradan içeri doğru betimleme yaparak devam etmiştir. Buna göre Gözleve’nin doğusunda Odun Pazarı Kapısı girişi tarafında iki Müslüman mahallesi bulunmaktaydı. İki mahalle olmasına rağmen Evliya’nın şirin ve minaresini düzgün ve sanatsal bulduğu bir adet cami vardı. Şehrin poyraz rüzgârlarını alan tarafa açılan Toprak Kapısı dışında ikinci varoшта bir Müslüman mahallesi daha ve bu mahallenin bir mescidi vardı.¹²⁷ Evliya Çelebi mahalle ve camilerin isimlerini vermediği için bahsettiği mahalle, cami ve mescitlerin yerini tam olarak belirleyemiyoruz. Ancak kayıtlarda Toprak Kapı Mahallesi hem adını şehrin giriş kapısından aldığı hem de hisar dışında olduğu için Evliya’nın bahsettiği mahallelerden birisi yüksek ihtimalle bu olmalı. Elbette bahsedilen diğer cami ve mescidin de burada olması ihtimali vardır. Şehrin hemen girişine yakın ve diğer varoş mahallelere nazaran daha kalabalık ve işlek olabileceği için ibadethane gereksinimi daha fazla olabilir. Kayıtlarda Hisar dışında olduğu kesin olan diğer iki mahalle Hoşgeldi ve Seyfi

¹²⁷ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 479.

mahalleleridir. Bunların Müslüman mahalleleri olduğunu bilmekle beraber mevcut verilerden tam olarak konumlarını belirleyemiyoruz.

Şehrin büyük kalesi içinde toplam yirmi dört cami ve mescit vardır. Bunlardan On ikisi selatin camii ve diğer ileri gelen büyük camilerdir. Geri kalanları ise daha küçük yapıda mahalle mescitleridir. On iki adet caminin taş yapıları minareleri gösterişlidir ancak Evliya Çelebi bunlar içinde en çok “yüksek, mükellef ve mükemmel” olarak betimlediği Bahadır Giray Han Camiini beğenir ve gösterişli bulur.¹²⁸ Türk-İslam şehirlerinde Ulu Cami veya selatin camisi olarak adlandırılan cami tipinin Kırım’daki en uygun örneği bu cami olmalıdır. Bu caminin özellikleri ve Mimar Sinan tarafından yapılar yapılmadığı ayrıca tartışılacaktır.

Camilerin ibadethane ve toplumu birleştirici etkisinin yanında devletle halkın bağlantısını sağlamak ve merkezden gelen emir ve talimatların cemaate ulaştırılması gibi fonksiyonları da vardı.¹²⁹ İdari boyutu olan bu fonksiyon tek taraflı işlemezdi. Mahalleli veya köylünün kadıya başvurarak kendi camii ve mescitlerine yeni bir imam veya müezzin atanması gerektiğini bildirebilir veya rahatsız oldukları imamın değiştirilmesini, ahali olarak istedikleri imamın arkasında namaz kılmayı talep edebilirlerdi. Gözleve’de 1696 yılının sonunda Molla Ali Camiinin imamı Mehmet Efendi ve cemaat üyelerinden beş kişi kadıya başvurarak Osman Çelebi’yi camilerinin müezzini yaptıklarını bildirirler ve hemen orada müezzinin görevi kendisine tevci edilir.¹³⁰ Yine Gözleve Şeyh Efendi Camii’nin imamı vefat ettiğinde cemaatin ileri gelenlerinden sekiz kişi, bütün ahalinin fikir birliği içinde olduğunu ifade eder ve Sinan Efendi’nin kendilerine imam olarak atanmasını talep ederler ve mahkemede Sinan Efendi’ye imameti tevci olunur.¹³¹ Camilerin görevlileri imam, müezzin naib vb. ve caminin gelir giderleri, görevliler ve vakıf konusunda ayrıca işlenecektir.

¹²⁸ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 480.

¹²⁹ Osman Ergin, *Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı* (İstanbul: Cumhuriyet Gazete ve Matbaası, 1936), 104.

¹³⁰ KŞS, 31/12-a3.

¹³¹ KŞS, 31/12-b2. Kayıta isimleri geçen ahali Beşe, Odabaşı, Katip, el- hacc unvan ve lakaplı kişilerin mahallenin ve toplumun ileri gelen kimselerinden olduğu anlaşılıyor. Şeyh Efendi ise caminin banisi olmalıdır.

1.3.2.2. Han Camii

Han Camii veya Tatar Han Cami Gözleve'nin mimari açıdan en büyük ve görkemli camisi olup seyahatnamede mimarı olarak İstanbul'da "Sultan Süleyman Camii'ni yapan Abdülmennan oğlu Koca Mimar Sinan Ağa" adı geçmekle birlikte camimin mimarının kim olduğu daha doğrusu Mimar Sinan olup olmadığı konusunda ihtilaf yaşanmaktadır. Camiyi hoş, geniş ve iç açıcı bir mabet olarak bulan Evliya Çelebi'ye göre avlusu küçüktür. Şehrin en merkezi ve kalabalık yerinde çarşı ve pazar içinde yapılmış olup kalabalık bir cemaate sahiptir. Gözleve'de Han Camii'nden başka saf kurşun ile örtülü mamur ve nurlu başka bir cami yoktur. Kubbelerinin kurşunlarının bir fersah yerden parıldadığını görebilirsiniz. Mihrab önünde bulunan hazirede Kırım'ın ileri gelenleri ve sultanlara ait mezarlar bulunur.¹³²

Evliya Çelebi Han Camii'nin banisi olarak Bahadır Giray'ı göstermektedir. Onun Kırım'ı ziyaret ettiği yıllarda han Bahadır Giray'dır ancak her şeyin ayrıntısını veren Evliya Çelebi'nin niçin böyle bariz bir yanlışlığa düştüğü bilinmemektedir.

Kırım Hanı I. Devlet Giray Han (1551-1577) tarafından yaptırılan cami, Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nin daha az gelişmiş bir örneğidir. Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nden sonra tasarlanıp inşa edilmiştir. Ancak biçimsel mimarisi itibariyle Fatih Camii modeline daha uygundur.¹³³ Kırım Hanları İstanbul'da gördüklerini veya bunların benzerlerini Kırım'da yaptırmak istemiştir. Mimar Sinan İstanbul'da eski Fatih Camii'nin planını avlusuz olarak beş kubbeli bir son cemaat yeri ile tekrarlanmıştır. Kubbeleri Fatih Camine göre küçük kalmaktadır. Zira 26 m. gibi büyük çapta kubbesi ile Fatih Camii o zamanın İslam dünyasında hatta Avrupa'da dahi tanınıyordu. Han Caminin yapıldığı yıllarda Süleymaniye Camii'nin inşası henüz başlangıç seviyesinde idi. Oktay Aslanapa'ya göre Mimar Sinan Kırım hanı için Süleymaniye Camii'nin adeta minyatürü niteliğinde bir benzerini düşünmüş olmalıdır.¹³⁴

132 Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 480.

133 "Orta kubbesinin kible yönünde bir yarım kubbe ile beslenmesi ve yarım kubbenin iki yanında birer küçük kubbeli birim bulunması Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'ne benzerse de yan kanatlarının yarım kubbe yerine ortada birer sütuna basan ikişer kubbeyle örtülü oluşu Tatar Han Camii'ni 15. yüzyıla tarihlenen bir modele -ilk Fâtih Camii'ne- bağlar." Abtullah Kuran, "Mimar Sinan'ın Camileri", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, I, haz. Sadi Bayram, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1988), 200.

¹³⁴ Oktay Aslanapa, *Mimar Sinan*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992), 32.

Literatürün ve Oktay Aslanapa gibi sanat tarihçilerinin genel kabulü Mimar Sinan'ın Kırım'a gittiği yönündedir. Ancak Nicole Kençal Ferrari gibi Kırım sanat tarihçileri, Mimar Sinan'ın Kırım'a gitmediği, caminin plan kroki ve çizimlerini kendisinin yaptığı ve Gözleve'ye gönderdiği öğrencileri vasıtasıyla camiyi inşa ettirdiği yönündedir. İddianın dayanağı ise Mimar Sinan'ın 1550-1557 yılları arasında yoğun biçimde İstanbul'da Süleymaniye Camii ile meşgul olduğudur.¹³⁵ Aslanapa'ya göre Sinan'ın eserleri arasında 1552 yılında tamamlanmış başka bir yapı yoktur. 1. Devlet Giray'a 26 yıl sürecek hanlığının ikinci yılında bir cemile olarak Sinan'ın kısa süre Kırım'a gönderilerek caminin yapımını hiç değilse başlatıp planladığı ve bir kalfası ile tamamlattığını düşünmektedir.¹³⁶ Ayrıca Mimar Sinan Süleymaniye Camii'ne başladığı yıllarda başka eserler de meydana getirmiş ve yeni araştırma ve denemelerine devam etmiştir. Bu girişimlerden biri de tezkerelerde Tatar Han Camii adı ile geçen ve Gözleve'de bulunan malum camiidir. Mimar Sinan tezkerelerde Gözleve'de yaptığı iki eserin adını verir. Biri Tatar Han Camii diğeri de Tatar Han Türbesi'dir.¹³⁷

Sanat tarihi açısından bakıldığında Mimar Sinan'ın bizzat Kırım'a gitmiş veya gitmemiş olması tartışmalarını bir kenara bırakırsak, Sinan bir şekilde Gözleve şehrinde günümüze kadar varlığını sürdüren imzasını atmıştır. Bu vesileyle Kırım hanları da kendi izlerini bırakmıştır. Özellikle selatin camilerinin inşası ile padişahlar ve hanlar, kendi iktidarlarının ve devletin gücünü adeta yeryüzünde görünür kılmaktadırlar diyebiliriz.¹³⁸

Nureddin Sultan Camii: Kırım Hanlığı yönetiminde hiyerarşik sıralamada Han ve Kalgay'dan sonra gelen Nureddin Sultan'ın yaptırmış olduğu veya onun adına yapılmış bir camidir.¹³⁹ Sade ve çatma kiremitle örtülü, sevimli bir camidir. Evliya Çelebi'nin içinde ibadet ettiği camilerden birisidir. Bu caminin minaresi de düzgün ve sanatsal bir yapıya sahiptir.¹⁴⁰

¹³⁵ Nicole Kaçal-Ferrari, "Han Camii", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/518-519.

¹³⁶ Oktay Aslanapa, "Kırım Türk Eserleri", *Sanatı, Tarihi, Edebiyatı ve Musikisiyle Kırım*, haz. Oktay Aslanapa, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2003), 30.

¹³⁷ Aslanapa, "Mimar Sinan", 32.

¹³⁸ Devletin inşa ettiği camiler yoluyla saltanat ideolojini kamuoyuna aktarma biçimi üzerine bir tartışma için bkz. Yıldırım Özbek, "İdeolojinin İnşası: 15-16. Yüzyıl Osmanlı Selatin Camileri", *Belleken* 72/264 (Yaz 2008), 535-566.

¹³⁹ Hakan Kırımlı-Nicole Kaçal-Ferrari, *Kırım'daki Kırım-Tatar (Türk-İslâm) Mimari Yedigârları* (Ankara: T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, 2016).

¹⁴⁰ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 479.

1.3.2.3.Mescitler

Camiler, cuma namazları için bütün mahalle veya kasaba cemaatinin toplandığı daha büyük olarak inşa edilen mekânlar iken mescitler daha ziyade vakit namazları için kullanılabilir ibadethaneler olarak tasarlanırdı.

Tablo 3: Gözleve’de Bulunan Mescitler

No	Mescitler
1	Ana Biyem Mescidi
2	Karye-i Teleş Mescidi
3	Bebeş Mescidi
4	Taygar Laçın Mescidi
5	Akıncı Oğlu Mahalle Mescidi
6	Kavruş Mahalle Mescidi
7	Emirler Mahallesi Mescidi

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tespit edilen yedi mescitin beş tanesinin kendine ait ayrıca camileri vardı. Mescitler ihtiyaca binaen inşa edilmiş olmalı. Temeş mesciti Temeş köyünde bulunurken Gözleve Taygar Laçın Mescidi’nin adı mahalle ve karyelerde geçmemektedir. Bir kişinin adını almış olma ihtimali vardır. Evliya Çelebinin bahsettiği kalenin içinde toplam yirmi adet mihrabın on ikisi yukarıda belirtilen selatin camii ve diğer ileri gelen camilerdir. Geri kalan on ikisi ise mahalle mescitleridir. Gözleve’nin çarşısı ve pazarları içinde mamur edilmiş ve cami olmaya elverişli birkaç tane daha geniş mescit bulunmaktadır.¹⁴¹

1.3.2.4. Kilise ve Kenasa

Kilise: Gözleve’nin doğu yönünde Odun Pazarı kapısı tarafında Ermeni cemaati ve kendilerine ait bir kiliseleri bulunmaktadır.¹⁴² Kayıtlardan anlaşıldığı üzere Gözleve’de cemaat olarak Ermeni ve Rumlar sosyal ve iktisadi hayatın doğrudan içindedir. Gayrimenkul alıp satma, borçlanma, tereke işlemleri gibi birçok mevzuda kadı ve naib huzuruna çıkmaktadırlar. Kırım hanı da özellikle borçlanma konularında Ermeni ve

¹⁴¹ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 481.

¹⁴² Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 479.

Rum zımmilerine sık sık başvurmaktadır.¹⁴³ Bu cemaatin mutlaka kendilerine ait kiliseleri ve ibadethaneleri olmalıdır ancak sicillere yansımadağı için ibadethane mekânlarının tamirleri ve bunların bakımı, görevli atanması gibi konuları kendi içlerinde ve mensup oldukları patriklik ve piskoposlukları vasıtasıyla çözdüklerini söylemek mümkündür. Nitekim Peyssonnel, Gözleve’de iki yüz Rum ailenin yaşadığını ve bir de kiliselerinin olduğunu belirtir.¹⁴⁴ Yine Gözleve’de dört yüz Gregoryen Ermenisi aile yaşamaktadır ve bunlardan Kefe’de bulunan ve İstanbul başpiskoposluğu tarafından Osmanlı yönetiminden alınan izinle atanan Piskoposlar sorumludur. Ermenilerin Gözleve’de kendilerine ait bir adet kiliseleri ise zaman içinde yıkılmıştır.¹⁴⁵ Evliya Çelebi’nin tarif ettiği Odun Pazarı Kapısı tarafındaki kilise yıkılan kilise olmalıdır.

Kenasa: Kırım’da ayrı bir cemaat olarak bilinen Karay Yahudileri yarımadaının hemen her şehrinde yaşıyor olmalarına karşın ibadet yerleri olan kenasalar sicillere yansımamıştır. Ancak hemen Han Camii’nin karşısında varlığını bugün de devam ettiren bir ibadethaneleri bulunmaktadır. Karay kenasalarının etrafı genellikle taş duvarlarla çevrilidir. Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde olduğu gibi insanların ibadethanelerini gizli yerlerde yapma anlayışını yansıtır biçimde kenasaların ibadethane kısmı, avlunun içinde toprağa kısmen gömülü olarak inşa edilmekteydi.¹⁴⁶

1.3.2.5. Tekke ve Türbeler

Tekkeler: İslam inancıyla İtil Bulgarları ve Hazar Kağanlığı döneminde tanışan Kırım coğrafyası, Altınordu ve Kırım Hanlığı devirlerinde İslamlaşma sürecini tamamlamıştır.¹⁴⁷ Türkistan menşeli gazi, derviş ve mutasavvıflar vasıtasıyla hız kazanan İslamiyet’in yayılma süreci Hanefi fihına dayalı eğitimi ve sufizmin etkisini beraberinde getirmiştir. Ancak çoğunluğu göçebe veya yarı göçebe olan halkın arasında eski gelenek ve göreneklerin devam ettiğini söylemek mümkündür.¹⁴⁸ Kırım Hanları

¹⁴³ KŞS, 31/77-a5.

¹⁴⁴ Peyssonnel, Claude-Charles, *Traité sur le Commerce de la Mer Noire*, II (Cuchet, Paris, 1787), 322.

¹⁴⁵ Peyssonnel, II, 322-323.

¹⁴⁶ Şaban Kuzgun, *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi*, Hazar ve Karay Türkleri, (Ankara: Alış matbaacılık, 1993), 281.

¹⁴⁷ İslamiyetin Kırım yarımadasında girmesi ve yayılması süreci için bkz. Ahmet Türk, “Kırım Hanlığı’nda İslamiyet”, *Kırım: Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi*, haz. Yücel Öztürk (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2015), 123-150.

¹⁴⁸ Türk, “Kırım Hanlığı’nda İslamiyet”, 123-150.

arasında Sufizmin çeşitli kollarına intisap edenler olmuştur. Bunlardan birisi 4. Mehmet Giray Han, Mevleviyye tarikatından olup dervişlik hırkasını giymiştir.¹⁴⁹ Evliya Çelebi Gözleve’de üç adet derviş tekkesi bildirir. Bunlar *Celveti* ve *Halveti* Ali Baba tekkeleridir. Güleçli Ahmed Efendi halifesinin tekkesi mamurdur.¹⁵⁰ Bunların içinde bir mevlehinanın varlığından bahsetmez. Gözleve Mevlevîhanesi, Han Camine yakın sur içinde bulunan Odunpazarı semtindedir.¹⁵¹ Kırım Hanlığı’nda çok çeşitli tarikatlere mesup şeyler ve sufiler bulunmakla birlikte Türk toplum yapısına ve inanç felsefesine uygun olduğu için en yaygın olanı Halvetiyye’dir. Akkırman, Akmescit, Kefe ve daha birçok kazada tekkesi bulunan tarikatın bir şubesi de Gözleve’de bulunmaktadır. Bu tekkeler ve şeyhler hakkında 17. ve 18. yüzyıl kaynaklarında çeşitli bilgilere ulaşmak mümkündür.¹⁵² Ancak Gözleve kadı sicillerine bunlara dair herhangi bir kayıt yansımamıştır.

Türbeler: Türk-İslam şehirlerinde sıradan tebanın defnedildiği mezarlıkların dışında dini önderlerin gömülü olduğu tekke ve zaviye bahçeleri ve sultanların ve aile bireylerini Cami yapılarının hemen yanında konumlanan hazireler bulunurdu. Eğer mezarı yapılacak kişi sultan veya han ise bu yapılar bir tür anıt mezar niteliğinde türbeye dönüşürdü. Gözleve’de bu manada çok fazla türbe mimarisinden bahsetmek mümkün değil ancak Mimar Sinan’ın tezkerelerinde Gözleve’de yaptığı yaptığı eserler arasında Tatar Han Camii ile birlikte Tatar Han Türbesi de geçmektedir.¹⁵³ Sinan’ın tasarladığı veya ona yakıştırılan yapılar, “Tezkiret ül-Bûnyan, Tezkiret ül-Ebniyye ve Tuhfet ül-Mi’marin” adındaki üç yazma eserde yer alır. Bu üç kaynakta toplam kırk beş türbe veya mezar yapıların adı geçer. Kanuni’nin Devlet Giray Han adına yaptırdığı Tatar Gan Cami bu üç kaynakta da geçmesine rağmen Tatar Han Türbesi sadece Tuhfet ül-Mi’marin’de kayıtlıdır.¹⁵⁴ Ancak zamanla yıkılmış olduğu için olsa gerek farklı kaynaklarda adı geçmemektedir. Bununla birlikte türbeler, yaşadığı döneme damgasını vuran kişiliklerin öldükten sonra da tebası ile arasında bağ kurmaya devam ettiğinin ifadesi olan yapılardır. Bu şekilde sultanların siyasi güçleri, kendilerinden sonraki

¹⁴⁹ Giray, *Gülbün-i Hânân*, 20.

¹⁵⁰ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 482.

¹⁵¹ Derya Derin Paşaoğlu, “Kırım Yerli Kaynaklarına Göre XVIII. Yüzyılda Kırım Hanlığı’nda Meşâyih Makamı”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 20 (2016), 106.

¹⁵² Paşaoğlu, “Kırım Hanlığı’nda Meşâyih Makamı”, 113.

¹⁵³ Aslanapa, “Mimar Sinan”, 32.

¹⁵⁴ Abtullah Kuran, “Mimar Sinanın Türbeleri”, *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, I, haz. Sadi Bayram, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1988), 223.

zamanlarda da imgesel olarak devam etmektedir.¹⁵⁵ Kanuni kendisi böyle bir figür iken Devlet Giray da Kırım Hanlığında böyle bir figürdü demek mümkün. Evliya Çelebi de Han ismi anmamakla birlikte Tatar Han Caminin mihrap duvarı önünde hazirede Kırım sultanlarının ve aile bireylerinin mezar ve türbelerinin olduğunu kaydeder.¹⁵⁶

1.3.3. Yaşam Alanları ve Sosyal Mekânlar

1.3.3.1. Evler ve Değirmenler ve Kışlalar

Evler: Geleneksel Türk ailesi birkaç kuşağı bir arada bulunduran kalabalık bir yapıya sahipti. Yaşamını genel olarak kısıtlı mekânlarda sürdüren erken modern dönem Osmanlı kadını bütün hayati ve günlük işlerini gerçekleştirebileceği geniş bir alana ihtiyaç duyardı. Kırım gibi bozkır kültür ve ekonomisinin henüz keskin çizgilerle terkedilemediği bölgelerde zirai faaliyetler ve hayvancılığın gündelik yaşamla birlikte sürdürülebilirliğini eklediğimizde tüm bu faktörler konut tiplerini ve hane karakterlerini etkileyecektir. Kadı sicillerine yansıyan gayr-ı menkul hibe ve alış-satış işlemlerinde ve terekelerde izlerini takip edebildiğimiz Kırım evleri için kullanılan bir takım standart kavramlar söz konusudur. Öncelikle ev yerine “hane” kavramı yaygın olarak ve sadece ikamet edilen değil çeşitli işlerin bir arada yürütebildiği yapılar topluluğu manasında kullanıldığı görülür. Bazı kayıtlarda müştemilat¹⁵⁷ kavramını kullanırken çoğunlukla her birimin ayrı ayrı yazıldığı görülür. Bu evlerin ifade ediliş biçimleri veya evin diğer birimleri; taş hane, çatma hane, fevkani dar, tahtani dar, hayatlı ev, havli, hayat, oda, aran, misafirhane, kenef, mahzen. Bazı durumlarda bu mekanların hepsinin bir arada olduğu ev tipleri görmek de mümkündür: Gözleveli Gazi Murat Beg’in muhallefatında yetmiş hasene (altın) değer biçilen evinde olduğu gibi; “Fevkani tahtani taş haneler havlisi mea misafirhane ve cümle kıraltı” sı ile oldukça mükellef bir evdir.

Kırım’da konut tiplerini belirleyen ana unsurlar incelendiğinde “Osmanlı evi”, “Türk Evi” veya “Tatar evi” tanımı yapılabilir mi? Veya yeni bir kavram geliştirilebilir mi? Doğan Kuban Osmanlı Evi terimini yanıltıcı bulmaktadır. Ona göre bu, çoğunlukla ideolojik önyargılara dayalı çarpıtılmış bir kavramdır. Osmanlı, bazı kurumlar için

¹⁵⁵ Sema Gündüz, “Sultan Türbelerindeki Simgesellik: Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Beyliği Örnekleri”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 12 (Bahar 2010), 239.

¹⁵⁶ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 480.

¹⁵⁷ Çiftlik, konak, yalı vb. binaların içinde bulunan veya sonradan ilave edilip onlarla birlikte bir bütün teşkil eden hizmetçi odası, mutfak, ahır gibi ikinci derecede önemli yerler. <http://lugatim.com/s/M%C3%9C%C5%9EEM%C4%B0L%C3%82T>

kullanımı işlevsel bir kavram olmakla birlikte imparatorluğun çeşitli ve geniş kültürel dünyasını kapsayıcı değildir. Bununla Kırım Tatarlarını, Mısırlı fellahları ve Karadağ köylülerini bir araya getirmeniz mümkün değildir. Mimaride de durum bu gösterir. İktidarın kontrol mekanizmasına dâhil edilen kamu binaları dışında, kökleri kesinlikle imparatorluk öncesi dönemlere uzanan kendilerine özgü gelenekler bulunmaktaydı.¹⁵⁸ Kırım’da 17. yüzyılda devam eden ve yine gayr-i menkul unsurlar arasında geçen “kışla” yerleşimi kavramı bunlardan biri olmalıdır. Sedat Hakkı Eldem’e göre “Karadeniz kuzey kıyıları ve özellikle Kırım’da Türk evi eksiksiz olarak egemendir. Saraylarda Edime üslûbu aynen kabullenilmiş durumdadır.”¹⁵⁹ Kırım’da 15. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan Osmanlı mimarisi etkisi 18. yüzyılın sonuna Kırım’ın Rusya tarafından ilhakına kadar etkisini devam ettirmiştir. Osmanlı etkisiyle İran-Turan mimari tesirleri ortadan kalkmıştır. Evleri damlı ve damsız olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Yayla ve sahil şeridindeki şehirler, çatılı alçak evleriyle tümenden Türk karakterini taşır. Karapazar, Eski Yurt, Kefe ve Bahçesaray konutları bu nitelikleri taşımaktadır. Ancak bunlar zamanla bunlar yok olmaya yüz tutmuş, eski Mirza konaklarından eser kalmamıştır.¹⁶⁰ Gözleve’yi bu şehirlerin mimari karakterinden ayrı tutmak mümkün değildir. Sicillerde ifadesini bulan “hayatlı ev” tabiri Türk evi ifadesini karşılamaktadır. Ancak Türk evi veya hayatlı ev kavramlarına etnik değil kültürel anlamlar yüklemek daha doğru olacaktır. Fevkani (iki kat) ve tahtani (tek kat) kavramlarını evlerin kat sayısını belirtirken çatma (ahşap), çit (kerpiç) ve taş, evlerin yapı malzemelerine atıf yapmaktadır.¹⁶¹

18. yüzyılda Kırım’da bulunan ve Kırım hanı tarafından kendisine bir ev tahsis edilen Baron De Tott’un kırımlıların evlerine dair gözlemleri şöyledir.

“Artık bundan sonra Kırım’daki mimarî tarzını incelemek fırsatını buldum. Kirişlere dayanan sütun teknesine dik olarak tesbit edilmiş, köşeleri ve açıklıkları belirleyen destekler damın yerleştirildiği üst düzlemi teşkil etmektedir. Bina bu şekilde yerleştirildikten sonra, yine birbirine dik, bir adımlık mesafelerle daha ince destekler, dolgu görevi yapıyorlar ve binaya bir sepet görünümü vermek için kullanılan fındık dallarının da tutturulmasını sağlıyorlardı. Sonra bu bir nevi kalbur

¹⁵⁸ Doğan Kuban, *Türk “Hayatlı”lı Evi* (İstanbul: Mısırlı Matbaacılık, 1995), 22.

¹⁵⁹ Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi I*, (İstanbul, Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, 1984), 13.

¹⁶⁰ Eldem, *Türk Evi I*, 45.

¹⁶¹ Kuban, *Türk “Hayatlı”lı Evi*, 51.

şeklindeki binaya harç yapılmış toprak ve kıyılmış saman tatbik edilmektedir; daha sonra binanın içine ve dışına, desteklere, kapılara, pencerelere sürülen beyaz boya binaya gayet hoş bir görünüm vermektedir. Bu çeşit bir inşa tarzının, belki anlatmakla görünmediği kadar büyük bir sağlamlık verdiğini de ilâve etmek zorundayım. Avrupa köylülerinin evlerinden daha sağlam olduğu da şüphesizdir. Ülkelerimizde, gerek kişisel çıkarları, gerekse sırf iyilik yapmaktan dolayı sahip oldukları tımar topraklarında nüfusu arttırmak için ev inşa ettiren derebeylerin bu yeni inşa tarzını kabul etmelerinde büyük yarar olacağına inanmaktayım; böylece masrafta önemli kısıntı yapabilecekler, evlere sahip olanlara kendi evlerini onarmak imkânını vereceklerdir.”¹⁶²

Kışlalar: Deşt-i kıpçak adı verilen geniş bozkırlarda yaşayan Kırım topluluklarının tamamen şehir yaşamına adapte olduğunu söylemek zor. Seyyahların gözlemleri ve kadı sicillerinde kışlalara dair işlemlerin geniş yer tutması ve kışla sahiplerinin varlığı burada hala göçebe ve yarı göçebe yaşam karakterlerini muhafaza edenlerin varlığına işaret etmektedir. Özellikle, Kırım Hanlığı’na 16. yüzyılın ikinci yarısı gibi daha geç tarihlerde entegre olan göçebe Nogayların kendi yaşam biçimlerini hanlık tarafından temsil edilen yerleşik halkın yaşam tarzından daha üstün görmüşlerdir. Sadece Nogaylar değil Kırım Tatarları da 17. yüzyılın ikinci yarısında çoğunluğu köy ve şehirlere yerleşmiş olmakla birlikte göçebelik zevklerini muhafaza etmekteydiler. Elbette kışla sahibi olmak zevkten öte alışmış olduğunuz bir yaşam biçimi olmakla birlikte geçiminizi sağlamanın ve servetinizi korumanın temel yollarından birisiydi. Hayvan sürülerini barındırmanın ve hayvancılık ekonomisinin temel yerleri kışlalardı. Genel itibariyle zengin Han soyluları¹⁶³ ve seçkin kabile üyeleri Mirzalar¹⁶⁴ kışla sahibi olmakla birlikte daha düşük bütçeli kişilerin de kendilerine göre kışlaları mevcuttu.

Kışla temelde geniş bir araziye ifade etmekle birlikte içinde birçok ihtiyacı gören çeşitli yapıları da içermekteydi. Satışı yapılırken bunlarla birlikte satılır veya hibe edilirdi. İçinde evler, bağ, bahçe, ağıl, otlak ve kuyuları ile birlikte saman, tezek, aşlık ve zahire gibi gibi emtiası bulunurdu.¹⁶⁵ Fiyatlar da buna göre farkedildi. Gözleve’de kışlalar, alış ve satışı yapılan, kiralanın, hibe edilen, kadınlara mihir olarak verilen ve

¹⁶² Baron De Tott, *Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*, (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, İstanbul, 1970), 116-117.

¹⁶³ KŞS, 20/60-b2.

¹⁶⁴ KŞS, 27/107-a3.

¹⁶⁵ KŞS, 26/48-b4.

terekelerde maddi olarak yüksek değerler biçilen gayrimenkullerin başında gelmekteydi. Para kuru olarak altın veya esedi kuruş kullanılırdı. Kaçı köyünde bir kışla 240 esedi kuruşa satılırken¹⁶⁶ Gözleve'nin eski Hüdavendigar emini el-Hac Abdullah'ın borcuna karşılık elden çıkardığı Öteş köyünde bulunan kışlası 400 esedi kuruş değerinde idi.¹⁶⁷ Terekesinde her türlü gayr-ı menkulün bulunduğu Gözleveli Fatma Bike'nin Taşlı köyünde bir de kışlası bulunmaktadır. Kışla oldukça büyük ve donanımlı olmalı ki oğulları Abdurrahim ve Abdullah'a bu kışlanın tamamı değil de içinde otuz iki esedi değerindeki evler bırakılmıştır.¹⁶⁸

Kışlalar, Kırım'ın göçebe bozkır kültürüne dayalı Tatar-Kıpçak köyleri ve iç kesimler ile yerleşik yaşama erken dönemlerde geçilmiş ve şehirleşmesini bulunduğu sahil şeridi ile birlikte daha kolay gerçekleştirebilmiş Gözleve gibi şehirlerde bu iki kesimin iktisadi olarak dayanışmasının temsili olarak kabul edilebilir. Kışla ve yayla kültürü neticesince ürettiğiniz ürünler şehirlere iner ve tüccarlar vasıtasıyla sadece Kırım'ın yerleşik halkına değil iskele ve limanlardan Anadolu'ya da ihracı yapılırdı. Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında benzer biçimde göçebe karakterini kaybetmemiş ilk Osmanlı aşiretleri ürettikleri ürünleri şehirlerde yerleşik Rum nüfusuna satarak karşılıklı ihtiyaçlarını giderebilecekleri bir ilişki kurarlardı. Mustafa Akdağ buna Marmara İktisadi Ünitesi adını vermiştir.¹⁶⁹ Bozkır ve yerleşik kültürlerin ekonomik ilişkilerinin olumlu yönde etkileşim içinde olması Orta Çağ ve Yeniçağ ekonomisinin genel karakterini oluşturmaktadır. Braudel, bu olguyu Akdeniz ülkeleri için başarıyla kullanmıştır.¹⁷⁰ Yine Kırım'da Kefe'nin ticari hinterlandında Azak ve Taman adı geçen ticari üniteye katkıda bulunmaktaydı. Bozkırlı toplulukların ürettiği yağ, Tatarlar tarafından alınarak Kefe'ye getirilirdi. Buraya ulaşan yağın ilk istikamet yeri İstanbul olduğu için tedarikte en ufak bir sıkıntı yaşanırsa yağ tüketimin arttığı Ramazan aylarında İstanbul yağsız kalabilirdi¹⁷¹

¹⁶⁶ KŞS, 26/48-b4.

¹⁶⁷ KŞS, 23b/48-a2.

¹⁶⁸ KŞS, 28/147-b3.

¹⁶⁹ Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruuluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti II", *Bellekten* 13/51 (Temmuz 1949), 503.

¹⁷⁰ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I-II (Anakara: İmge Kitabevi Yayınları, 1993).

¹⁷¹ Öztürk, *Kefe*, 505-506. Akdağ'ın Marmara İktisadi Ünitesi anlayışını Braudel'den devşirdiğini ve Osmanlı Devleti'ne uyarladığını ifade eden Yücel Öztürk'e göre Halil İnalçık ilk çalışmalarında bu anlayışa şiddetle karşı çıkmakla beraber sonraki çalışmalarında görüşünü değiştirmiş ve Anadolu'nun Türkmen ve yerleşik nüfusunun iktisadi açıdan birbirini tamamladığı yönündeki çalışmalarıyla Akdağ'ı

Değirmenler: Kadı sicillerinde terekelerde ve alım satım işlerinde gayr-ı menkul olarak karşımıza çıkan değirmenler, Kırım'da işgücü olarak atların ve kölelerin kullanıldığı iktisadi bir tür ön sanayi atölyeleridir. Kırım'ın birçok bölgesinde olduğu gibi Gözleve'de de su kaynaklarının çokluğu ve sahil şehri olması değirmenleri ve değirmencilik yaygın olmasını sağlamıştır. Toprak Kapı tarafında bozahanelerin yakınlarında bulunan on adet yüksek taş kule üzerine yapılmış “acayip ve başka şekil ve görünüşte” yel değirmenlerini başka hiçbir yerde görmediğini ifade eder Evliya Çelebi. Limanın poyraz rüzgârlarına açık toprak kapısı dışında yapıldığı için bu değirmenler verimli çalışıyor olmalıdır. Sonraki yüzyıllarda Gözleve'yi ziyaret edenler yine kasabanın girişinde, kıyı boyunca nöbetçi gibi duran bir dizi yel değirmeninin varlığından ve çıkardıkları gıcırtilı seslerden bahseder.¹⁷² Rüzgâr gücüyle çalışan yel değirmenleri ve su ile çalışan asiyab¹⁷³ adı verilen değirmenler dışında terekelerde rastladığımız küçük çapta taşınabilir evlerde özellikle kadınların kullandığı el değirmenleri bulunmaktadır. Bunların özellikle kadın terekelerinde bulunduğu ve fiyatlarının diğer değirmenlere göre daha düşük değerde şamdan veya eski bir yorganla aynı fiyatlarda olduğu görülür.¹⁷⁴ Yapımları ustalık ve çalıştırılmaları bir tür meslek erbabı olmayı gerektiren diğer değirmenlerin değerleri ise daha yüksektir. Gözleveli Fatıma Bike'nin muhallefatında 24 esedi kıymet biçilen at değirmeni buna bir örnektir.¹⁷⁵ Suyun az, rüzgâr gücünün yetersiz olduğu yerlerde ve kuraklığın hâkim olduğu dönemlerde değirmen taşlarını döndürmek için atların ve katırların gücünden fayda sağlanırdı.¹⁷⁶ Kıracı adı verilen at değirmenleri genelde şehir merkezlerinde bulunurdu. Her bir değirmen taşını dört at veya katır çevirirdi. Osmanlı Devleti'nde büyükşehirlerde fırıncı esnafının genellikle kendisine ait at değirmeni bulunurdu. Buğday öğütülürken un yüzde on dört fireyle elde edilmekteydi. Yaklaşık otuz iki kg. ağırlığına tekabül eden bir kile buğday için on sekiz akçe öğütme ücreti verilirdi.¹⁷⁷

kabul etmiştir. İlgili çalışma için bkz., Halil İnalçık, “Türkiye 'nin iktisâdı Yapısı Üzerine Bir Tedkik Münasebetiyle”, *Belleten* 15/60 (Ekim 1951).

¹⁷² By A Lady (Resident Near The Alma), *The Crimea: Its Towns, Inhabitants and Social Customs* (London: Printed At The “Christian Times” Office, 1855), s. 99.

¹⁷³ Osmanlı su değirmenleri için bkz. Ruhi Özcan, “Arşiv Belgeleri Diliyle Su Değirmenleri (Âsiyâb)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 40 (2016), 195-203.

¹⁷⁴ KŞS, 31/59-b1.; Kerime'nin terekesi: değirmen sim 30; KŞS, 31/58-b3.; Emine'nin terekesi: değirmen sim 80 (rakam tam anlaşılacakla birlikte iki hanelidir); KŞS, 31/09-b1.; Canbek Sofi'nin terekesi: değirmen sim 15;

¹⁷⁵ KŞS, 28/147-b3.

¹⁷⁶ Özcan, “Asiyâb”, 196.

¹⁷⁷ Özcan, “Âsiyâb”, 197.

Kişisel aile mülkü olarak kullanılanların dışında köylerin ortak kullandığı veya işletme niteliğinde değirmenler de bulunurdu. Kefe’de kanunnameye göre su veya rüzgâr değirmenlerinden üç ayda bir üç akçe vergi alınırdu. Köy değirmenlerinden altı aylığına on altı bir yıllığına on iki akçe alınırdu.¹⁷⁸

Değirmenler aynı zamanda Kırım’da köleleri istihdam etme alanlarından biriydi. Bedensel güç gerektirdiği için kuvvetli, güçlü ve dayanıklı erkek köleler daha çok tercih ediliyordu. Ayrıca bir tür meslek olarak kabul edildiği ve yetiştirme yetiştirme usulleri olduğu için usta çırak ilişkisi gerektirdiği anlaşılmaktadır. Kaytas isimli kölenin sahibesi ile azatlık anlaşmasına göre Kaytas küçük kardeşlerine değirmencilik eğitimi verip onlar değirmen inşa edecek ve değirmeni işletecek ustalığa gelirlerse kendisi azat olacaktır.¹⁷⁹ Değirmen erbabı kölelerin fiyatları yüksek olduğu için bunları edinmek zor olduğu gibi başkaları tarafından kaçırılmaları da söz konusu olabiliyordu. Mirza Akay ve Ömer Molla’nın yüz elli esedi değerinde ortak kullandıkları değirmenci böyle bir olay neticesinde mahkemeye konu olmuştu.¹⁸⁰ Değirmenler, içinde buldukları arazi ve diğer mülklerle birlikte miras bırakılabilir ve vakıf mülkü olarak temlik edilebilirdi.¹⁸¹

1.3.3.2. Mektep ve Medreseler

Çocuklara kurumsal manada temel eğitim ve öğretimi vermek amacıyla oluşturulan ilk mekânlar mekteplerdir. Bunlara Osmanlı Devleti’nde sıbyan mektepleri denilmektedir. İlköğretim ihtiyacını karşılayan bu okullardan sonra medrese eğitimi gelmekteydi. Genellikle camilerin bitişiğinde inşa edilen ve dolayısıyla hemen her mahallede olduğu varsayılan mekteplerde eğitim-öğretimi cami görevlileri verirdi. Buradaki “muallim” ve “hoca” genellikle medrese mezunu olurdu ve aynı zamanda imam, hatip ve müezzinlik yapardı.¹⁸² Evliya Çelebi, Gözleve’de çocukların eğitim gördüğü beş adet sıbyan mektebi saysa da¹⁸³ 1675-1700 arasında mahalle, köy ve cami sayılarına oranladığımızda mektep sayısının bundan daha çok olduğunu düşünmek gerekir.

¹⁷⁸ Öztürk, *Kefe*, 341.

¹⁷⁹ Zeynep Özdem Köse, *Kırım Hanlığı’nda Kölelik (1648-1699)* (Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 96.

¹⁸⁰ KŞS, 35/36-a1.

¹⁸¹ KŞS, 20/35-b4.; KŞS, 31/61-b1.

¹⁸² Cahit Baltacı, “Mektep-Osmanlı’da Mektep”, *DİA* (Ankara, TDV Yayınları, 2004), 29/6-7.

¹⁸³ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 482.

Kırım'da mektep öğretmenlerine hoca veya havace denirdi.¹⁸⁴ Mekteplerin tamir, masraf, görevli ücretleri vakıf kurumlarına bağlıydı. Bunların atamaları da tıpkı müezzin, imam ve diğer görevlilerde olduğu gibi kayıt altına alınırdı. Nitekim Gözleve'de Çeşmeli Han yakınındaki mektep ve talimhane vakfından sorumlu El-Hac Dedeş, görevini Gözleve Kadısı Mahmud Efendi'nin oğlu Halil Efendi'ye tevci etmiş bunu da sicile kaydettirmiştir.¹⁸⁵ Bazı vazifeler için han fermanı gerektiği anlaşılmaktadır. Bahçesaray Camii Kebir Hatibi Ali Çelebi ve Oğlaklı müderrisi Mustafa ve mektep hocası Bekir Efendi Abdurrahman el-Kasım ve Molla Mustafa isimli ilim erbabı kişiler Gözleve mahkemesinde Hüdavendigar Emin Ali Ağa'ya bir han fermanı ile senelik vazifemiz için geldik derler ancak Emin Ali Ağa, elinizde olan han fermanını almam ve sizlere de vazife vermem der ve bütün bunlar kayıt altına alınır.¹⁸⁶ Ancak davanın öncesi ve sonrasını takip edemediğimiz için vazifenin içeriği nedir ve eminin fermana uymama sebebi nedir bilinmemektedir.

Klasik Türk-İslam şehrinin portresine yerleştirilmesi gereken kurumlardan biri yüksek eğitim kurumları niteliğindeki medreselerdir. Evliya Çelebi, Gözleve'de toplam iki adet medreseden bahsetmektedir. Dârülhadis ve Dârülkurrâ niteliğinde medreseleri yoktur. Çünkü hadis bilgini ve Kuran hafızı yoktur.¹⁸⁷ Kastedilen iki medrese İslam Giray Han ve Mengli Giray Han¹⁸⁸ medreseleri olmalıdır. Zira her iki han da Gözleve'nin imarında etkili olmuşlardır. 17. yüzyılda Kırım hanlarının Gözleve'de kurdukları zengin kervansaray vakıfları ve hamam, çeşme, medrese tarzında inşa ettirdikleri yapılar bu şehre verdikleri özel önemi gösterir niteliktedir.¹⁸⁹ 18. yüzyılda ise Arslan Giray'ın Gözleve'de atalarının mirasına sahip çıktığı görülmektedir. Kırım kütüphanelerinden ödünç verilen ve mahkemeye getirilen kitap listeleri incelendiğinde tefsir, hadis fıkıh

¹⁸⁴ KŞS, 31/05-b2.; KŞS, 30/50-a5; Bunlardan Sefer Havace veya Hoca olarak yazılan Sefer Hoca el-müezzin, 1696 yılı boyunca bir çok kayıta şühudül halde yer almıştır. Kavruş mahalle mescidinin müezzinini kaybolunca mahalle cematının ileri gelenleri kadıya gelerek müezzin olarak Sefer Hoca'yı münasip gördüklerini bildirmiş Sefer Hocanın da kabul etmesiyle yeni müezzin kendisi olmuştur. KŞS, 31/76-a3.

¹⁸⁵ KŞS, 30/95-b1.

¹⁸⁶ KŞS, 31/47-a1.

¹⁸⁷ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 480, 482.

¹⁸⁸ KŞS, 13/59-a2; Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım*, 145; Fil-asıl Trabzon Sancağından olub ticaret üzere iken mahmiye-i Gözleve'de Mengli Giray Han-i aliyer-rahma vel-Rıdvan medresesinde vakf odalarda fevt olan Süleyman Beşe muhalefatı beyan şud. (1668).

¹⁸⁹ V.D. Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2016), 213.

türünde dini kitaplar çoğunluktadır.¹⁹⁰ Bunlar aynı zamanda medreselerde okunan ve okutulan kitaplardır. Müderrislerin eğitimde daha çok Hanefî mezhebine yönelik kitapları kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dini içerikli eserlerin yanında sayıları az olmakla birlikte sosyal ve fen bilimlere ait kitaplar da bulunmaktadır. Beş ciltlik Tatar Han isimli kitap bunlardan birisidir.¹⁹¹ Osmanlı Devleti'nde ideal müderris ve ideal öğrenci tipleri kanunnamelerle belirlenmiştir. Bunlar modern dönemde idealize edilen hoca ve öğrenci tipolojinden pek de farklı olmayan özelliklerdir. İyi bir müderris dersine zamanında gelir ve yeterince işler. İdeal öğrenci derse devam eder, kitaplarını gereken sürede tamamlar ve üst seviyeye geçer ve kısa sürede mülazemet sevdasına düşmez.¹⁹²

1.3.3.3. Hamam ve Çeşmeler

Hamamlar: Kırım şehirlerinin mekânsal yapılanması içinde toplumun ortak kullanımına açık hamam ve çeşmeler, Osmanlı şehrinde olduğu gibi erişim kolaylığı açısından şehrin merkezi noktalarında cami, çarşı, pazar ve han-kervansaray gibi diğer temel mekânlara yakın yerlerde bulunmaktaydı. Evlerde kişisel banyo kültürünün henüz pek gelişmediği dönemlerde hamamlar oldukça işlevsel mekânlardı. Banileri padişahlar veya hanlar ise hamamlar sadece temizlik ve sosyal hayatın bir parçası değil aynı zamanda iktidarları sembolize eden yapılar olmuşlardır. Anadolu ve Kırım coğrafyasında Osmanlı'dan önceye uzanan hamamların Roma döneminde daha gösterişli yapılar olduğu buna nazaran Osmanlı dönemi hamamların işlevsel olmasına dikkat edilen pratik tarzda yapılar olduğu bilinmektedir.¹⁹³ Ancak Evliya Çelebi Gözleve hamamların yapısını oldukça geniş ve iç açıcı bulmuştur. Havasını ve suyunu hoş bulup, beğendiği hamamların en güzeli ona göre Han Hamamı'dır. Bundan başka Sahip Giray Han Hamamı, Eski Hamam, Yeni Hamam ve Küçük Hamam olmak üzere toplamda beş adet hamam olduğunu kaydetmiştir.¹⁹⁴

¹⁹⁰ Nuri Kavak, "Kırım Hanlığı Şerhiye Sicilleri'ne Yansıyan Kitaplar", *Osmanlı Araştırmaları* 35/35 (Haziran 2010), 275-286.

¹⁹¹ Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım*, 127.

¹⁹² Yasemin Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlimiye Kanûnnâmeleri ve Medrese Eğitimi", *Bellekten* 77/283 (Aralık 2014), 955-981.

¹⁹³ Elif Çelik-Ali Işık Aydemir, "Türk Hamam Mimarisinin Yapısal ve Mekânsal Özellikleri", *Kent Akademisi* 11/2 (Yaz 2018), 274-281.

¹⁹⁴ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 481.

Türk hamam mimarisinde temel özellikler eyvanlı ve kubbeli olmasının dışında soyunma yerleri, ısınma ve soğuma sistemi, halvetleri, su haznesi ve külhanlarıdır.¹⁹⁵ Elbette suyunun bol ve sürekli akıyor olması da önemlidir. Bu yüzden Gözleve'nin hamam vakıfları aynı zamanda şehre su sağlayan çeşme vakıflarıyla da bağlantılıdır. Kayıtlarda Büyük Hamam'dan başka hamamların doğrudan isimleri verilmemekle birlikte hamamların hangi vakıflar yoluyla tamiratlarının sağlandığı, buraları kimlerin işlettiği ve yıllık kiralari gibi konular ayrıntılı kaydedilmiştir. Gözleve'de hamam ve çeşmeleri işleten en büyük vakfın Hoca Pir Hacı Çeşmat Vakıfları olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁶ Bu vakıfların mütevellisi Mirzazade Akay Çelebi aynı zamanda Büyük Hamam'ın da mütevellisidir. Kira, tamirat ve devretme kayıtlarında sürekli bu isim karşımıza çıkmaktadır. Kendisini ilgilendiren vakıf dışındaki kayıtlardan da anlaşıldığı kadarıyla şehrin ileri gelenlerinden birisidir. Hamamlar her ne kadar kişisel bakım ve sosyalleşme için sürekli gidilen işlek mekânlar gibi algılsa da bunun her zaman böyle olmadığı, hatta geleni gideni az olduğu için işletmecisinin kirayı ödemekte zorlandığı dönemler olmuştur. Büyük Hamam'ın kiracısı el-Hac Ahmet Ağa, 1108 senesinde (1696-1697) insanlar hamama fazla rağbet etmediği için senelik yüz elli esedi kuruş olan kirasını yirmi esedi kuruş eksik verebileceğini bildirmiş, mahkeme bu durumu makul karşılamış ve kendisinin yirmi esedi eksik ödeme yapmasına hukuken izin verilmiştir.¹⁹⁷ Hamam ve çeşmelerin gelir ve giderleri, kiralari ve tamir masrafları daha çok hayır işlerini ilgilendirdiği için bu konular vakıf bölümünde ayrıca tartışılacaktır.

Çeşmeler: Yine evlerde doğrudan su taşıma sistemlerinin olmadığı dönemlerde şehirlerde belirli alanlarda yapılan çeşmeler döneminin medeniyet sembolü yapılarıdır. Türk-İslam kültüründe aynı zamanda su ikram etme ve suya verilen değerden kaynaklı çeşme yaptırma (hayrat) olayı oldukça yaygın ve sistemli idi. Çeşme vakıflarının genellikle hamam vakıfları ile birlikte işletildiği gözlenmektedir. Sularının oldukça temiz ve tatlı kaynaklardan geldiği akarsu çeşmelerinden İslam Giray Han Çeşmesi ve

¹⁹⁵ Semavi Eyice, "İznik'de "Büyük Hamam" ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *Tarih Dergisi* 11/15 (1960), 99-120.

Eyice, "İznik'te" Büyük Hamam", 99-120.

¹⁹⁶ KŞS, 31/28-b3.; KŞS, 31/06-a1.; KŞS, 31/43-b1.; KŞS, 31/43-b2.; KŞS, 31/28-b3.; KŞS, 31/15-b1.; KŞS, 31/42-b2.; KŞS, 31/36-a4.

¹⁹⁷ KŞS, 31/28-b3.

Çarşı Çeşmesi şehrin tam ortasında bulunmaktadır. Dört köşesi kubbeli ve büyük olan çeşmenin kitabesinde;

“Hân-ı Cem kevkebe-i İslâm Giray,

O kendi gazi-i cünd-i gazavât,

Dedi tarîh-i yapısın Cevrî,

Cân-fezâ ve zehî çeşme-i ayn-ı hayât. Sene 1061.”

1061 (1650-1651) senesinde yapıldığı yazmaktadır.¹⁹⁸ Bu yıllar kroniklerde halim, mütedeyyin ve merhamet sahibi bir kimse olarak tanımlanan III. İslam Giray’ın taht yıllarıdır.¹⁹⁹ Hanlığı döneminde Kırım’da bulunan kale, cami ve çeşmelerin inşa ve tamirlerine kendi şahsi bütçesinden para sarf etmiş, Gözleve’de çok sayıda çeşme yaptırarak ahaliyi susuzluktan kurtarmıştır.²⁰⁰ İslam Giray Han, ayrıca bu çeşme ve pınarlara harcanması için yıllık otuz bir bin akçeye kiralanan bir de kervansaray vakfetmiştir.²⁰¹ İlgili kayıta kervansaray’ın adı belirtilmemekle birlikte Arslan Giray’ın hazırlattığı vakfiyede Sulu Han adıyla bilinen kervansaray olduğu netleşmektedir. Çeşmelerin suyu şehrin dışından çeyrek saatlik mesafedeki kuyulardan atlarla ve terazilerle ustaların at kapısından şehre girmesiyle han, cami ve hamamlarla birlikte herkesin faydalanması için çeşmelere dağıtılırdı. Evliya Çelebi, “Çeşmelerin vakıflarıyla şehrin bütün ayanları ilgilendiği için bu hayratın yok olma ihtimali yoktur”²⁰² dese de zamanla çoğu harabeye dönüşmüş, kullanılmaz hale gelmiş veya yok olmuştur.

Ancak hanlığı döneminde Arslan Giray, İslam Giray’ın Çeşmebaşı ve farklı noktalarda yaptırdığı beş ayrı çeşmenin vakıflarını yeniden düzenleme ve imar etme yoluna gitmiş, bunlara sahip çıkmıştır. Sulu Han da Camii Kebir’in vakıf dükkânlarının başına geldiği gibi yakılıp yıkılmış kullanılmaz hale gelmiştir. Çeşmeleri ve bunların vakıflarını tekrar düzenleyen Arslan Giray; Çeşmebaşı, diğer çeşmeler, suyolları ve kervansaray

¹⁹⁸ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 481.

¹⁹⁹ Derya Derin, *Abdülğaffar Kırımı’nin Umdet’ül-Ahbar’ına (Umdet’üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 69.

²⁰⁰ Halim Giray, *Gülbün-i Hânân* haz. İbrahim Gültekin (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2019), 109.

²⁰¹ KŞS, 31/15-b1.

²⁰² Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 483.

yeniden yaptırmıştır. İskele yanına kendisi de yeniden bir çeşme ve üzerine kahvehane yaptıran Han, İslam Giray'ın daha önce kurduğu vakıfla bunları birleştirmiştir.²⁰³

1.3.3.4. Bozahaneler

Kırım Tatarlarının bozaya düşkünlükleri Evliya Çelebi tarafından sürekli dile getirilir. Adeta kültürel bir mirasa dönüşen boza ve bozaların tüketildiği toplumsallaşma mekânları diyebileceğimiz bozahaneler, şehir hayatının dinamiklerini etkilemekteydi.

Toprak Kapı dışında ikinci varoшта yirmi beş adet büyük ve geniş bozahane vardı. Tatarlar burada gece-gündüz boza içerlerdi. Berrak, ince elekten geçmiş koyu ve lezzetli iliğe benzeyen bozanın üç okkası bir Kırım akçesiydi. Bir Tatar 15 okka bozayı çok kısa sürede tüketebilirdi. Evliyanın abartılı gelebilecek anlatısına göre bir günde 100 okka boza ve bir koyun yemiş Tatar sayısızdır.²⁰⁴ Kırım'da bozaya zaman zaman narh verildiği dönemler olurdu ancak Gözleve'de böyle bir narha denk gelmemekle birlikte Karasu'da verilen narha göre 750 dirhem boza, 1 akçeye satılabilecektir.²⁰⁵ Yine Bahçesaray'da 700 dirhem bozanın 1 akçeye satılmasına dair narh verilmiştir.²⁰⁶

Bozanın hammaddesi genellikle arpa, darı, mısır, çavdar, yulaf ve buğday gibi hububat ürünleridir. Kırım'da arpa üretimi yaygındı. Kırimlılar daha çok atlarını beslemek için kullandıkları arpayı boza yapımında da kullanmaktaydılar.²⁰⁷ Bozalar temelde tatlı ve ekşi olmak üzere ikiye ayrılır: Birincisi ulemanın içtiği sarhoş etmeyen, elbette dozunda içildiğinde, tatlı boza veya maksima bozası, ikincisi de Tatarların su niyetine içtikleri alkol ve asit oranı birincisine oranla daha yüksek olduğundan sarhoşluk veren keskin ve ekşi boza veya Tatar bozası, Evliya'nın dilinde "İslambol bozası" dır.²⁰⁸

Doyurucu ve besleyici özellikleri nedeniyle de sık sık tüketilen boza ve ziyaret edilen bozahanelerin şehir hayatına katkıları yadsınamaz ancak buralar aynı zamanda birer kamusal mekân olduğu için toplumu rahatsız edici unsurlar meydana geldiğinde veya işleyiş amacının dışında kullanıldığında müdahaleyle karşılaşmak kaçınılmazdır.

²⁰³ Çınar, "Arslan Giray", 127-128.

²⁰⁴ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 479.

²⁰⁵ KŞS, 25/03-a8; Kavak, *Karası Kazası*, 181.

²⁰⁶ Fırat Yaşa, *Bahçesaray (1650-1675)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 51.

²⁰⁷ Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım*, 200

²⁰⁸ Marianna Yerasimos, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Yemek Kültürü*, (İstanbul: Kitab Yayınevi, 2014), 266.

Nitekim hem Osmanlı'da hem Kırım'da bunun örnekleri vardır. Gerektiğinde konuya dair fetvalar dahi verilmiştir.

Bozahaneyi uygunsuz zamanlarda kullanmak sizi yapmak zorunda olduğunuz toplum hizmetinden alıkoyduğu gibi yediğiniz dayak neticesinde soluğu mahkemede alabilirsiniz. 1696 yılının sonbaharında Dizdar Ahmet Ağa'nın neferatından ve Gözleve ahalisinden Mehmet, Gözleve Emimi Mehmet Ağa'dan kendisini değnekle dövdüğü için şikâyetçi olur.²⁰⁹ Mehmet Ağa bir kez değnekle vurarak darp ettiği gerçeğini kabul eder ancak Mehmet'in suçu bütün ahali Hisar dışında Ak Molla Kapısı semtindeki çöplüğü ortadan kaldırmak için işbirliği içinde çalışırken kendisinin işten kaytararak bozahane âlem yapmasıdır.

Bazı vakalarda ise bir değnek yiyerek durumdan kurtulmak daha sorunsuz görünmektedir. Bir dönem Kırım'da bozanın sarhoş edici türleri ve diğer alkollü içeceklerin aşırı tüketimi toplumsal sorunlara yok açmış olmalı ki 1699 tarihinde Karasu'da bozahane ve meyhanelerin kapatılması için fetva çıkartılmış ve Han tarafından kadılara ferman gönderilmiştir. Üstelik ferman sadece bu mekânların kapatılması yönünde değil gönderilen fetvaya uygun olarak bunların "hedm ve ihrak olunması" yani yakılıp yıkılarak ortadan kaldırılması yönündedir.²¹⁰ Bir yıl sonra benzer bir uygulama Bursa'da görülür. 1700 tarihli bir arşiv kaydına göre Bozahaneler, ahlaki bozulmaların ve kötülüklerin yaşandığı yerler haline geldikleri ve şarap bulundurdukları (alkollü olduğu için) yönünde ahali tarafından şikâyet edilir. Şikâyet neticesinde bozahaneler bir daha işletilmemek üzere kapatılır.²¹¹

Bozahaneler sadece beselenme ve sosyalleşme mekânları değil aynı zamanda kiralama, satış ve tereke hesaplamalarında iktisadi hayata canlılık katmıştır. Gözleve'de bozahanelere ait veriler eğer satış işlemi veya kiralama durumu yoksa genellikle terekelerde yer alır. Gözleveli Hüseyin Ağa'nın 1678'de kayda geçen terekesinde dört adet bozahane yer almaktadır. Bunların ikisi hisar içinde ve 100 kuruş değerindedir. Diğer ikisi de hisar dışında ve aynı değerde 100 kuruş fiyatındadır. Hisar içinde veya dışında bir dükkân fiyatının daha yüksek olması beklenir. Ancak burada bozahanenin

²⁰⁹ KŞS, 31/17-a2.

²¹⁰ KŞS, 33/79-a1.

²¹¹ BOA, A. {DVNSMHM d.: 72/870; Fulya Feyiz, "Osmanlı Şehir Mekânlarına Bir Örnek: Bozahaneler", *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences* 4/1 (Kış 2021), 6.

yerinin pek önemi yok görünmemektedir veya en azından dükkânların büyük veya küçük olduğuna dair bir bilgi yok. Ancak kervansaray ve hanlar bozahanelere göre daha çok odalı olduğu için haliyle fiyatlar da o aranda yüksek olmalıdır. Yine Hüseyin Ağa'nın terekesinde Gözleve'de ancak yeri belirtilmeyen kervansarayına biçilen değer 1200 kuruştur.²¹² 1682'te Hasan Ağa'nın terekesinde yer alan dört bab bozahane 230 kuruş değerindedir.²¹³ 3 yıl sonra Abdulfettah Çelebi'nin sattığı bir bab bozahanenin fiyatının Hasan Ağa'nın dört bab bozahanesine göre 225 kuruş gibi oldukça yüksek fiyatla alıcı bulunduğu görülür.²¹⁴ Bozahanenin İskele gibi şehrin en işlek yerine yakın olması etkili bir faktör olmalıdır. Bozahane sahip olmanın inanç veya cinsiyet açısından da bir ayrımı yoktur. Zira, Müslüman cemaatinden Abdulfettah Efendi bozahanesini Yahudi cemaatinden Baba Yahudi'ye satmıştır. Muhsine'nin terekesinde yer alan 400 sim değerindeki maksımacı dükkânı kadın girişimci veya mülk sahiplerini göstermesi açısından dikkate değerdir.²¹⁵ Başka şehirlerde yaşayıp Gözleve'de dükkan dahibi olan çok sayıda tereke sahibi sözkonusudur. Bunlardan birisi bir zamanlar Gözleve de biri maksıma dükkanı olmak üzere 4 adet bozahanenin sahibi olan Zenbil Efendi'dir. Zenbil Efendi ailesine 24000 sim değerinde iki adet bozahane, 6000 sim değerinde bir maksımacı dükkanı ve 600 sim değerinde bozahane kirası bırakmıştır.²¹⁶

²¹² KŞS, 22/38-a2.

²¹³ KŞS, 23a/79-b1.

²¹⁴ KŞS, 27/132-b2.

²¹⁵ KŞS, 31/57-a3.

²¹⁶ KŞS, 23b/69-a1.

BÖLÜM 2: GÖZLEVE'DE YERLEŞİM VE İDARE

2.1. Yerleşim

2.1.1. Mahalleler

Mahall kökünden gelen ve konaklanan yer, mevki manasını taşıyan mahalle kelimesi zamanla şehrin bir semti manasına dönüşerek Türkçeye de geçmiştir. Bundan önce şehrin bir semti için “dar” kelimesinin kullanılmaktaydı.²¹⁷ Kırım’da ise “dar” kelimesinin kullanılmaya devam edildiği ancak bağ, bahçe, ev, kışla vb. gayrimenkul kayıtlarında yer ve mevki anlamını taşıdığı görülür. Yer ve semt anlamları mahalleyi mekânsal bir birime dayandırır. Mahalle kavramına sosyal-toplumsal bir birim olarak yaklaşan Özer Ergenç’e göre ise mahalle birbirlerini tanıyan ve karşılıklı sorumluluklar taşıyan kişilerin yaşadığı yerdir. Bu bağlamda aynı mescitte ibadet eden cemaat üyeleri olarak mahalleli, aileleriyle birlikte şehrin belli bir kesiminde yaşar.²¹⁸ Belirli etnik ve dini farklılıklara dayalı bu üyelikler İslam şehrinin mahallelere bölünmesini zorunlu kılmaktaydı.²¹⁹

İktisadi anlamıyla mahalle tahrir defterlerine kaydedilmiş vergi mükelleflerinin oluşturduğu bir topluluktur.²²⁰ Ancak Kırım’da miri arazi uygulaması olmadığı için tahrir uygulaması da görülmez. Gözleve’nin mahallerini bu bağlamda değerlendirmek mümkün değildir. Ancak mahalle örgütlenmesi ve bunlara verilen isimlerde Osmanlı şehri ile oldukça benzerlik arzeder. Gözleve’nin mahalle yapılanması temelde hisar dışında ve hisar içinde olmak üzere konumlanmıştır. İskele ve limana yakın mahalleler daha merkezi bir konumda bulunurken şehre giriş kapılarının etrafında oluşan yerleşim alanlarının genişlemesiyle mahalle sayılarının arttığı anlaşılmaktadır.

Bu bölümde Gözleve’nin mahallelerinin fiziksel olarak şehrin hangi noktalarında kurulduğu, kimler tarafından kurulduğu, hangi esnaf, cemaat veya etnik grupların bir araya gelerek yapılandığı isimler üzerinden etimolojik bağlamda değerlendirilecektir.

217 J. H. Kramers, “Mahalle”, *MEB İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997) 7/144.

218 Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları* 4 (1984), 69.

219 Doğan Kuban, “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi* 7 (1978), 54.

220 Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 129.

Şehrin Fiziki Yapılanmasına ve Giriş Kapılarına Göre Konumlanan Mahalleler

Ak Molla Kapısı Mahallesi: Şehrin giriş kapılarından Ak Monla kapısına yakın kurulan mahalle Hisar dışında bulunmaktadır.²²¹

Toprak Kapısı Mahallesi: Şehrin giriş-çıkış kapılarından Toprak Kapısı tarafında kurulmuştur.²²²

Sur Mahallesi: Gözleve kurulduğu antik dönemlerden itibaren tahkimata dayalı bir şehir yapılanmasına sahiptir. Zamanla bu surlara yakın yerleşim alanları oluşmuştur. Sur Mahallesi de bunlardan biridir.²²³ Ayrıca Karasu'da da bu isimde bir mahalle bulunmaktadır.²²⁴

Salih Efendi Hanı Mahallesi: Mahallenin merkezinde yer alan veya zamanla mahallenin simgesi durumuna dönüşen yapılar buldukları mahalleye isimleri vermektedir. Bu yapılar isimlerini daha çok camilerden almakla birlikte çeşme, han veya çarşı ve pazar yerleri de mahallelere isimlerini vermektedir. Salih Efendi Hanı da bunlardan biridir.²²⁵

Ak Molla Divan Mahallesi: Diğer Ak Molla Mahallesinden ayrı bir birim olarak gelişmiş olmalıdır.²²⁶

Meslek ve Esnaf Örgütlenmesine Göre İsimlendirilen Mahalleler

Bakırcılar Mahallesi: İşleme kolaylığı ve çok çeşitli tekniklerin kullanılması dolayısıyla bakır madeninin kullanımı ve buna bağlı olarak gelişen bakırcılık ve genel olarak saraçlık mesleği Kırım'da oldukça gelişmiştir.²²⁷ Özellikle maddi kültürü unsuru ev eşyalarında kullanımı yaygındır. Bakırcılar mahallesi ve çarşısı Tezek Pazarı yakınında bulunur.²²⁸

²²¹ KŞS, 20/95-a3; KŞS, 21/40-a3.; KŞS, 22/93-a3.; KŞS, 27/18-a2.; KŞS, 29/34- a2.

²²² KŞS, 27/8-a1.

²²³ KŞS, 34/27-a2.

²²⁴ KŞS, 29/40- a2.

²²⁵ KŞS, 21/52-a1.

²²⁶ KŞS, 23a/20-b2

²²⁷ Kavak, *Karasu Kazası*, 216.

²²⁸ KŞS, 20/82-b4.; KŞS, 26/48-b3.

Debbağzade/Tabakzade Mahallesi: İki okunuş biçimiyle de karşımıza çıkan mahalle adını Gözleve derici esnafından almıştır. Dericilik kürkçülükle birlikte gelişme gösteren önemli zanaat dallarından biridir.²²⁹

Odun Pazarı: Şehrin doğu tarafında Odun pazarı kapısında kurulan Odun Pazarı Mahallesi hisar dışında bulunmaktadır.²³⁰ Ayrıca şehir mezarlığı da buraya yakın bir yerdedir.²³¹

Kabile, Cemaat ve Etnik Kökene Dayalı İsimler:

Ermeniyan Mahallesi: Gözleve’de yerleşik zımmilerin bir kısmı Ermeni cemaatine mensuptur ve kendi isimleriyle kurulan Ermeniyan Mahallesi hisar dışında bulunmaktadır.²³²

Şor Pazarı Mahallesi: Gözleve’de bu isimde bir mahalle olup olmadığı net olmamakla birlikte Şor Pazarı’nın olduğu belirlenebilmiştir.²³³ Etnik olarak Sibiry Türkleri olarak değerlendirilen Şorlar hakkında yapılan modern araştırmalar onların kültürel açıdan Hakas, Altay, Kazak, Tatar ve Kumandi gibi Türk boylarına benzediğini göstermektedir.²³⁴

Bursalı Mahallesi: Gözleve’nin mobilitesini göstermesi açısından önemli mahallelerden birisi Bursalı Mahallesidir. Zira Kırım şehirlerine gelen Bursalı tüccar sayısı oldukça fazladır. Gözleve’ye ticaret için gelip burada ikamet eden ancak denizde boğularak vefat eden Bursalı Ahmet Çelebi bunlardan yalnızca biridir.²³⁵ Mahalle Anadolu’dan buraya göç edenler tarafından oluşturulmuş olabilmekle birlikte tüccar olma ihtimali yüksek Bursalı bir ileri gelenin adını almış olabilir.

Akıncı Ulan: Kayıtlarda sık karşılaşılan bir mahalledir. Gözleve’de etkinlik gösteren Ulan kabilesinden adını almıştır.²³⁶

²²⁹ KŞS, 26/26-b2.; KŞS, 30/144-a4.; KŞS, 23b/39-a2.

²³⁰ KŞS, 23b/118-a1.; KŞS, 30/119-a5.

²³¹ KŞS, 30/56-a3.

²³² KŞS, 31/37-b3.

²³³ KŞS, 31/4-b2.

²³⁴ Galina M. Patruşeva, “Şorlar”, *Türkler* (ed.), Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 20/752; Ayrıca bkz. Giray Saynur Derman, “Sibiry Türkleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Sibiry Araştırmaları Dergisi* 4/9 (2016), 15-40.

²³⁵ KŞS, 22/90-a5.; Ahmet Çelebi’nin ortaya bir mirasçısı çıkmadığı için olmadığı yedi yüz beş vukıyyelik On tay tütününe Han Emmini tarafından el konulmuş ve Hanın kileri için sarfedilmiştir.

²³⁶ KŞS, 23a/50-a4.; KŞS, 23b/34-a1.; KŞS, 31/23-a2.; KŞS, 31/10-a1.; KŞS, 31/10-a2

Adını Toplumun İleri Gelenlerinden veya Kurucularından Alan Mahalleler

Hacı Han (Giray): 1696 yılı kayıtlarında²³⁷ adı geçen bu mahalle 15. yüzyılda hüküm süren I. Hazı Giray Han zamanında mı yoksa II. Hacı Giray Han'ın (1683-1684) saltanatında mı bu isim verilmiş veya mahalle temelden kurulmuş bilinmemektedir. Ancak 1711 yılında Hacı Han Mahallesi Hacı Giray Han olarak geçer.²³⁸ Ayrıca Hacı ünvanını alan ve el-Hacc olarak bilinen ilk ve tek Kırım Hanı I. Selim Giray'dır.²³⁹ Kendisi kadı kayıtlarında ve kazalara gönderilen fermanlarda ve yarlıklarda el-Hacc ünvanı ayrıca belirtilir.²⁴⁰

Bekir Çelebi: KŞS, 23b/41-a5. 1650-1675 yılları arasında ise Bahçesaray'da bu isimde bir mahalle bulunmamakta ancak Hacı Bekir mahallesi yer almakta.²⁴¹ Ömer Bıyık ise 1681 tarihinde Hacı Bekir ve Bekir Çelebi mahallelerini Bahçesaray'a ait olduğunu belirtmekle birlikte Bekir Çelebi'yi Gözleve'nin mahalleleri arasında saymamıştır.²⁴²

İslam Efendi Mahallesi: İsmi toplumdun ileri gelen kişilerinden aldığı anlaşılan İslam Efendi Mahallesi, Hisar dışında Ak Molla Kapısı tarafında yer almaktadır.²⁴³

Seyfi Mahallesi: Hisar dışında kurulan mahalle kayıtlarda "Müslüman mahallesi" olarak belirtilmekle birlikte zımmi evlerinin de bulunduğu anlaşılmaktadır.²⁴⁴ Bununla birlikte yine aynı mahallede bir zımmiye yapılan mülk satışında yaşanan ihtilaf sırasında İmam Hüseyin Molla, mahkemede "müselman mahallesi olub bu zımminin işтира itmesi layık mıdır" diyerek satışın iptalini istemiş hatta mülkü kendisi satın almıştır.²⁴⁵

Hisar dışında kurulan mahallerden Şükrullah Efendi Mahallesi ile birlikte Dede Ağa, Emir Aliş, Abdüşşakir Efendi, Musli Efendi, Balizade ve Sefer Efendi mahalleleri isme göre kurulmuş ancak yerleri tam olarak tespit edilemeyen diğer mahallelerdir.

Dinsel Ünvanlara Dayalı Mahalle isimleri: Hacı Hızır, El-Hac Hızır, El-Hac, El-hacc Ahmed Ağa, Hacı Hasan, El-Hac Hasan, Molla Ali, Şeyh Efendi, eş-Şeyh Mustafa

²³⁷KŞS, 31/66-b2.

²³⁸ KŞS, 44/78-b3; Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım*, 144.

²³⁹ 1671-1704 yılları arasında dört kez aralıklarla tahta bulunmuştur. Hacca giden ilk ve tek Kırım hanıdır.

²⁴⁰ KŞS, 35/70-b1.; KŞS, 29/14- a1.; KŞS, 30/150-b1.

²⁴¹ Yaşa, *Bahçesaray (1650-1675)*, 33.

²⁴² Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım*, 116.

²⁴³ KŞS, 33/01-a3.; KŞS, 33/01-b3.; KŞS, 31/11-b4.

²⁴⁴ KŞS, 31/75-b1.

²⁴⁵ KŞS, 31/75-b1.; KŞS, 31/48-b2.

Efendi ve Şeyh mahallesi kayıtlarda karşımıza çıkan mahalle isimleri. Ancak bazı mahalleler farklı biçimlerde yazılmış aynı mahalleler olmalıdır. Kâtip kısaltmış veya değişik biçimde ifade etmiştir. Örnek olarak Hacı Hızır, el-Hac Hızır ve el-Hac mahalleleri aynı mahalle olmalıdır.

Diğer Mahalleler

Emirler Mahallesi: Kadı ve naib huzuruna çıkan bireylerin büyük çoğunluğunu Emirler ve Molla Ali Mahallesi sakinleri oluşturmaktadır. Emirler mahallesinin varlığı 18. yüzyıl Osmanlı arşiv belgelerinde takip edilebilmektedir. 1726 tarihli ilgili belgede Emirler mahallesinde ikamet eden Mehmet oğulları Ahmet ve Hüseyin, Eyüp'te Babahaydar Mahallesi'nde bulunan ve kendilerine babalarından intikal eden arsayı Mehmet oğlu Mustafa Ağa'ya sattıklarını beyan etmişlerdir.²⁴⁶

Hoşgeldi Mahallesi: Hisar dışında kurulan bir diğer mahalledir.

Zinzirlikuyu, Ana Biyem, Bebeş ve Tatlı Kul mahalleleri kayıtlara yansıyan diğer mahallelerdir.

Tablo 4: Gözleve'de Bulunan Mahalleler

No	Mahalle İsmi	No	Mahalle İsmi
1	Ak Molla Kapısı	15	Seyfi
2	Toprak Kapısı	16	Hacı Hızır
3	Sur	17	Ahmed Ağa
4	Salih Efendi Hanı	18	Hacı Hasa
5	Ak Molla Divan	19	Molla Ali
6	Bakırcılar	20	Şeyh Efendi
7	Debağzade	21	Eş-Şeyh Mustafa Efendi
8	Odun Pazarı	22	Emirler
9	Ermeniyan	23	Hoşgeldi
10	Şor Pazarı	24	Zincinli Kuyu
11	Bursalı	25	Ana Biyem
12	Akıncı Ulan	26	Bebeş
13	Bekir Çelebi	27	Tatlı Kul
14	İslam Efendi		

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

²⁴⁶ BOA, (TS.MA.e). 1265-5.

2.1.2. Köyler

Osmanlı diplomatiğinde karye olarak bilinen köyler, geçimini tarım ve hayvancılıkla sağlayan insan topluluklarının yaşadığı idari birimlerdir. Köylerin kasaba ve şehirlerden farkı hane sayısının daha az olması bununla birlikte çarşı ve pazarının bulunmamasıdır. Köy ahali çoğunlukla ziraatla meşgul oldukları için köylerde daha çok tarla, çayır, bağ, bahçe, ahır ve ağıllar bulunur.²⁴⁷ Kırım’da kırsalda yaşayan köy toplulukları için bunlara kışlayı da eklemek gerekir. Kırım’ın güneyinde ve sahil kesimlerinde her ne kadar yerleşik yaşama geçilmiş olsa da daha içerilerde Kıpçak bozkırı olarak bilinen alanlarda hayvan sürüleri otlamaya devam etmektedir.

Osmanlı klasik miri toprak rejiminde köylü-aile işletmelerine dayalı sosyal ve ekonomik yapının temelinde çift-hane sistemi vardır.²⁴⁸ Buna göre devlet, tarımsal hayatı ve köylüyü denetleme neticesinde üretimi artırma ve vergi toplama mekanizmasına sahiptir. Ancak Kırım’da Osmanlı klasik miri sisteminden farklı olarak kabile aristokrasi ve feodal mülkiyet anlayışı hâkimdir. Bu durum Kırım’a ait tahrir defterlerinin elimizde olmayışını da açıklar niteliktedir.²⁴⁹

Gözleve denildiğinde zihinlerde genel olarak iskele ve liman odaklı deniz ticaretinin işlek olduğu ve kara ticareti için de malların geçiş noktasında bulunan işlek bir şehir imgesi uyanır. Bu imgeleme her ne kadar doğru olsa da Gözleve’de 17. yüzyılın son çeyreğinde köy yerleşimi mahalle yerleşimlerinden daha çok görünmektedir.

Köylerin isimleri etimolojik incelemeye tabi tutulduğunda nüfusun etnik yapısının Kıpçak-Moğol bakiyesi topluluklara dayandığı anlaşılmaktadır. Bunlardan Keneges, Mamay, Kıpçak, Kongrat, Kanglı gibi köylerin isimler neredeyse hiç değişime uğramadan 17. yüzyıl kadı sicillerinde ve haritalarında yer almıştır. Araştırmacılar adı geçen kabile isimlerini Nogay ulusunun içinde sayarlar. Ancak bunların birçoğu farklı Türk boylarından gelmekle birlikte zamanla Nogay etnik unsurunun bir parçası olmuşlardır.

²⁴⁷ Sami, “Köy”, 684.

²⁴⁸ Halil İnalçık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Kongresi* (İstanbul: M.Ü. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, Türk Tarih Kurumu, 1990), 1-11.

²⁴⁹ Yücel Öztürk, “Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi: Kırım Hanlığı”, *Kırım: Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi*, haz. Yücel Öztürk (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2015), 44.

Tablo 5: Gözleve’de Bulunan Köyler

No	Köy İsmi	No	Köy İsmi
1	Abay	28	Kadıkul-Kadıavul
2	Abdullah	29	Kanlı
3	Abdullah Ulan	30	Karlav-Karlı
4	Arab	31	Keneges
5	Bagay-Bağı	32	Kıpçak
6	Balbeg-Belbek	33	Kongrat
7	Başol-Başavul	34	Kuyaş
8	Bekiş	35	Ağa-Ağlı Kongrat
9	Bekli-Beyler	36	Korevli
10	Bünyak-Boynak	37	Korulu
11	Bozoğlan	38	Mamay
12	Cabbar-Çapagı	39	Meser
13	Canibek	40	Opabey-Opaber
14	Çapak	41	Ortaal
15	Çokar	42	Özer Hafız
16	Çotay.	43	Ökkeş
17	Ecderhan	44	Reis
18	Hafızlar	45	Sarıca
19	Hangele	46	Seyman
20	Hızır Hacı	47	Taşke
21	Hocam Berdi	48	Temeş
22	Hüdakul	49	Tümen
23	İsalı	50	Tokulcuk
24	İsa Bay	51	Tokçarlı
25	Kaçı	52	Yolçak
26	Kaçı-Hacı Tarhan	53	Yaşlav
27	Kaçım		

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bunlardan Kanlı ve Kıpçaklar Kırım Hanlığında Emir Edigü’nün soyundan gelen mirzaların nökerleri olarak bilinir.²⁵⁰ Evliya Çelebi tarafından Gözleve’nin hakim

²⁵⁰ Derya Derin Paşaoğlu, “Nogayların Hanlık veya Ulus Olma Sorunsalı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35-60 (2016), 280-281; Ayrıca bkz. В.В.Трепавлов, *История Ногайской Орды*, Москва 2002, 499-

unsuru olarak belirtilen Dair²⁵¹ kabilesinin ismine yerleşim yerleri isimlerinde denk gelmediğimizi belirtmemiz gerekir. Ancak bu Dairlerin isimlerini yerleşim yeri veya ünvanlarında yaşatmadıkları manasını taşımaz. Kadı sicillerine ve literatüre yansıdığı kadarıyla veri elde edilebilmekte.

2.2. İdari Yapı

2.2.1. Han ve Kabile Aristokrasisi

Kırım hanları Cengiz Han soyundan olup hutbe ve sikke sahibi Osmanlı Devleti'ne itaat eden bir İslam devletidir. Ancak ilişkileri Kanuni Sultan Süleyman döneminde kardeşlik boyutundadır. Kendi iç işleyişinde dört sancakları vardır. Bunlar aristokrat Arın, Barın ve Sicuvut Mirzalarıdır. Baş beyleri Şirin beyleridir. Hanın biraderleri Kalgay ve ondan küçük Nureddin vardır. Bunların her birinin kendi saltanat yerleri vardır.²⁵² Dört Karaçi adı verilen bu kabileler ve beyleri temelde hanı ve yetkilerini kontrol altında tutan bir tür divan gibi düşünülmektedir. Hanı ve hanlığın politikalarını yönlendiren esas güç bu beylerdedir.²⁵³ Devlet ricalinin en üst tabakasını oluşturan bu dört boy beyinin varlığına dayalı bu sistem Kazan ve Sibir hanlıklarında da görülmektedir. Bir tür devlet meclisi (council of state) görevini üstlenen Karaçi Beyleri, Cengiz Han yasası ile belirlenmiş esaslara bağlı bağlıydılar.²⁵⁴

İleri gelen kabilelerin kendilerine ait kazalarının olduğunu kaza isimlerinden çıkarılmaktadır. Argın kazası²⁵⁵, Şirin kazası²⁵⁶, Ulan Eli kazası²⁵⁷ bunlardan bazılarıdır. Ayrıca Karasu için “Han-ı alişan hazretlerinin şehri Karasu”²⁵⁸ ifadesi geçmekle birlikte bu kazaya gönderilen Kalgay yarlıklarından anlaşıldığına göre burada Kalgay Sultan oldukça etkilidir. Ayrıca diğer kabile beylerinin bir şekilde kontrollerini hissettirmeye

504. Gözleve'nin dışında Kırım'da birçok yerleşim ismini Trepavlov'un verdiği listede burada görmek mümkündür.

²⁵¹ Evliya, *Seyahatname*, 1/1, 137.

²⁵² Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân Fî Kavânin-i Âl-i Osman*, s.169-172.; *Eyyubi Efendi Kanunnamesi*, haz. Abdulkadir Özcan (İstanbul: Eren Yayınları, 1994), 53-55.

²⁵³ Halil İnalçık, “Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde Kırım Hanlığı”, *Emel Dergisi* 135 (1983), 51. Ayrıca bkz. Beatrice Forbes Manz, “The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532”, *Harvard Ukrainian Studies* 2/3, (1978), 282-309.

²⁵⁴ Serkan Acar, *Kırım Hanlığı (1445-1681)*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008), 193.

²⁵⁵ KŞS, 33/80-b4.

²⁵⁶ KŞS, 33/80-b5.

²⁵⁷ KŞS, 33/91-b1.

²⁵⁸ KŞS, 33/79-a1.

çalıştıkları bir şehirdir.²⁵⁹ Ancak Gözleve kazası için bunu söylemek mümkün değildir. Belki de Osmanlı Devleti'nin eskisinden kaynaklı diğer kabile beyleri buradan uzak duruyor görünmektedir. Kadı sicillerinde sık sık yarlıklarda ve diğer sosyal-iktisadi konularda hanların adı geçmektedir. Özellikle Gözleve eminleri ile iktisadi ilişkiler üzerinden birbirlerine hesap vermeleri ve birbirlerine borçlanmaları sözkonusudur.²⁶⁰ Sadece Han, değil Giray ailesinden bireyler de Gözleve han emini ile iktisadi ilişkiler içinde bulunmaktaydılar.

2.2.2. Kalgay ve Nureddin Sultan

Kırım Hanlığı'nın veliahtlık makamı olarak bilinen Kalgaylık mevkiinde Han ailesinden ve kardeşlerin birisi bulunurdu. Kalgay Sultan'ın da tıpkı han gibi kendi başkenti, divanı ve devlet görevlileri vardı.²⁶¹ Yarlık gönderebilir, istikraz adı verilen bir tür iç borçlanmayı kendi adına yapabiliyordu. Hisar ve kaleler için gerekli zahire ve emtianın iaşesinden sorumlu idi. Vefat eden kimselerin terekesi Hacı Zülfikar'da olduğu gibi bu manada kullanılabilirdi. Bu durum kadı sicillerine de yansırıdı.²⁶² Kalgay Sultan'ın saltanat merkezi Akmesic kazası olmakla birlikte etkili olduğu kazalar kayıtlarda "Kalgay Sultan'ın kazası" olarak geçmektedir.²⁶³

Kırım Hanlı devlet yönetimi teşkilatında hanın yöntemi paylaştığı karakterlerden birisi Nureddin Sultan'dır. Bu makamın ihdasıyla alakalı olarak kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Zernov'a göre bu makam önceden Nogay mirzaları arasında zaten mevcuttu. Genel kanaat ise²⁶⁴ II. Mehmet Giray'ın siyasi amaçlarla ihdas ettiği bir makam olduğudur. Ancak Mehmet Giray'ın teselli olarak kalgay ünvanını alamayan çocuğu Saadet Giray'a bu ünvanı vermesi Nureddin sultanlığın ortaya çıkışı konusunda duygusal bir motif olarak kalmaktadır.²⁶⁵ Ancak bu makamı Bab-ı Ali'nin de onaylaması mevzunun altında farklı sebepler yattığını da göstermektedir. Belki de İran savaşlarında yardım almak için Osmanlı'nın hanın gönlünü alma gayretiydi.²⁶⁶

²⁵⁹ Kavak, *Karasu Kazası*, 22.

²⁶⁰ KŞS, 23b/124-a1.

²⁶¹ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân Fî Kavânin-i Âl-i Osman*, 170.

²⁶² KŞS, 21/70-b5.

²⁶³ KŞS, 27/22-b6.

²⁶⁴ Giray, *Gülbün-i Hânân*, 15.

²⁶⁵ Smirnov, *Kırım Hanlığı*, 276.

²⁶⁶ Smirnov, *Kırım Hanlığı*, 276.

Makamın ortaya çıkışına daire farklı söylemler bulunsa da Kırım kadı sicilleri ve şehir tarihi çalışmaları özelinden değerlendirildiğinde Nureddin Sultan'ın varlığını Kırım'ın sosyal ve ekonomik tarihi üzerinde hissetmek mümkündür. Kadı sicillerinde Nureddin Sultan'ın adının geçtiği kayıtlar incelendiğinde Osmanlı ve Kırım kronikleri ve modern tarihçilerin verdiği bilgileri teyit etmek mümkün olmaktadır. Buna göre Nureddin sultanın da tıpkı han ve Kalgay gibi kendine ait kazası, köyleri, sarayı ve saray teşkilatı vardır. Diptarhan kazasına ait deftere göre burası Nureddin Sultan'ın kazasıdır.²⁶⁷ Ancak kendisi Kaçı yakınlarında ikamet etmektedir. Hanın egemenliğini paylaştığı bu hiyerarşide her iki sultanın kendi vezirleri, defterdarı ve kadıları olmakla birlikte para bastırmak ve hutbe okutmak hanın hakkıdır.²⁶⁸

2.2.3. Kabile Aristokrasisi ve Gözleve

Kırım Hanlığı'nda unvan ve mevkileri han ve hanzadelerden sonra gelen iki zümre vardı. Bunlar beyler ve mirzalar. Bunlar da kendi aralarında iki gruba ayrılmaktaydı. Eskiden beri asilzadeliğe hak kazananlar ki bunlar Altın Ordu döneminde yararlılık gösterip Kırım'a yerleşmişlerdir. Şirin, Mansur, Argın, Barın, Sicivut ve Yaşlavlar bu kesime mensup ailelerdir. İkinci zümre ise kendilerine hanlar tarafından asalet verilenlerdir. Mirzalar olarak bilinen bu gruba hana karşı gösterdiği yararlılık karşısında verilmiştir. Bunların halk veya hükümette diğer beyler gibi rolleri yoktur. Buldukları topraklar ya babalarından miras kalmış ya da sonradan verilmiştir. Bunların başlıcaları Kongrat, Olan, Merkit, Çelebi, Tarhan, Dair, Emir, Kıpçak, Yediler vd.²⁶⁹ Bunlardan Mansur Beyleri veya Mansuroğulları²⁷⁰ Kırım'ın eski asalet sahibi ailesiydiler ve Gözleve'de büyük mülkleri bulunmaktaydı. Altınordu Hanlığı'nın karışıklık dönemlerinde Kırım'a gelmişlerdir. Kırım'da isyan çıkarmakla meşhurdular.²⁷¹

Bu kabilelerin yönetimdeki güçleri ve ağırlıkları zaman zaman değişmiş, dönemim kronikleri, seyyah ve elçiler dahi hanlık dönemi boyunca farklı bir sıralama kullanmışlardır. Ancak her kabilenin yerleştiği, sahip olduğu topraklar, kazalar söz

²⁶⁷ Erim Vatanserver, *67 A 90 Numaralı (On Dokuzuncu Cilt), 1083-1987 (1672-1676) Tarihli Kadıasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat* (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

²⁶⁸ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân Fi Kavânin-i Âl-i Osman*, 170.

²⁶⁹ Abdullah Soysal, "Kırım Hanlığı'nda Asilzadeler", *Emel Dergisi* 83 (1974), 14-23.

²⁷⁰ Mangıtlar olarak da bilinirler.

²⁷¹ Soysal, "Kırım Hanlığı'nda Asilzadeler", 16.

konusudur. 1675-1700 yılları arasında kadı sicillerine yansıyanlar Argın, Şirin ve Ulan (Olanlar) kabileleridir.²⁷² Gözleve’de Akıncı Ulan Mahallesi’ne adını verenler Ulan kabilesinden buraya yerleşenler olmalıdır. Trepavlov, Laşkov ve Yakobson’un çalışmalarına dayanarak Mangıtlara Kırım’a ilk geldiklerinde yurt olarak Gözleve çevresinin verildiğini ifade eder. Ona göre Or Kapısı’na kadar uzanan bu bölge Mangıt Eli olarak bilinmektedir.²⁷³ Evliya Çelebi ise, Mansûr beyleri Mankıt ellerinde, Dayir kavmi ise Gözleve ellerinde yaşamaktadır der.²⁷⁴ Bir bey tarafından yönetilen Dair ailesini Perekop, Salgır ve Suja arasında kendine ait geniş arazileri vardı.²⁷⁵ Buraya kadar anladığımız kadarıyla Gözleve’de hem Dairlerin hem de Mangıt kabilesinin toprakları bulunmaktadır. Ancak kadı sicillerine yirmi iki köy isminin yansıdığı Mangıt adında ayrıca bir kaza mevcuttur. ²⁷⁶ Dair kazasına tabi iki köy tespit edilmiş olup Mehmet Şah Mirza ve Sefer Ali Mirza isimindeki bu köylerin hangi yıllarda hangi sicillerde geçtiği belirtilmemiştir.²⁷⁷ Yine Taşlı Dere (Taşlı) kazasına bağlı otuz beş köyden birisinin adı da Dair olarak geçmektedir.²⁷⁸ Gözleve’de hem dairlerin hem de Mangıtların mülklerinin ve etkinliklerin olduğu anlaşılacakla birlikte kadı sicillerinde buna dair doğrudan bir kayıt bulunmamaktadır. Sicillerde sıkça geçen Mirza ünvanı ise herhangi bir çıkarımda bulunmayı engelleyecek kadar geniş anlamda ve birçok kabileyi ilgilendirecek niteliktedir. Bu iki kabile arasında akrabalık bağı olduğunu söylemek zordur zira bunlar zaman zaman birbirlerine kırdırılmıştır. İslam Giray Han 1645’te anlaşma yapmak zorunda kaldığı Şirin, Dair ve Siciut mirzalarına karşı Mangıt kabilesini tekrar güçlendirmek istemiştir. Hanlar zaman zaman kabileler arasındaki bu mücadelelerden faydalanarak kendi güçlerini devam ettirmek istemişlerdir. ²⁷⁹

²⁷² Argın kazası, KŞS, 30/137-a1.; KŞS, 33/91-b1.; KŞS, 33/80-b4.; Ulan Eli (Olaneli) kazası, KŞS, 33/91-b1. Şirin kazası, KŞS, 33/80-b5.

²⁷³ Alper Başer, “Kırım Hanlığı Tarihinde Mangıt Kabilesi”, *Kırım: Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi*, haz. Yücel Öztürk (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2015), 85.

²⁷⁴ Evliya, *Seyahatname*, 1/1, 137.

²⁷⁵ Yücel Öztürk, “Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi: Kırım Hanlığı”, *Kırım: Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi*, haz. Yücel Öztürk (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2015), 44.

²⁷⁶ Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım*, 62.

²⁷⁷ Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım*, 58.

²⁷⁸ Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım*, 69.

²⁷⁹ Alper Başer, “Kırım Hanlığı Tarihinde Mangıt Kabilesi”, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, haz. Yücel Öztürk (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015), 93.

2.2.4. İdareciler/Şehrin Efendileri

2.2.4.1. Emin

Osmanlı Devleti'nde koyun emini, kapan emini, fetva emini, suk-ı sultani emini, matbah emini, bac emini, darphane emini gibi birçok alanda emin görevlendirilebilirdi. Kırım Hanlığı'nda da benzer isimde ve görevlerde eminler görülmektedir. Ancak Gözleve'de eminlik görevi diğerlerine göre farklılık arz ediyordu. Hüdavendigâr ve Han Emmini adında bütün şehirden ve iskeleden sorumlu iki ayrı emin görev almaktaydı. Hüdavendigâr Emmini Osmanlı sultanını temsil ederken Han Emmini Kırım hanını temsil etmekteydi. Bunlar emanet alma verme borç alma verme ve hanlığın hazinesine dair ilgili birçok kayıta karşımıza çıkmaktadır. Dizdar Ahmet Ağa gibi bazı eminler emin görevinden sonra dizdarlık yapabilmektedirler.²⁸⁰ Kaçak kölelerin yakalandıklarında emanete alındıkları yer yine Eminlerin yanındı. Bu kölelerin nafakası yine mahkeme tarafından günlük olarak Emine bağlanırdı.²⁸¹ Gözleve iskelesi hem Osmanlı Devleti'nin hem de Kırım Hanlığı'nın fayda sağladığı bir gelir kapısı olduğu için zaman zaman bu iki iktidarı temsil eden eminlerin görev alanlarına dair sorunlar Osmanlı arşiv belgelerine de yansımıştır. 1628 tarihli bir belgeye göre eski Gözleve Emmini Osman'dan alacağı olan kişiler, mukataadan yani Osmanlı Devleti'nden alacaklı oldukları oldukları iddiasıyla mukataanın yeni eminden alacaklarını talep etmektedir. Ancak İstanbul, maliye tarafından emr-i şerif ibraz etmedikleri takdirde bu gibi şahıslara mukataa malından para ödenmemesi yönünde emir vermiştir.²⁸² I. Selim Giray döneminde Gözleve'ye gönderilen yarığa göre ise han kendi eminleriyle birlikte Hüdavendigâr Eminine de emir verebilmekteydi. Kadı siciline kaydedilmiş olan 1696 tarihli yarığa göre Özi Kalesi halkının ve askerlerinin zahire ve temel ihtiyaçları için iskeleye gelen mallardan gümrük alınmaması emri verilmiştir.²⁸³ 1670-1700 yılları arasında ismine en çok denk gelinen eminlerden birisi Hacı Ahmet'tir. Öyle ki eminliği bıraktıktan sonra da hesap işleri peşini bırakmamıştır. Gözleveli kilerci Bektimur, Hacı Ahmet emin iken üç yüz yüz kırk esedi kuruş Han ocağının muhasebesine parası geçmiştir. Ancak Hacı

²⁸⁰ KŞS, 21/16-b2.

²⁸¹ KŞS, 31/67-a2., KŞS, 31/67-a4.

²⁸² BOA, A. {DVNSMHH d.: 83/108.

²⁸³ KŞS, 31/02-b5.

Ahmet hanla haklaşmış, hesabı kitabı kapatmıştır. Bektimur mahkemede parasını alamadığını ve hakkını istediğini beyan etmiştir.²⁸⁴

2.2.4.2. Dizdar

Kaleli şehir yapılanmasında kale idaresinden sorumlu ve kale muhafızlarının kumandanı konumundaki dizdar sadece askeri bir görevli değil aynı zamanda mülki işleri de yürüten bir idareciydi. Şehrin sosyal hayatı ile yakından ilgili olup asayişin sağlamak ve kalede bulunan hapishane ve zindanın kontrolünü sağlamak da dizdarın sorumlulukları arasındaydı.²⁸⁵ Şehrin adli-idari işlerinde kadıya yardımcı olan resmi görevliler arasında subaşı ve asesleri ile birlikte iç kaleyi korumakla görevli dizdar ve kale erleri de bulunurdu.²⁸⁶

Osmanlı'da kalelerde (hisarda) kendine ait bir zindanla birlikte, resmi evrak ve paraların saklandığı, değerli eşyaların koruma altına alındığı bölmeler ve askerler için barınak yerleri vardı. Dizdarla birlikte onun yardımcısı ve kale erlerinin görev ve yaşam alanları burasıydı. Vakıf ve tüccarların malları da burada korunurdu. Kadı sicillerinde bu yüzden emin, bölükbaşı, subaşı gibi yetkililere emaneten bırakılan mallara sıkça rastlanmaktadır. Osmanlı Devleti'nde dizdarlar kapıkullarından atanır ve kendisine ya ulufe verilir ya da bulunduğu bölgede tımar tevci edilirdi.²⁸⁷ Osmanlı Devleti'ne bağlı Kefe eyaletinde de durum farklı değildi. Kapıkulu ocaklarındaki sistem burada da uygulanırdı. Dizdar merkezden atanmaktaydı. Öyle ki Yedikule dizdarı iken merkeze sunduğu arz neticesinde Mustafa isimli dizdar günlük otuz akçe ücretle Kefe dizdarlığına atanmıştı.²⁸⁸ Ancak Kırım Hanlığının askeri ve idari olarak kendisine bağlı şehirlerinde ve kalelerde durum farklılık arz ediyordu. Evliya Çelebi, Kırım'da bulunduğu sırada kale dizdarı, emrinde üç yüz kişi bulunan Ahmet Ağa'ydı. Maaşlar Gözleve gümrük eminden alınırdı. Burada sipahi kethüdası ve yeniçeri serdarları

²⁸⁴ KŞS, 27/38-b5.

²⁸⁵ Yusuf Oğuzoğlu, "Dizdar", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/480-481; Karadeniz'in Güney sahillerinde bir Osmanlı kale yapılanması örneği için bkz. Mustafa Işık, "XVI. Yüzyılda bir Osmanlı Kalesi; Cankerman (Özü)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri* 55 (2008), 55-76.

²⁸⁶ Kavak, *Karasu Kazası*, 65.

²⁸⁷ Ergenç, *Osmanlı Tarihi Yazıları*, 362.

²⁸⁸ Öztürk, *Kefe*, 216.

yoktu. Evliya'nın deyimiyle "Yeniçerilik ve sipahilik bir akçe dahi etmez zira burası Taristandır. Hanın kulları Karaçi halkıdır."²⁸⁹

Dizdar Ahmet Ağa üzerinde durulması gereken bir kişiliktir zira bizim araştırma dönemimizde mahkemede çeşitli kayıtlarda doğrudan ilgili kişi olarak veya şühûdü'l-hâl kısmında adı geçmektedir. Evliya Çelebi'nin Kırım seyahatinin Gözleve ayağı 1665 yılına tekabül etmektedir. Bu tarihten yaklaşık 10 yıl sonra bir mahkeme kaydında Gözleve hisarı dizdarı Ahmet Ağa adı geçmektedir. Hüseyin Bölükbaşı oğlu Toktamış Atalık, altı yüz seksen sekiz kuruş hakkını dizdar Ahmet Ağa'dan talep etmeye gelmiştir. Aynı kayıta Ahmet Ağa'nın eskiden emin olduğu belirtilmiştir.²⁹⁰ 1687 tarihli başka bir kayıta şühûdül halde yine Gözleve Dizdarı Hacı Ahmed Ağa geçmektedir.²⁹¹ Sadece ilgili kayıtlar üzerinden aradan geçen yirmi yılda aynı Ahmet Ağa'nın zaman zaman emin veya dizdarlık yapıp yapmadığını bilmiyoruz. Ancak Ahmet Ağa isminin serencamı burada bitmiyor. 1696 yılına ait başka bir kayıta yine Dizdar Ahmet Ağa görülmektedir ancak bu defa adı onun neferatından bir kimse üzerinden ilerlemektedir. Dizdar Ahmet Can Ağa neferatından Mehmet isimli kişi, bütün ahali, Hisar dışında Ak Molla semtinde bulunan çöplüğü toplamak için toplanmışken bozahanede eğlenirken bulunup emin Mehmet Ağa tarafından göreve gelmeyerek eğlendiği için darp edilir.²⁹² Buradaki Ahmet Can Ağa ismini ilgili kayıt referans gösterilerek Kırım'da yaşayan Nogay kabileleri arasında sayan bir araştırma²⁹³ olsa da bu isimde bir kabileye başka bir kaynakta denk gelmemekle birlikte burada kastedilen Ahmet Can Ağa doğrudan o yıl kalenin dizdarı olan kişi olmalıdır.

²⁸⁹ Evliya, *Seyahatname*, 7/2, 484.

²⁹⁰ KŞS, 21/16-b2. Aynı yıl farklı bir kayıta kendisine Kalgay Sultan'san yarlık gelen Küçük Hisar dizdarı es-seyyid Ahmed Can Aga adı geçmektedir. Ancak Küçük Hisar'dan kastedilen iç kalemi dir veya Kırım'da başka bir kale midir ve Ahmed Can Ağa ilgilendiğimiz dizdar mıdır? Bu sorular yanıtız kalmaktadır. KŞS, 21/70-b5.; *Oldur ki Gözleve'de Dede Ağa mahallesi sakinlerinden el-Hacc Ahmed bin Yusuf mahfel-i kazada Küçük Hisar dizdarı es-seyyid Ahmed Can Aga mahzarında takrir-i kalam idüb işbu Ahmed Can Aga'ya hitaben Kalgay Sultan hazretlerinden bir yarlıg-ı şerif varid olub mazmununda hisar erinin zahiresi için fevt olan Hacı Zülfikar'ın mevkuflu vereseşi hissesi Hacı Ahmed nam kimesne yedinde imiş istikraz idüb ... eda idesiz dimekle işbu Ahmed Can Aga dahi üzerime dört beş mübaşir tayin idüb yedi bin sekiz yüz akçe tahsil eyledi taleb iderim sual olunsun deyicek gibbel istifsar mezbur Ahmed Can Aga cevaba mutasaddi idüb yarlıg-ı şerif mucebince üzeriye mübaşir ta'yin idüb meblagi merkumu tahsil ittürdiği gerçek didiği bittaleb kayd şud.*

²⁹¹ KŞS, 27/47-a1.

²⁹² KŞS, 31/17-a2.

²⁹³ Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım*, 81.

2.2.4.3. Subaşı

Şehrin güvenliğinden sorumlu, suçları önlemek ve suçluları yakalamakla görevli Subaşı, bir tür kadıya yardımcı kolluk kuvveti niteliği taşımaktadır. Şehrin idaresinde temel yetki alanlarına bağlı olarak subaşının temel görevleri suç işlenmesini önlemesinin yanı sıra suç işlendiğinde, suçluların yakalanmasını sağlayarak kadının verdiği hükmü yerine getirmek, merkezi iktidarın emirlerinin ve kadının verdiği hükümlerin uygulanmasını sağlamaktır.²⁹⁴ Subaşının idari olarak kadıdan daha aşağı bir makamı temsil ettiği artık genel kabul niteliğindedir.²⁹⁵ Kırım'da hanlığın hâkimiyet alanında olan şehirlerde subaşı ataması doğrudan Kırım hanı tarafından kadınlara yarlık gönderilerek yapılırdı.²⁹⁶ Kırım'da çalıntı ve kayıp atlar bulunduğu veya firar eden köleler yakalandığında subaşına teslim edilir ve sahipleri tarafından teslim alınıncaya, varsa mahkemesi sonuçlanıncaya kadar kendisinde emanette tutulurdu. Nitekim 1699 yılında el-Hac Hasan oğlu Ali, Gözleve subaşısı Zabit Hasan Beşe'nin elinde emanete konulmuş olan doru alaşa atını geri alabilmek için dava açmış ve iki şahit getirerek ancak atını alabilmiştir.²⁹⁷ Kırım'da sıkça yaşanan köle firar vakalarında yakalanan köleler subaşına veya emine teslim edilmekteydi. Kendilerine kölelerin bakım bedeli olarak mahkeme tarafından nafaka bağlanırdı²⁹⁸ Sık sık mahkemede buldukları için Şühudül hal'de çoğu zaman subaşılardan isimleri yazılırdı.²⁹⁹ Dedeş isimli birisi tarafından darba uğrayan ve küfredilen Recep isimli kişi mahkemede şikâyetçi olduğunda dava kayda geçirilirlen şühudül halde sadece Bektaş Subaşı'nın adı yazılmıştır.³⁰⁰ Olay gerçekleştiği anda da muhtemelen orada bulunan veya çağrılan subaşı olayın mahkemeye intikalinde ve mahkeme anında güvenliği sağlamak açısından kalmaya devam etmiştir.

Gözleve'de kadı veya naibi tarafından verilen bir narh kaydında Subaşından Hasan ve Mevlüd isimli kişilerin elinde bulunan soğana vukıyyesi dörder akçe olmak üzere narh

²⁹⁴ Özer Ergenç, *16. Yüzyılda Ankara ve Konya*, (Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995), 70.

²⁹⁵ Bursa gibi büyük şehirlerde kadının subaşısına karşı makam olarak üstünlüğü net değildi. Ancak Bursa kadısı ile şehir subaşısı arasında bu meseleden kaynaklı bir sorun ortaya çıktığında durum kadının subaşısına karşı üstünlüğünün kabul edilmesiyle sonuçlanmıştı. Bkz. Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Bellekten* 14/55 (Temmuz 1950), 42.

²⁹⁶ Bahçesaray'a han yarlığı ile subaşı ataması için bkz. Yaşa, *Bahçesaray*, 59; KŞS 14, vr. 8.

²⁹⁷ KŞS, 33/23-b7.

²⁹⁸ KŞS, 31/15-a1.

²⁹⁹ KŞS, 30/80-b2.

³⁰⁰ KŞS, 31/26-b5.

verilmiştir. Şühudül halde ise yine sadece Subaşından Hasan adı yazılıdır.³⁰¹ Muhtesip olduğunda bu durum normal karşılanabilirdi ancak subaşı esnafılık yapabilir idi? Veya bulundupu toplumla ne tür ekonomik ilişkiler içine girerdi soruları mevcut belgeler yeterli veri sağlamadığı için Kırım üzerinden şimdilik cevapsız kalmaktadır.³⁰²

2.2.4.4. İmam

Toplumsal ve idari örgütlenme içinde imamlar mülki, idari ve adli teşkilatın ilk basamağında bulunan mahallelerin idarecileridir.³⁰³ Nasıl kazalarda kadılar, nahiyelerde naibler var ise mahalleleri de imamlar idare ederdi. İmam, cami ve mahalleyi, bir bütün olarak düşünmek gerekir. Camiler nasıl mahallenin idare merkezi ise imamlar için de bir tür karargâh niteliğindedir. Vasıflarında öne düşen, yol gösteren ve başa geçen manalarını taşıyan İmamlar, toplanma yeri olarak camide hükümetin kararlarını cemaate bildirirdi. Öyle ki kahvehaneler ve kıraathanelerin açılma sebeplerinden birisi bu cami cemaatidir.³⁰⁴

Kırım'da çoğu mahallenin kendi ismiyle anılan bir camisi vardı. İmam bu camimin ve mahallenin sorumlusu olarak kadının temsilciliğini ve yardımcılığını yapardı. Mahallede yaşayan ahalinin kaydını tutar, vergilerin tevzi ve toplama görevini de yerine getirirdi. Gayr-ı Müslim mahallelerde ise bu yükümlülükleri kendi ruhani liderleri yerine getirirdi.³⁰⁵ Yaptıkları iş ve yükümlülerin karşılığında imamlar, mahalle ve cami evkafından ücretlerini alırlardı. Bazen bir caminin imam ve hatiplik görevini kendi aralarında dönüşümlü olarak yaptıkları olurdu. Gözleve'nin el-Hac Bebeş Camii'nin imam ve hatipleri olan iki Mehmet Efendi caminin imamet ve hitabeti konusunda anlaşmazlığa düşerler. Çözümüne kendi aralarında ulaşan imamlar, mahkemeye gelerek camide birisi bir hafta diğeri de bir hafta görev alacaklar ve dönüşümlü olarak yaptıkları bu görev neticesinde caminin gelirinden gelecek olan miktarı yarı yarıya

³⁰¹ KŞS, 31/67-b5. Subaşından Hasan ve Mevlüd nam kimesne yedinde .. soğana narh vukiyyesi dörder akçeyedir. Subaşından Hasan.

³⁰² Anadolu'da 17. yüzyılda subaşlarının iktisadi hayatta etkinlik kazanmaları üzerine bir değerlendirme için bkz. Turan Açık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. Yüzyıldaki Alacakaranlığından Bir Kesit: Trabzon Subaşlarının Yerelleşmesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Dergisi* 40 (Güz 2016), 135-149.

³⁰³ İmamlar ve imamlık teşkilatı hakkında Soğanağa Camii ve Mahallesi örnekleme üzerinden yapılmış müstakil bir çalışma için bkz. Kemal Beydilli, *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmam'ın Günlüğü* (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2013).

³⁰⁴ Ergin, *Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, 103-104.

³⁰⁵ Nuri Kavak, "Kırım Tatarları'nda Mahalle Kültürü", *Bilig* 55 (Güz 2010), 94.

paylaşacaklardır.³⁰⁶ Hizmetlerinin karşılığı olarak imamların nakit değil de aynı olarak ödeme aldıkları da olurdu. Bunun bazen bir senelik hizmet karşılığında elli araba odun olduğu kadı sicillerinde kayda geçmiştir.³⁰⁷

Bir şehirde kaç imam vardır? İmamların sayısı mahalle sayılarına eşit midir? Bunların cevabını tam olarak vermemiz mümkün değil zira imam sayısı mahalle sayısını aşabilirdi. Bazı mahallelerde birden fazla cami ve mescit olduğu vakidir. Yine de her koşulda camisi veya mescidi olan mahalleli bu mekânların imamsız ve müezzinsiz kalmasını istemezdi. Kavruş mahalle mescidinin imamı Osman Molla ve cemaatten Sarı Atay Sofi ve Usta Lâçin mahkemeye başvurarak müezzinleri Abdülcemil'in kaybolduğu için Sefer Hocayı bu göreve münasip gördüklerini, Sefer Hoca da görevi kabul ettiğini ifade eder ve bu şekilde müezzin ataması tamamlanmış olur.³⁰⁸ Yine Molla Ali Camii İmamı Mehmet Efendi ve cematın ileri gelenleri caminin müezzini vefat ettiği için yerine Osman Çelebi'yi müezzin yaptıklarını bildirdiklerinde mahkeme görevi tevci eder.³⁰⁹

İmamların mahalle ve köy ahalisinin kabul edebileceği bir kişi olması öngörülürdü. Ahali kendisi de kadıya gelerek istedikleri kişiyi görev için belirtebilirlerdi. Şeyh Efendi Camii'nin imamı vefat ettiğinde Ahmet Can Ağa, Ökkeş Efendi, Katip Lütfullah Efendi, Ali Beşe, Ahmet Beşe, Mustafa odabaşı ve el-Hac Yusuf isimli kişiler mahallenin ileri gelenleri olarak kadıya giderler ve durumu arz edip Sinan Efendi'yi imamlığa nasb etmek istediklerini bildirirler ve görev yeni imama ahalinin istediği biçimde tevci edilir.³¹⁰ Bazı camilerde ise vakfeden kişiler ve onların torunları caminin işyeyişinden bakım ve tamirinden sorumlu oldukları gibi imam ve hatiplerini de azl ve nasp edebilirlerdi. 1684 yılının Şaban ayında Tatar Hacı Gözleve'nin Teleş köyünde dedesi tarafından yaptırılan caminin bu haklarına başkaları karıştığı için davacı olur ve netice itibarıyla orata çıkan velayet davasında Tatar Hacı hak sabibi olur.³¹¹

Müslüman mahalleleri genellikle İslam ahalisi ağırlıklı olurdu. Ancak Gözleve gibi kozmopolit özellikle Karay Türkü Yahudilerin ağırlıklı olarak yaşadığı şehirde sınırlar

³⁰⁶ KŞS, 23b/98-a6.

³⁰⁷ Kavak, *Karasu Kazası*, 207.

³⁰⁸ KŞS, 31/76-a3.

³⁰⁹ KŞS, 31/12-a3.

³¹⁰ KŞS, 31/12-b2.

³¹¹ KŞS, 26/65-b2.

çok keskin değildi. Seyfi Mahallesi Müslüman mahallesi olarak geçtiği halde içinde mülk sahibi zimmiler bulunmaktaydı. İmam Hüseyin Molla burada bulunan evlerden birisinde oturmaktaydı ve evin sahibi evi Ozan Babas adındaki zimmiye on iki esedi kuruşa satmıştı. Ancak kadiya başvuran imam “müselman mahallesi olub bu zimminin iştirah itmesi layık mıdır bunun iştirah eylediği baha ile ben de iştirah eylerim bi-hesabiş şer’i kayyum sual olunub ihkak-ı hakk olunmak muradımdır” diyerek satışın iptalini ve evin kendisine satılmasını ister. Nitekim mahkeme İmam Hüseyin’in istediği biçimde çözümlenir. Zimmi evi imama satar.³¹²

³¹² KŞS, 31/48-b2.; Davayı şufa hakkı bağlamında değerlendirmek için bkz. Turan Açık, *Gelenek ve Modernlik Arasında bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Siyaset*, (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012); Sıddık Sami Onar, “Osmanlı İmparatorluğunda İslam Hukukunun Bir Kısmının Codification’u Mecelle”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 20/1-4 (1954), 76.

BÖLÜM 3: HUKUK, MAHKEMENİN İŞLEYİŞİ VE GÖREVLİLER

3.1. Şeyhülislam (Müftü), Kadıasker ve Kadı

3.1.1. Müftü ve Fetva

Osmanlı Devleti'nde tüm ulemanın başı kabul edilen, İstanbul'da oturan ve dinsel ve özellikle hukuki işlerin şeriate uygunluğu noktasında tek karar merci şeyhülislam idi. Diğer şehirlerde ikamet eden ve Selçuklu Türkiyesi'nin şeyhüislamlık geleneklerini devam ettiren bütün kazanın fetvalarını veren kurum ise müftülük idi.³¹³ Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde kazaskerlik daha yüksek bir derecede iken Fatih Sultan Mehmet dönemi kanunnameye göre şeyhülislam adı verilen müftü ulemanın en yüksek rütbelisi idi. Müftüler, buldukları bölgede halkın dini konular hakkındaki sorunlarına cevap verirlerdi. 16. yy. başlarına kadar kazaskerlere nazaran daha cüzi maaş alırlardı.³¹⁴ Anlaşıldığı kadarıyla şeyhülislam ve müftünün görev ve yetki alanları aslında farklı olmasına rağmen dönemine göre birbirlerinin yerlerine kullanılmış ancak şeyhülislam, kazaskerlik makamından önde gelmiştir. Kırım Hanlığı'nda hukuki makamlara baktığımızda şeyhülislam ve müftünün aynı kişi olduğu görülmektedir. Kadı sicillerinde “müftü, şeyhülislam veya şeyhülislam-müftü” olarak geçen kişilerin hepsi aynı makamın temsilcisi olup Osmanlı Devleti'nde Şeyhüislama tekabül eden bu makam aynı zamanda kazaların da fetvalarını veren kurum manasında müftülüğünü yapan kişidir. Hanlığın dini ve hukuki temsilcisi olarak en üst mevkide bulunduğu bilinen müftü (şeyhülislam) Hanın divan toplantılarında protokol açısından ön sıralarda yer alırdı. Divanda sağ tarafta Kalgay, sol tarafta Nureddin Sultan otururken yine Hanın sağında Hanefi şeyhülislamı (baş müftü) ve üç mezhep sahibi müftüler durmaktadır. Sol tarafında kadıasker Murtaza Ali Efendi, onun yanında (altında) şehir mollası ve Kırım'ın yirmi dört kadısı oturmaktaydı.³¹⁵ Ayrıca Kırım Hanlığı'nda temel alınan fıkıh ekolünün Hanefi mezhebi olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte diğer mezheplerden müftülerin yer alması farklı mezheplerde toplulukların olduğunu gösterir.

Kırım müftüsünün mahkemede adına rastladığımız en erken tarih 1609 olup bil fiil görevde olan kişi müftiyü'l-enâm ve şeyhülislâm Mevlânâ olarak geçerken aynı kayıтта

³¹³ Akdağ, “Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi II”, 40.

³¹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 541.

³¹⁵ Evliya Çelebi, el yazması VII. Kitap s. 228.

Kefe müftüsü olarak Mustafa Efendi geçmektedir. Fetva konusunda her ikisinin de müdahil olduğu ilgili konunun hüccetini veren kişi ise yirmi yıl öncesinin Kadıaskeri Hacı Mevlana Efendi'dir.³¹⁶ Bu durumda 1589 yılında kadı mahkemesinden ve kadıasker kurumunun varlığından haberdarız ancak bu dönemden elimize ulaşmış kadı veya kadıasker sicili bulunmamaktadır. Bu durumda 16. yüzyılın sonlarında Kırım'da kadı mahkemesi ve kadıaskerlik kurumu var ise müftülük kurumu da olmalıdır. Ayrıca bundan biraz daha erken bir dönemde 1578'de Muhammed Giray'ın hanlığı esnasında Kırım'a iki kez elçi olarak gönderilen Polonyalı Bronevskiy, Kırım hanının kontrolünde bulunan şehir ve köylerde mahkemelerin var olduğunu ve buralarda şeriatin kurallarının tatbik edildiğini mahkeme yetkililerin de kadılar ve hâkimler olduğunu ifade etmektedir.³¹⁷

1675-1700 arasında Gözleve'de ayrıca bir müftülük kurumuna denk gelmemekle birlikte mahkemeye gelen fetvalar Bahçesaray şeyhülislam-müftüsünden veya Kefe müftüsünden gelmektedir. 1682'de aslen Ankaralı olup Gözleve'nin Kapıcı mahallesinde ikamet ederken vefat eden el-Hac Ahmet'in Gözleve'de mütemekkin olup olmadığına ıspatlanması hususunda görülen davada fetva veren kişi "şeyhülislam İslam müftiyül enam Hasan Efendi"dir.³¹⁸ 1700 yılında Gözleve'nin Bursalı Mahallesi'nde vefat eden Zeyrek Mehmet'i ve ailesini ilgilendiren ve kölelik hukukunda vela hakkına dair gelen fetvanın sahibi Kefe Müftüsü es-Seyyid Abdulhannan Efendi'dir.³¹⁹ Yani Kırım'ın diğer kazalarında ayrı bir müftü görmemekle beraber hanlığın hem kendi müftüsü hem de Kefe müftüsü fetva verebilmektedir. Bu noktada Kefe ile hanlığa bağlı kadılıklar arasında yargı konusunda organik bir bağ bulunmaktadır.³²⁰

3.1.2. Kadıasker

Anadolu Selçuklularında da varlığını bilinen kazasker, Osmanlı Devleti'nde devlete mensup unsurların adli makamıdır. Askeri sınıfın suçlarına, aralarında çıkan ihtilaflara

³¹⁶ Çelik, 67 A 90 Nolu Kadıasker Defteri, 333.

³¹⁷ Martin Bronevsky, *Kırım*, çev. Kemal Ortaylı (Ankara, Ege Matbaası, 1970), 46.

³¹⁸ KŞS, 23a/51-b5.; KŞS, 23a/50-a1.; KŞS, 23a/50-a4.

³¹⁹ KŞS, 35/60-a3.; KŞS, 35/60-b1.

³²⁰ Yücel Öztürk, bu organik bağa Balıklıgözü ve Kefe arasında dikkati çeker. Öztürk, Hanın kazalarından olmayan bu kaza, fetvalarını kefe veya Bahçesaray'dan almaktadır. Bu durum sancak ve kaza arasındaki mevki ve statü farkına bağlanmaktadır. Zira Evliya Çelebi'nin de belirttiği üzere daha düşük seviyedeki kaza kadıları fetva vermek ve yargılamak hakkına sahip değildir. Bu durum elbette şeri hukuk konusunda Osmanlı nizamına uygundur. Kırım'da bu nizam takip edilmektedir. Öztürk, *Kefe*, 207-208.

ve tereke taksimlerine yerel kadı mahkemeleri değil kadıasker bakardı.³²¹ Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde sefer sırasında özellikle askerler arasında çıkan ihtilafları çözmek ve disiplini sağlamak için Bursa kadısı bizzat seferlere katılır ancak bu defa da merkezdeki işler aksardı. Kazasker ihtiyacının ilk çıkış noktasının burası olduğu düşünülmektedir.³²² Kırım Hanlığı'nın tıpkı müftülük gibi Osmanlı Devleti'nden bağımsız, kendisine ait ayrı bir kadıaskerlik ve kadılık kurumunun olduğu araştırmalar neticesinde netleşmiştir. Hanlık Kefe gibi Osmanlı yönetiminde olan bölgeler hariç kendi kadı atamalarını kendisi yapmaktadır.³²³ Yine Hanın divanında müftüden sonra gelmekle birlikte kadıasker Hanın sol tarafında Nureddin Sultan'dan sonra oturmaktadır. Yanında kadıları ve şehir mollası bulunmaktadır.³²⁴ Kırım hanına, hanın ailesine, Kalgay ve Nureddin sultanlar ve onların ailelerine ve saray efradına yıllık ayni ve nakdi olarak ödenen tiyış³²⁵ vergisinin verileceği kullar arasında müftü ile birlikte kadıaskerin de adı geçmektedir. Bu ödemelerin samur, tilki ve zerdeva cinsi kürklerle olacağı da ayrıca belirtilmiştir.³²⁶ Kadıaskerin de müftü gibi seçkin yönetici-ulema sınıfına dâhil edildiği görülmektedir.

Osmanlı kanunnameleri askeri ve reaya için olmak üzere ikiye ayrılırdı. Askeri kesime devlet hizmetinde olan bütün maaşlılar girerdi ve bunlar kadıaskerin kazası altındaydı.³²⁷ Kırım Hanlığı idaresinde Altın Ordu mirasına ait devlet gelenekleri ve uygulamalar devam etmekle birlikte Osmanlı saray teşkilatının ve kanunnameleri de önemli oranda etkiliydi. Bunlardan birisi de hanın kulları arasında askeri ve beledi ayırımına gidilmesidir. IV. Saadet Giray Han zamanında teşrifat defterine yazılması emredilen fermada bu sınıflandırma ayrıntılarıyla belirtilmiştir:

³²¹ İnalçık, Halil. "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 13/02 (Şubat 1958), 107.

³²² Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (17. Yüzyıla Kadar)", *Belleten* 61/232 (1997), 605.

³²³ Ruznamçe çalışmaları için bkz. Yasemin Beyazıt, *Osmanlı İlimiye Tar'ikinde İstihdam ve Hareket: Rumeli Kadıaskerliği Ruznâmçeleri Üzerine Bir Tahlil Denemesi (16. Yüzyıl)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009); Ercan Alan, *Kadıasker Ruznamçelerine göre 17. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015); Levent Kuru, *Kazasker Ruznamçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016);

³²⁴ Evliya Çelebi, el yazması VII. Kitap s. 228.

³²⁵ Simirnov, *Kırım Hanlığı*, 269-270; Serkan Acar, "Moskof Çarlarının Kırım Hanlarına Ödediği Bir Haraç Türü: Tiş-Tiyış (Mors Dişi)", *Karadeniz Araştırmaları* 15/60 (2018), 34-45.

³²⁶ R.R. Abduzhemilev, *Документы Крымского Ханства Из Собрания Хусейна Фейзханов* (Simferepol, 2017), 693, 703, 728.

³²⁷ İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş", 116.

“Bâ’is tahrir fermân-ı şerîf-i hâni budur ki tahtı livây-ı hükümetimizde vâkıa’ kasabât ve kurât? olan mevâdın askeriyesi ve belediyesi ma’lûm olunmak hususunda fazîletlü kerâmetlü Şeyhü’l-îslâm ve zahîrel enâm Abdülmuin Efendi dâ’imîz fazîletmâb kadıasker Abdullatif Efendi dâ’imîz ile müzâkere ve mükâleme idüb râi ve menâsib gördükleri vech üzere ki mîrân ve mîrzâyân ve agadât ve sâdât ve ulemâ ve hutebâ umumen kapukulu ve bölükbaşları ve çavuşlar gerek azledilen ve gerek mansûben bi’l-fiil sekbânlar ve tuğcular ve bayrakdârlar ve atalıklar ve emeldeşler askeriyeye olub bunlardan mâ’ada mücerred hacılar ve imme ve Müezzinler ve sekbânlığı terk idüb oturak olanlar beledî olmak üzere arz itmeleriyle ba’de’l-yevm zikr olunan olunduğu üzere askerî olanlara kudât dahl itmemek ve beledî olanlara kadıasker efendi tarafından dahl olunmamak üzere işbu emrimiz virilmiştir ki gerek ki mestûr ve mukayyed olduğu üzere mezkûrânın askerisine kudât efendiler ta’arrız itmemek ve beledisine kadıasker efendi daimiz tarafından dahl olunmaya ve bu zikr-ü testîr olunanların asılları ve evlâdı dahi vâlidelerine tâbi’ olmak üzere emr ve tenbîye olunmuştur ba’de’l-yevm bu emrimiz üzere amel olunub hilâfından ihtirâz eyleyeler ve bu husus bu minvâl üzere teşrîfât defterine kayd olunması emr olunmuştur. Tahrîren fi şehri cemâzîye’l-ula li-sene 1136.”³²⁸

Buna göre; askeri ve beledi olarak ayrılan sınıfların çocuklar ve aileleri de bu sınıflar dâhidir. Bunlardan askeri sınıfa kadıasker bakmalıdır, beledi olanlara kadılar bakmalıdır. Bu ikisi birbirlerinin sorumluluk alanındaki sınıflara müdahale etmemelidir. Bu ayrımla, kadıasker ve yerel kadıların hâkimiyet alanlarını netleştirerek aralarındaki anlaşmazlıkların çözüm yoluna gidilmiştir. Tereke taksimatı ve hukuki işlemlerden alınan ücretlerin paylaşımı konusunda anlaşmazlıklar görülmekteydi. Bu anlaşmazlığın çözümü zümreleri belirleyerek ve hatta zaman zaman bunları yenilemekten geçiyordu.³²⁹ Söz konusu ayrımı yapmanın temel amacı elbette sadece kadıların ve kadıaskerin yetki alanlarını belirleyerek aralarında ortaya çıkacak hukuki çelişkileri ve maddi kaygıları çözmek olamazdı. Kırım hanlığında tahrir olmamakla birlikte tımar verdiği beyleri ve vergi aldığı bir tebası vardı. Böylelikle askeri ve beledi dışında kalan vergiye tabi kesimler de belirlenmiş oluyordu.

³²⁸ KKS, 51/14-b1.

³²⁹ Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım*, 6.

3.1.3. Kadı

Osman Gazi Karacahisar'a girdiğinde Beyliğin kuruluşunu Osmanlı vakayiname ve kronikleri "Artık hâkim (kadı) ve ordu komutanı (subaşı) tayin edildi, pazar kuruldu. Kendi adına hutbe de okundu. Bu kez halk kanun istemeye başladı"³³⁰ şeklinde anlatır. O halde Türk-İslam topluluklarında devletleşmenin ve şehrin temel yapı taşlarından biri kadının atanmasıdır. Osmanlı Devleti'nde şeri ve hukuki hükümleri yerine getirmekle yükümlü kadı aynı zamanda hükümetin emirlerini de tatbik ederdi. Hâkimü'ş-şer'i adı da verilen kadıya³³¹ şeriye sicillerinde zaman zaman "hâkimü'l-vakt" dendiği de olurdu.³³² Sadece hukuk insanı ve hâkim olarak düşünülmemesi gereken kadının yerine göre mülki amir, idareci, belediye reisi ve bürokrat gibi hareket etme sorumluluğu ve yükümlülüğü vardı.³³³ Kendisine tabi en kritik yardımcı naibi kadı kendisi atardı. Naiblerini kendi kadılığındaki nahiyelere gönderirdi. Ayrıca eğer kendi kadılığında merkezde yoğunluk varsa oraya da muayyen işler için yine naib tayin edebilirdi.³³⁴

Kadının idari görevlerinin içinde belediye sorunları büyük yer tutardı. İçinde şehir kethüdası, muhtesip, pazarbaşı, esnaf kethüdaları, mimarbaşı gibi birçok görevlinin bulunduğu belediye meclisinin başkanı gibi hareket etmek durumundaydı. Şehrin temizliği ve düzeni, narhların adaletle verilmesi, pazarların düzenli kurulması gibi çok çeşitli beledi işlerle ilgili sorumluluk taşımaktaydı.³³⁵ Kadı sicillerine yansıyan farklı alanlardan vakalar kadının çok işlevli konumunu ispatlar niteliktedir.

Kırım Hanlığı'nda ve Gözleve'de kadılar Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi benzer yetki ve sorumluluk alanlarına sahiptir. Elimizde Kırım Kadıasker ruznamçeleri bulunmadığı için geniş salahiyyette yorum yapamıyor olsak da mevcut kadı sicilleri üzerinden kadıların iş yükünü, sorumluluk alanlarını, kendisine yardımcı mahkeme görevlileri ve alınan kadı resmlerine kadar birçok ayrıntıyı öğrenmek mümkün olmaktadır. Ayrıca Osmanlı kadıasker ruznamçeleri incelendiğinde bunlarda Kırım'a kadıasker veya kadı

³³⁰ Aşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, haz. Kemal Yavuz-M.A. Yekta Saraç (İstanbul: Koç Kültür Sanat Tanıtım Yayınları, 2003), 73.

³³¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 83.

³³² KŞS, 23a/65-a3.; KŞS, 23a/65-a6.; KŞS, 26/92-a6.; KŞS, 26/09-al; KŞS, 30/144-a4; KŞS, 35/60-a3.

³³³ R. J. Jennings, "Kadı, Court and Legal Procedure in 17thC. Ottoman Kayseri", *Studia Islamica* 48 (1978), 137; Joseph Schacht, "Mahkama", *Encyclopaedia of Islam*, (ed.), P. Bearman vd. (Brill, 2012), 7/146-149.

³³⁴ Halil İnalçık, "Mahkeme", *MEB İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi), 7/150.

³³⁵ Akdağ, "Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi II", 96.

atandığına dair bir veri yoktur. Zira hanlığın kadıları kendi kadıaskerlik kurumu tarafından atanmaktadır. Kırım Hanlığı'nın ilk dönemlerine ait siciller elimizde bulunmadığı için Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı arasında ne tür bir ulema alışverişi oluyordu bilinmiyor. Genel kanat bunların İstanbul gibi imparatorluğun başka şehirlerinde yetiştiği üzerineydi.³³⁶ 17. yüzyılda ve sonrasında bunun tam da böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Kendi medreseleri bulunan hanlık kadı, müderris, müezzin, katip vb. kadrosunu da yetiştirebilecek kapasiteye sahipti. Öyle ki 1747 yılında İran şahı, Kırım Hanlığına yazdığı mektupta Kırım'dan Türkçe okuma yazmayı bilen, güzel konuşan ve güzel yazı yazabilen, resmi yazışma usullerine ve muamelata vakıf iki âlim istemektedir.³³⁷

Kırım'da kaç kadılığın olduğu süregelen bir tartışmadır. Çeşitli kaynaklar ve modern araştırmalar farklı sayılar vermekle birlikte Gözleve konusunda hepsinin net olduğu nokta burasının Kırım'ın kendi kadılık kurumu olan en büyük kazalarından birisi olduğudur. Ayrıca Gözleve, sahip olduğu iskele itibarıyla Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı arasında iktisadi olarak bir ortak alan görüntüsü veren bir şehir olsa da idari açıdan hanlığa bağlı olduğu gibi kadıları da hanlıktan atanmaktadır. Kefe mukataasına dahil olduğu zamanlar da dahil Gözleve kadıları Osmanlı'dan atanmamaktadır. Ayrıca zaman zaman mahkeme tarafından bazı konularda danışmanın neticesinde alınan fetvalar dışında Kefe kadılığı ile bir bağı yoktur. Ancak bu Osmanlı Devleti'nin özellikle savaşlara ve seferlere hazırlık zamanlarında ve Özi ve Azak Kalesi gibi yerlerin tahkimatlarında Hanlığın birçok kadısına emir gönderebilmektedir. Gözleve de bunlardan birisidir.

Gözleve kadılarını tespit ederken izlenen yöntemde sadece defteri tutan kadılar değil kayıtlarda bir şekilde adı geçen Gözleve kadısı olduğuna emin olunan bütün kadı isimleri dikkate alındı. Doğrudan metnin içinde dava görülürken geçen kadı isimleri, eskiden davayı gördüğü için hakimü'l-vakt denildiğinde yazan kadının adı ve şühudü'l-hallerde, sabıkan, muvakkaten ve hala kadı olarak özelliği belirtilen tüm kadı isimleri dikkate alındı. Bazı kadıların görev yıllarında emin olmakla birlikte genel olarak görev

³³⁶ İmparatorluk, doğrudan kendisine bağlı başka eyalet ve sancaklara kadı atarken de belirli noktalar dışında esnek davranabiliyordu. Dört İslam mezhebinin kadılarının bulunduğu Kudüs'te başkadı Osmanlıların resmi mezhebine tabi, Hanefiydi ve İstanbul'dan atanırdı. Diğer mezheplerden kadılar yerli ulema içinden seçilebilirdi. Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, çev. Sema Bulutsuz (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 37.

³³⁷ Kavak, *Karasu Kazası*, 58.

aralıkları net olmadığı için yanlışlıklara mahal vermemek adına görev yılları belirtilmedi.

Tablo 6: 1675-1700 Yılları Arasında Gözleve Kadıları

No:	Kadı İsmi	No:	Kadı İsmi
1	Abdulcemil Efendi	8	Mehmet Efendi
2	Abdulkerim Efendi	9	Mir Abdullah Efendi
3	Abdulveli Efendi	10	Osman Efendi
4	Ali Efendi	11	Osman bin Mehmed bin Arslan
5	Ahmet Efendi	12	Se'yid Efendi
6	el-hac Ahmed Efendi	13	Süleyman Efendi
7	Mahmut Efendi		

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

3.1.4. Kadı Ücretleri

Kadılar yaptıkları işlerin ve hazırladıkları belgelerin karşılığında bir takım ücretler alırlardı. Fatih kanunnamesinde kadılar vergi miktarı olarak sicilden 7 akçe, hüccetten 30 akçe, sicil suretinden 12 akçe, imzadan 12 akçe, miras taksiminden binde 20 akçe, nikah aktinde bakir ise 32 akçe, seyyibe (dul) ise 15 akçe alabilirlerdi. Ayrıca kölelere verilen azatlık belgesi için kadı 30, naib ve katibi de birer akçe alabilirdi.³³⁸

Kırım mahkemesine dair elimize ulaşan ilk defterde 1612 yılında Canbek Giray Han'ın birinci saltanat döneminde Gözleve, Karasu ve Ferahkirman ve diğer efendi ve kadılarına gönderdiği yarıklıkta mahkemede alınacak ücretler belirlenmiştir,³³⁹ buna göre;

Tescil: 8 akçe

Tescil sureti: 32 akçe

Tereke taksimi: 1/40 kırkda bir akçe

Itkname: 1 kuruş

Vakıf vasiyeti (Vakıfname): ücretsiz

Bedel-i Hac: ücretsiz

³³⁸ İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş", 115; Osmanlı Devleti'nde kroniklerde ve kanunnamelerde farklı kadı ücretleri için bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 83-86.

³³⁹ Dilek Çelik, *67 A 90 Nolu Kadıasker Defteri*, 119; Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım*, 105-106.

Han, kadıları belirlenen ücretlerden fazla alınmaması konusunda tekrar tekrar uyarılmış ve buna uymayan naib varsa bu durum azledilme sebebidir ona göre kazalarına ve naiblere mukayyed olunmasını istemiştir. Osmanlı ve Kırım kadılarının alacağı ücretler konusunda tescil sureti dışında bariz miktar farkları göze çarpmamakta. Ancak birbirine çok uzak olmayan tarihlerde geçerli bu miktarlarda Osmanlı'da sicil sureti 12 akçe iken Kırım'da bu miktarın yaklaşık 3 katına çıkması üzerinde düşünülmesi gereken bir noktadır.

Kırım'da tereke taksimi, kadıların düzensiz ancak sürekli gelir elde edebilecekleri bir iş alanını oluşturmaktaydı. Tereke vergileri kişinin mirasının toplam malı üzerinden hesap edilirdi. Elbette bu durum, mahkemenin eşya ve malların değerlerini yüksek gösterebileceği gibi bir ihtimal ve sorunu da barındırmaktadır. Hanlık mahkemelerinde vergiler resim, resm-i kadı, resm-i adi, resm-i kısmet, ücret, resm-i me'hûz, resm-i kalemiye ve ba'del resm³⁴⁰ adı altında tereke dökümünün en sonunda yer almaktadır. Miras sorunları ve tereke paylaşımları kişilerin kendilerinin de halledebileceği konular olduğu için her zaman mahkemeye aksetmek zorunda değildi. Ancak tereke mahkemeye taşınmadığı durumlarda da mirasçılar daha sonra sorun çıkmaması için mirasçılar kendilerine kalan malları tescil ettirmeye, miras işlemleri için vasi ve vekil atamaya gelebilirlerdi ki bu kalemlerin her biri kadı ve efradı için gelir sağlamaları demektir.

Kırım'da kadıasker, kadılar ve diğer ulema sınıfı iktisadi hayatın içinde aktif olarak rol almaktaydılar. Bu gayrimenkul alış verişi olabilir bir zımni ile borçlanmaları olabilir. Ayrıca vakıflarla ilgili de mahkeme sorumluluğunun dışında kişisel olarak ilgilendiklerine dair veriler mevcuttur. Hem Gözleveli kadıların hem de kadıaskerlerin bu anlamda mobilitesi geniştir. Gözleve Kadısı Ahmet Efendi vekili aracılığıyla bağının mahsulünü üç bin sekiz yüz akçeye Mayrem köylü gayri Müslimlere sattığını ve aldığı ve alacağı mikratı beyan ettiği kayıt bunun örneklerinden sadece biridir.³⁴¹ Kadıların vakıf işleriyle ailece ilgilendikleri de vakıdır. Gözleve Kadısı Mahmut Efendi Çeşmeli han yakınında bulunan mektep ve talimhanenin tevciyetini oğlu Halil Efendi'ye feragat etmiştir.³⁴²

³⁴⁰ Zübeyde Güneş Yağcı, "Kırım Tereke Defterleri Üzerine Mülâhazalar" *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırma Dergisi* 6/2 (2020), 27.

³⁴¹ KŞS, 28/04-a1.

³⁴² KŞS, 30/95-b1.

1679 tarihinde Kadıasker Efendi'nin Akıncı Ulan Camii'nin evkafına olan on beş altınlık borcunu Caminin imamı ve hatibi Nasrullah Efendi'ye teslim ettiğinin beyanı bunlardan birisidir.³⁴³ Yine Gözleve'de gayrimenkulleri bulunan kadıasker Hasan Efendi 1680 yılında Akıncı Ulan Mahallesi'ndeki evini yüz yetmiş esediye Aliş Çelebi'ye satmıştır.³⁴⁴ Yine 12 altına satın aldığı doru mahkemeye yansıyanlar arasındadır.³⁴⁵ Özellikle cins atlar Kırımlı seçkinlerin önemli servet unsurlarından biridir. 1685 yılında kadıaskerlik yapan Arif Efendi'nin de yedi altın kıymetindeki çal alaşası da mahkemeye Kumluk Mahallesi sakinleri tarafından itlaf edildiği için yansımıştır.³⁴⁶ 1691 yılının kadıaskeri Abdulfettah Efendi'nin kırk iki buçuk kuruş esedi alacağını Gözleve'nin Mamay köyünden vefat eden Abdurrahim Çelebi'nin mirasından teslim edildiği kayıtlar arasındadır.³⁴⁷ İktisadi ilişkilerinin mahkeme kayıtlarına sürekli yansıyacak kadar aktif olduğu Abdulfettah Efendi zımmilerle de ticari ilişkiler yürütmüştür. Tomas oğlu Yani isimli zımmi ile gayrimenkul satışı, borç karşılığında arsa, değirmen vb. gayrimenkul alma ve çeşitli alacak verecek ilişkileri yansımıştır.³⁴⁸

3.1.5. Toprak Kadısı

Muvakkaten kadı dışında Gözleve'de dikkat çeken kadılardan birisi toprak kadısıdır. Toprak kadısının görev yerinin neresi olduğu ve nereden hangi amaçla atandığına dair literatürde ve araştırmacılar arasında farklı görüşler ve tartışmalar söz konusudur. 16. yüzyılın sonlarına kadar her sancak ve eyalette toprak kadıları adını taşıyan seyyar kadılıklar bulunurdu. Devlet merkezinden veya eyaletlerden tahkikatı gereken bir konu olduğunda araştırma ve teftiş işini toprak kadısı üstlenirdi. Köylüler, yöneticiler tarafından herhangi bir haksızlığa uğradıkları zaman eyalet ve sancak kadılarına veya divan-ı hümayuna olan şikâyetlerini bu kadılar tahkik eder gerektiği takdirde kendilerine verilen emir doğrultusunda davalara bakarlardı.³⁴⁹ Uzunçarşılı'nın bu açıklamalarından sonra verdiği örnekler üzerinden değerlendirilme yapıldığında toprak kadılarının daha çok asayiş ve teftiş gerektiren konulara ve tımar erbabından kaynaklı

³⁴³ KŞS, 23b/98-b8.

³⁴⁴ KŞS, 23b/34-a1.

³⁴⁵ KŞS, 23b/9-a4.

³⁴⁶ KŞS, 26/32-a1.

³⁴⁷ KŞS, 29/80-b5.

³⁴⁸ KŞS, 30/91-b1.; KŞS, 30/90-b4.; KŞS, 30/88-a1.; KŞS, 30/66-b2.

³⁴⁹ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 126.

ortaya çıkan idari-adli sorunlara ve bunların tereke işlerine baktıkları görülür. Bu kadıların görev tanımına yapılan vurgu, buldukları yerin kadısı olmaktan ziyade dışardan geldikleri, göreve özel atandıkları ve “seyyar” kadı oldukları yönündedir.³⁵⁰ İlber Ortaylı da Uzunçarşılı’nın açıklamalarına uygun olarak toprak kadısı için tahkikatı gerektiren yolsuzluk mevzularında araştırma ve teftişle görevli “seyyar kadılıklar” demektedir. Bu kadılar bazı durumlarda stratejik önemi olan bir toprak mahsulünün kaçakçılığını önlemek için görevlendirilirlerdi.³⁵¹ Ahmet Akgündüz örnek olarak verdiği mühimme kaydı üzerinden Uzunçarşılı’nın yukarıda açıkladığımız toprak kadısı tanımını dipnot düşerek teftiş için gönderilen seyyar kadı düşüncesine katılır.³⁵² Mustafa Akdağ’ın toprak kadısının iş yükü tanımının kısmen Uzunçarşılı’nın açıklamalarına benzediği görülür. Buna göre; Osmanlı Devleti’nde vergi toplama işinin bir takım kuralları vardır ve bunlar kanunnamelerde yazılıdır. Eğer dirlik sahibi ile raiyyeti (ödeyicisi) arasında bir anlaşmazlık çıkarsa bu durum tımarın bağlı bulunduğu nahiyenin naibi veya naibin üstü, o kazanın kadısı yani toprak kadısı tarafından çözülmekteydi.³⁵³ Kazanın idari önemine vurgu yapan Akdağ “Her kazanın asayıştan başka akla gelebilen bütün idaresi kadıya aittir. Sancakbeyinin iltizam suretiyle veya kendi adına yolladığı subaşı da kadının emrindedir. Her kadı, diğer kazalarla hiç bir ilgisi olmamak üzere, "toprak kadısı" adını aldığı gibi, subaşı da aynı manayı kasden "toprak subaşısı" adını alır.” ifadesinde olduğu toprak kadısının bulunduğu mahallin kadısı olduğuna atıf yapmaktadır.³⁵⁴ Akdağ’ı esas alan araştırmacılar³⁵⁵ var olmakla birlikte toprak kadısı üzerine yapılmış müstakil, ayrıntılı bir çalışmanın eksikliği çeşitli

350 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 126-128

351 İlber Ortaylı, “Kadı”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/73.

352 “Voyvodalar zulm eylememek için siz ki, toprak kâdîlersiz, voyvodalar ile siz dahi bile çıkup şöyle ki, siz bile varmağa mâni’ olup mümkün olmayacak olursa, ol nahiyenin nâibine ısmarlayasız ki, il ve güne bile varub voyvodalar ile bile gezüb asla ve kat’a bir ferde zulm ve te’addî eylemeyeler.” Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri, No: 7, sh. 480; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 6 (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1993), 315.

353 Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1453-1559*, 2 (Ankara: Tekin Yayınevi, 1979), 373-374.

354 Akdağ, “Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti I”, 544.

355 Ekrem Buğra Ekinci yapmış olduğu literatür tartışmasında İsmail Hakkı Uzunçarşılı’yı eleştirirken “Osmanlı hukuk tarihindeki toprak kadıları, devlet merkezî ve taşralarda tahkiki icap eden işleri teftiş eden seyyar kadılar olarak zannedilmiştir. Oysa, arşiv vesikalarından da anlaşıldığı üzere, toprak kadısı mahallî kadı demektir.” İfadesini kullanmış ancak Mustafa Akdağ’ı referans göstermemiştir. Ekrem Buğra Ekinci, “Osmanlı Devleti’nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 424. Bununla birlikte M. Zeki Pakalın’ın toprak kadısı tanımı için “herhalde isme bakarak toprak kadılarının toprağa, yani arâziye ilişkin dâvâlara baktıklarını söylemektedir.” eleştirisi isabetli görünmektedir. Zira toprak kadısının baktığı vakaları arazi sorununa indirgemek hatalı bir yaklaşımdır. Bununla birlikte Pakalın, bir sözlüğün açıklama kısıtlılığına hapsolmaktan kaynaklı eksik ifadeyle belki de tımar sorunlarını kastetmektedir.

ihtilaflar ortaya çıkarmıştır. Gözleve üzerinden toprak kadısının yetki ve görev alanını irdelediğimizde toprak kadısı, Kutlu Devlet hatunun cinayete kurban gittiğini iddia ettiği eşi Seyyidkul'un ölüm sebebini araştırmak üzere Gözleve'nin Özer Hafız köyüne gider. Yanında cemi gafır olarak ifade edilen insan kalabalığı da vardır. İddia Seyyidkul'u Hasodil bin Abdullah isimli eski bir kölenin öldürdüğü yönündedir. Seyyid Kul ölmeden önce yaralı iken benim katilim Hasodil'dir, başkası değildir, dem-i diyetimi ondan talep edin diye ifade vermiştir. Toprak kadısının yaptığı keşif neticesinde vücudunda yara vb. olmadığı meşahid olunmuş ancak Kutlu Saat'in verdiği ifade doğrultusunda vefat eden eşinin diyeti adı geçen Hasodil'in üzerine hüküm edilmiştir.³⁵⁶ Bir sonraki kayıta Kutlu Devlet, yüksek ihtimalle köyün ileri gelenlerinin isteğiyle köyün ahalisinden ve başka kimselerden davacı olmadığına ve diyet istemediğine dair ifadesini mahkemede resmileştirmiştir.³⁵⁷ Davanın kayda geçirildiği tarih 1689 yılının eylül ayıdır. Bu tarihlerin kayıtlarında ortalama iki yıllık dönemde Gözleve Kadısı Abdullah Efendi (1688)³⁵⁸ ve Ahmet Efendi (1690)³⁵⁹ görev başında kadılar olarak, Abdulcemil Efendi³⁶⁰ ise eski Gözleve kadısı olarak geçmektedir. Bu durumda davayı gören kadının ismi yazmadığı için aynı tarihlerin kayıtlarında adı geçen eski ve hala görevde olan kadılar mı toprak kadısıdır yoksa söz konusu olan Bahçesaray'dan veya başka bir kazadan teftiş için görevlendirilen bir kadı mıdır? Sorularının cevabı net olarak verilememektedir. İlgili kayıta toprak kadısının adı belirtilmiş olsaydı yorum yapmamız nispeten kolaylaşacaktı.³⁶¹

3.1.6. Muvakkaten Kadı

Vakit kelimesinin köküne dayanan ve vakti belirlemek manasında gelen tevkit'ten türeyen muvakkat terimi; belirli bir zaman için geçerli, az süren, devamlı olmayan ve geçici manalarını taşır. Muvakkaten ise “geçici olarak” anlamında kullanılır.³⁶² Muvakkaten kavramı kadiasker ruznamçe defterlerinde kadı görevlendirme ve atama

³⁵⁶ KŞS, 28/88-b1.

³⁵⁷ KŞS, 28/88-b2.

³⁵⁸ KŞS, 28/106-a7.

³⁵⁹ KŞS, 28/04-a1.

³⁶⁰ KŞS, 28/24-a1.

³⁶¹ Kırım'da daha erken bir dönemde (1612) toprak kadısının varlığına dair başka bir kayıt için bkz. Çelik, *67 A 90 Nolu Kadiasker Defteri*, 20. Osmanlı Devleti'nde uygulama örnekleri için bkz. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 141; Emine Erdoğan, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İktidar-İtaat İlişisine Dair Bir Araştırma: Amasya Örneği”, *Kastamonu Eğitim Dergisi* 14/1 (Mart 2006), 217-226.

³⁶² <http://lugatim.com/s/muvakkat>

yöntemlerinden birisidir. Bu yolla görevlendirilen ve göreve başlama tarihini, yani tevkît süresini, bekleyen kadıya muvakkıt adı verilir.³⁶³

Zamanla sayıları artan kadılara kaza teşkilatı içinde hemen görev alabilecekleri bir kadılık bulunamamasının neticesinde ortaya çıkan bu uygulama ile kadıların muvakkaten atamaları yapılır yani kazanın kadı sıralamasına girerek ilgili kazada görevli kadının süresinin bitmesini beklerlerdi. Bu yöntemle sayıları çoğalan kadıların atama işlemlerinin belli bir düzene sokulması sağlanmaya çalışılmıştır. 18. yüzyılın ilk yarısında Rumeli Kazaskerliği'ne bağlı kazalara birkaç kadının muvakkaten ataması yapılırken 18. yüzyılın ikinci yarısında bu sayı daha da artmıştır.³⁶⁴ 19. yüzyılda bir kazaya beş altı kadının birden muvakkaten atandığı ruznamçelere yansımıştır. Bu durum kazalarda görev almak için atama sırası bekleyen kadıların sayısındaki artışı göstermektedir.³⁶⁵ Bu türden kadı atamalarının temel sebebi elbette kaza ve kadı sayıları arasındaki farkın açılmasıdır. Ancak aynı zamanda tevcihat sisteminde aksaklıkların azalmasını ve sistemin pratikleşmesini sağladığını da söylemek mümkündür. Öyle ki bir kadının görev süresi bittiği anda atama yapılırsa aradaki fiziki mesafe ve ulaşım şartları göz önüne alındığında kaza bir süre kadısız kalabilirdi. Veya kadı çeşitli nedenlerle kazasını terk etmek durumunda kaldığında merkez yeni bir kadı seçip gönderene kadar yeri bol kalabilirdi. Tüm bunlar göz önüne alındığında tevkît uygulamasıyla aday görevlendirildiği kazaya ne zaman gideceğini ve önünde kaç kişinin olduğunu bilirdi.³⁶⁶

Muvakkît uygulamasının Osmanlı Devleti'nde ilk başladığı dönem hakkında muhtelif görüşler bulunmaktadır. Yasemin Beyazıt ilk muvakkaten kadı atamasını 1653 tarihli bir hatt-ı hümayunla başlatır.³⁶⁷ Ancak Ercan Alan, Naima'dan alınan ilgili hattı hümayunun yanlış yorumlandığını, belirtilen tarihten çok daha erken dönemde Çatalca tarafında yapılan atamalarda muvakkaten kadı olduğunu tespit eder.³⁶⁸ Biz çalışmamızda Gözleve'de tespit ettiğimiz muvakkaten atanan Mahmut Efendi'nin

³⁶³ Alan, *Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 83; Ayrıca bkz. Yasemin Beyazıt, *Rumeli Kadıaskerliği Ruznamçeleri Üzerine*, sayfa no.

³⁶⁴ Kuru, *Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 186.

³⁶⁵ Kuru, *Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 115.

³⁶⁶ Ferit Arı, *Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Kadı ve Müderrislerin İstihdamı (1756-1776)* (Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 166.

³⁶⁷ Yasemin Beyazıt, "Tanzimat Devri Şeyhülislâmlarından Meşrebzâde Arif Efendi ve Kadılık Kurumundaki İstihdam Sorunu", *Bilig* 54 (2010), 52.

³⁶⁸ Alan, *Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, 84-86.

dışında daha erken dönemde muvakkaten kadı atamasına ve ismine denk gelmedik. Bu tarz bir kadı atamasının Kırım’da yaygın olup olmadığı arşiv belgelerinde ve 1675-1700 arası okuduğumuz sicillerde tespit edilemediği gibi konu, mevcut literatürde tartışılmış değildir. İlgili kadının ismi Bahçesaray mahallelerinden Şehre Küstü ve Aşağı Kuba Mahallesi sakinleri arasında yapılan bir mülk satışı kaydında şühud’ül hal bölümünde görülmektedir.³⁶⁹ 1685 yılında muvakkit olan Mahmut Efendi, 1686’nın Kasım-Aralık aylarında bilfiil kadı olarak görülmektedir.³⁷⁰ Aynı tarihlerde birçok kaydın şühudül halinde yer aldığı gibi Devlet Geldi isimli bir kölenin kime hükmedileceğine dair ihtilafların olduğu davaları çözmeye çalıştığı vakalar da olmuştur. ³⁷¹ Yukarıda yapılan muvakkaten kadı tartışmalarını esas alırsak Gözleve’de niçin böyle bir uygulamanın olduğu tartışılması gereken konulardan birisi gibi görünmektedir. Ancak elimizde Kırım Hanlığı’na dair ruznamçeler bulunmadığı için eski- yeni, aktif veya muvakkit kadıları tam olarak tespit edemiyoruz. Ancak Gözleve, hanlığın büyük kazalarından birisidir. Atama bekleyen kadı sayısı, kaza sayısından ve nüfusundan daha fazla ve hızlı artmış olabilir. Böylece tevkit yöntemi tercih edilmiş olabilir.

3.2. Naib ve Muhzırlar

Naib: Kadı yardımcısı veya vekili³⁷² olarak değerlendirebileğimiz naibler de tıpkı kadılar gibi mahalli idarecilerdir. Naiblerin hukukun işleyişinde birçok noktada kadının yetkilerine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Gözleve kadılık merkezi olarak Kırım’ın dört şehrinden biri olmasını yanı sıra geniş kırsal yerleşmelere sahipti. Bu nahiye ve köylere bakacak sayıda naib gerekliydi. Naibler genelde mahalli medreselerin icazetlileri arasından çıkmaktaydı. Büyük merkezlerde bu durum farklılık arz edebilirdi. Örneğin İstanbul kadılığına bağlı nahiyelerden birinde daha yüksek payeli bir kimse naib olabilirdi. Buldukları yerin iş yüküne bağlı olarak asayiş, belediye hizmetleri, davaların görülmesi, depolama ve narh kontrolü gibi hizmetleri yüklenirlerdi.³⁷³

³⁶⁹ KŞS, 26/09-a3.; Şühudü’l Hal: Mahmud Efendi el-kadı bi-Gözleve muvakkaten. Fi evahir-i Receb li-sene sitte ve tis’in ve elf. 1096. 1685 Haziran ayı.

³⁷⁰ KŞS, 27/84-b3. Şühudül hal: Mahmud Efendi el-kadı bi-Gözleve hala fi-şehri muharremül haram li-seene seman ve tisin ve elf 1098 1686 Kasım Aralık.

³⁷¹ KŞS, 27/76-a3.

³⁷² Sami, “Naip”, 907.

³⁷³ Ortaylı, “Kadı”, 73

Mahkemenin asli görevlilerinden naib, şühudül halin de doğal üyesi idi. 1696 yılında Ali el-naib'in bir yıl boyunca iki yüz elli bir kayıta şühudül halde isimi görmekteyiz. Mahkemede görülen her işlemin ve imzalanan her belgenin doğal şahidi olduğu için kadı tarafından çıkartılan hüccet ve mazmunların daha sonraki zamanlarda teyit edileceği vakit naibin görüşü alınırdı. Gözleveli zımmilerin şufa davasında ihtilaf yaşandığında Kirkor zımmi daha önce kadı tarafından kendisine hükmedilen mülkün hüccetinin gerçek olduğuna şahitlik edenlerden birisi Ali Efendi el-naibdir.³⁷⁴ Alacak-verecek ve gayr-ı menkul satış işlemlerinde hüccet imzalayabilirler³⁷⁵, daha önce yapılan mülk satışlarının şeri olmadığına hükmedebilirler³⁷⁶ ve boşanma davalarını görebilirlerdi.³⁷⁷ Zaman zaman kendilerinin de kişisel mevzularından kaynaklı mahkemeye işi düşebilirdi, Gözleve naiblerinden Ali Efendi'nin kardeşi Ahmet Çelebi vasıtasıyla, İbrahim Yazıcı'nın kendisine olan on dört esedi guruşu talep etmesi buna bir örnektir. İbrahim Yazıcı lakablı İbrahim Efendi el-kâtip, vefat ettiği için borç oğlu Süleyman'dan vefat eden babasının tereksinden talep edilir.³⁷⁸ Tereke taksim ve tahrir etme yükümlülüğü de bulunan bir naibin görevli olduğu zaman yapmış olduğu işin sorumluluğu görev bittikten sonra da devam ederdi. Bu konuda kendisinin de mahkemelik olduğu vakalar mevcuttur. Vefat eden kadı Bekir Efendi'nin eski naibi Gözleveli Akay Çelebi, görev başında iken çözdüğü Şeyh Ali Bek'in tereke işleminde Şeyh Ali Bek'in karısı ve mirasçısı Gümüş Bike'nin vekili vasıtasıyla tereke taksiminde yirmi esedilik eşyayı fuzuli sattığı iddiasıyla için mahkemelik olur. Sabık naib Akay Çelebi, satılan eşyanın Gümüş Bike'nin şahsi malı olmadığı Şeyh Ali Bek'in terekesinden borçları için satıldığını ifade eder ve şahitler getirerek durumu ispat etmeye çalışır.³⁷⁹ Akay Çelebi'den başka Davud Efendi, Aliş Efendi ve Süleyman Efendi diğer naib isimleridir.

³⁷⁴ KŞS, 34/55-b2.

³⁷⁵ KŞS, 27/84-b1.

³⁷⁶ KŞS, 23b/111-b6.

³⁷⁷ KŞS, 28/48-a1.

³⁷⁸ KŞS, 34/97-b3.

³⁷⁹ KŞS, 26/41-b5.

Naibler sadece kendilerini tayin eden kadının kaza bölgesinde yetkilidir. Bu bölge dışında yargılama faaliyetinde bulunamazlar. Buldukları takdirde bu hüküm nâfiz olmadığı için uygulanamaz.³⁸⁰

Muhzır: Hukukun ve mahkemenin işleyişinde kadıya yardımcı görevlilerden biri muhzırdır. Terim anlamı itibariyle “ilgili kişileri mahkemeye huzuruna götürmeye yani celbe memur mahkeme hademesi”dir.³⁸¹ Nispeten günümüz mahkeme salonlarında görev alarak davalı ve davacıların salonlara giriş çıkışlarını kontrol eden mübaşirlere benzetmek mümkündür. Temel mükellefiyeti davacıları mahkemeye çağırmak olan muhzırın diğer görevleri mahkemeye ilgili kişileri getirip götürmek, mahkemede bekleyerek duruşmaların seyrini bozacak sorunların çıkmasını önleyerek bir şekilde güvenliği sağlamak ve mahkeme tarafından el konulmuş eşyaları ve paraları korumaktır. Muhzır, gözaltına alınan kişilerin konutları önünde beklemek ve buraya giriş çıkışları yasaklamak gibi asayişe dayalı işleri de yapardı.³⁸² Kanunnamelerde ihzariye adı verilen bu görevleri muhzırlar, muhzırbaşları kontrolünde yerine getirirdi. Hak sahiplerinin alacakları tahsil edildiğinde yüzde ikilik gibi bir miktar muhzırbaşının hakkı idi.³⁸³ Mahkemede kâtip ihtiyacı olmayan küçük kadılıklarda da muhzır bulunur ve yazıya geçirme işini kadının yanında muhzır da yapabiliirdi. Muhzırın kuvvet kullanma yetkisi yoktu ancak gerektiği durumlarda kadının da talebiyle yanına asker verilebilirdi.³⁸⁴ Kadı tutanaklarında Naib ve kâtipler gibi muhzırların isimlerini de sürekli görmek mümkündür. Zira çoğu kayıta şühûdü’l-hâl kısmında muhzır isimleri tutanaklara geçirilmektedir. Gözleve Mahkemesi’nde şühûdü’l-hâl isimleri incelendiğinde 1696 tarihli bir yıllık kadı sicilinde aynı muhzırların bir yıl boyunca oldukça istikrarlı bir biçimde çalıştıkları gözlenmiştir. Bunlardan Kürd Ali el-muhzır ve Şah Gazi el-muhzırın isimleri bir arada veya ayrı ayrı hemen her kayıta yer almaktadır. Bazı kayıtlarda şühûdü halde sadece ikisi yazılmıştır. el-Hac İsmail ve Berha ve Baba

³⁸⁰ Abdullah Demir, “Osmanlı Devleti’nde Kadılar ve Naibler”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 6/26 (2022), 28-37. “Mesele: Zeyd-i kâdîya bir hususda varid olan emirde ‘Bizzat göresin.’ deyü kayd olunmasa, Zeyd husus-u mezbure naib gönderse naibin hükmü nâfiz olur mu? El-cevab: Emr olunan kazıyye kendü kazasında ise olur, haricde ise olmaz.”; “Mesele: Zeyd, Amr-ı kâdîlara bir husus teftiş için emir varid oldukda, toprak kâdîsı olan Amr naibin gönderüb, Zeyd ile Amr’ın naibi Bekir üzerine hükmeylese nâfiz olur mu? El-cevab: Mahkûmun aleyh Amr’ın raiyeti ise tam şer’a muvafık hükm olduğu takdirde olur.” Ebussuud, Fetâvâ, S.K., İsmihan Sultan, 223, v. 158a aktaran, Demir, “Kadılar ve Naibler”, 37.

³⁸¹ Sami, “Muhzır”, 828.

³⁸² Recep Ahışalı, “Muhzır”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/85-86.

³⁸³ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2006), 165.

³⁸⁴ Ahışalı, “Muhzır”, 85.

Yahudi kardeşlerin arasındaki mal alışveriş kaydı örneğinde olduğu gibi.³⁸⁵ Kürd Ali ve Şah Gazi'nin dışında aynı yıl aynı mahkemede görev alan isimler; Sefer Gazi, Abdulkerim, Timur Gazi, Murtaza Ağa, Hüseyin Efendi'dir.

3.3. Mahkemenin İşleyişi

3.3.1. Mahleme Mekânı

17. yüzyıl dönem Osmanlı Devleti'nde şehrin kamusal mekân anlayışı modern dönemlerde olduğu kadar net değildir. Dolayısıyla araştırmacılar kadının mahkemenin işlerliğini sağladığı herhangi bir mahkeme binası olmadığına hemfikirler. Ankara, Konya gibi Anadolu şehirleri üzerinde şeriye sicilleri referans alınarak yapılan şehir tarihi çalışmaları, kadınların kişisel konutlarını aynı zamanda resmi daire statüsünde mahkeme binası gibi kullandıklarını göstermektedir.³⁸⁶ Bazı durumlarda evlerinden farklı konutlar kazaya atanan kadınlar tarafından mahkeme mekânı olarak kiralanabilmekteydi. Ankara'da vefat etmiş bir sancakbeyinin evi günlüğü on beş akçeye kiralanarak kazaya atanan birkaç farklı kadı tarafından farklı zamanlarda mahkeme yeri olarak kullanılmıştır.³⁸⁷ Yine Kırım Şeriye Sicillerine dayalı olarak yapılan şehir tarihi çalışmalarında da kadının doğrudan resmi daire olarak kullandığı kamusal bir binaya rastlanmamıştır. Ancak Nuri Kavak, Kırım'ın Karasu kazasında doğrudan bir mahkeme binası olmamakla birlikte bir tereke kaydında miras olarak "hamam yakınlarında bulunan mahkeme olan odalar" ifadesinden yola çıkarak bazı özel mülklerin mahkeme olarak kullanabildiğini tespit etmiştir.³⁸⁸ Kırım'ın kadılık merkezi olan dört büyük kazasından biri olarak bilinen Gözleve şehrinde kadının evinin bir bölümünü mahkeme odası olarak naib ve muzırlarıyla paylaşabileceği gibi ticari hareketliliğin ve buna mukabil han, kervansaray ve çok sayıda dükkânın bulunduğu şehirde bunlardan bir veya birkaç odanın kiralanarak resmi daire olarak kullanılabilmesi olasılıklar dâhilindedir. Kadı evinde veya kiralanmış oda veya konutlarda beledi, idari ve

³⁸⁵ KŞS, 31/49-a1.

³⁸⁶ Ergenç, *Osmanlı Tarihi Yazıları*, 95.

³⁸⁷ Ergenç, *Osmanlı Tarihi Yazıları*, 95; Ayrıca Ankara üzerine yapılan başka bir araştırmada mahkeme binasının tespit edilememişinin nedenlerinden biri olarak kadının günlük iş yükünün azlığı gösterilmiştir. Bkz. Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, 181.

³⁸⁸ Kavak, *Karasu Kazası*, 78. Hanlığın merkezi Bahçesaray şehrinde de resmi bir mahkeme binası veya odası tespit edilememiş olmakla birlikte Fırat Yaşa, terekesinde iki evi olan bir kadı üzerinden yaptığı değerlendirmeye göre bu evlerden birisinin kadının iş yeri olabileceğini tahmin etmektedir. Yaşa, *Bahçesaray*, 22.

noterlik işlerini görürken adli soruşturma ve özen gerektiren ve toprak kadılarının da müdahil olduğu davalarda içinde zindanın da yer aldığı iç kaleyi kullanma ihtimali bulunmaktadır. Zira Azak ve Taman gibi iç kaleli ve hisarlı şehirlerde bu yapıların içinde de mahkeme olarak kullanılan mekanlar bulunmaktaydı.³⁸⁹

3.3.2. İhkak-ı Hak

“Yerine getirme ve icra etme” anlamına gelen ihkak kavramı, hakk kelimesi ile birlikte kullanılarak ihkak-ı hakk terimine dönüşmüştür.³⁹⁰ Adaletin yerine getirilmesi konusunda temel kavramlardan biri olan ihkak-ı hak, “hakkın yerine getirilmesi” manasını taşımaktadır. Osmanlı Devleti’nde herhangi bir konuda haksızlığa uğrayan bütün kişiler statüsüne bakılmaksızın şikâyette bulunabilir, hak talep edebilirdi. Bu, ülkedeki yabancılar, tüccar ve konsoloslar için de geçerliydi. Bazı durumlarda ihkak-ı hakkı isteyen devlet olurdu ki bunu da yine reaya adına yapardı. Divana gelen şikâyetler doğrultusunda araştırma yapılır, takibi için mübaşir görevlendirilir ve özellikle eşkıyalık gibi olaylarda zulmedene gerekli cezanın verilmesi emredilirdi.³⁹¹ Osmanlı kanunnamelerinin hazırlanmasının ve zaman zaman yenilenmelerinin temelinde bu anlayışın yattığı düşünülmektedir.³⁹² Siyasetin ve devletin merkezinde hükümdarın yattığı “sahib-i devlet” düşüncesiyle gelişen geleneksel “adil hükümdar” söylemi ihkak-ı hakka bağlanmaktadır.³⁹³ Adaletin tecellisi hususunda kadı mahkemelerinde sık karşılaşılan bu kavram, genellikle davacı tarafın “ihkak-ı hakk olunmasını isterim, ihkak-ı hakk olunsun, ihkak-ı hakk matlubumdur” sözleriyle ifade bulmaktadır. Kendisi için bir tür hak ve adalet arayışı talebidir. Mahkemede adaletin sağlanmasının iki temel esası vardır. Bunlardan birisi yapılan bir eylemin veya suçun karşılıksız ve cezasız kalmaması. Diğeri ise kişiye istediğini doğru bir şekilde verilmesi yani adaletin tecelli etmesidir. Bu ikisinin sağlanabilmesi İhkak-ı hakk talebine mahkemenin verdiği tepki ve eyleme geçişine bağlıdır. Bu noktada hukukun elinde ihkak-ı hakkın teminini sağlayacak şahitlik, udul-i Müslimin, udul-i rical ve yemin gibi birtakım araçlar bulunmaktadır. Ancak bizim Gözleve özelinde yapmak istediğimiz konuyu açıklamak

³⁸⁹ Öztürk, *Keefe*, 312.

³⁹⁰ Sami, “İhkâk”, 498.

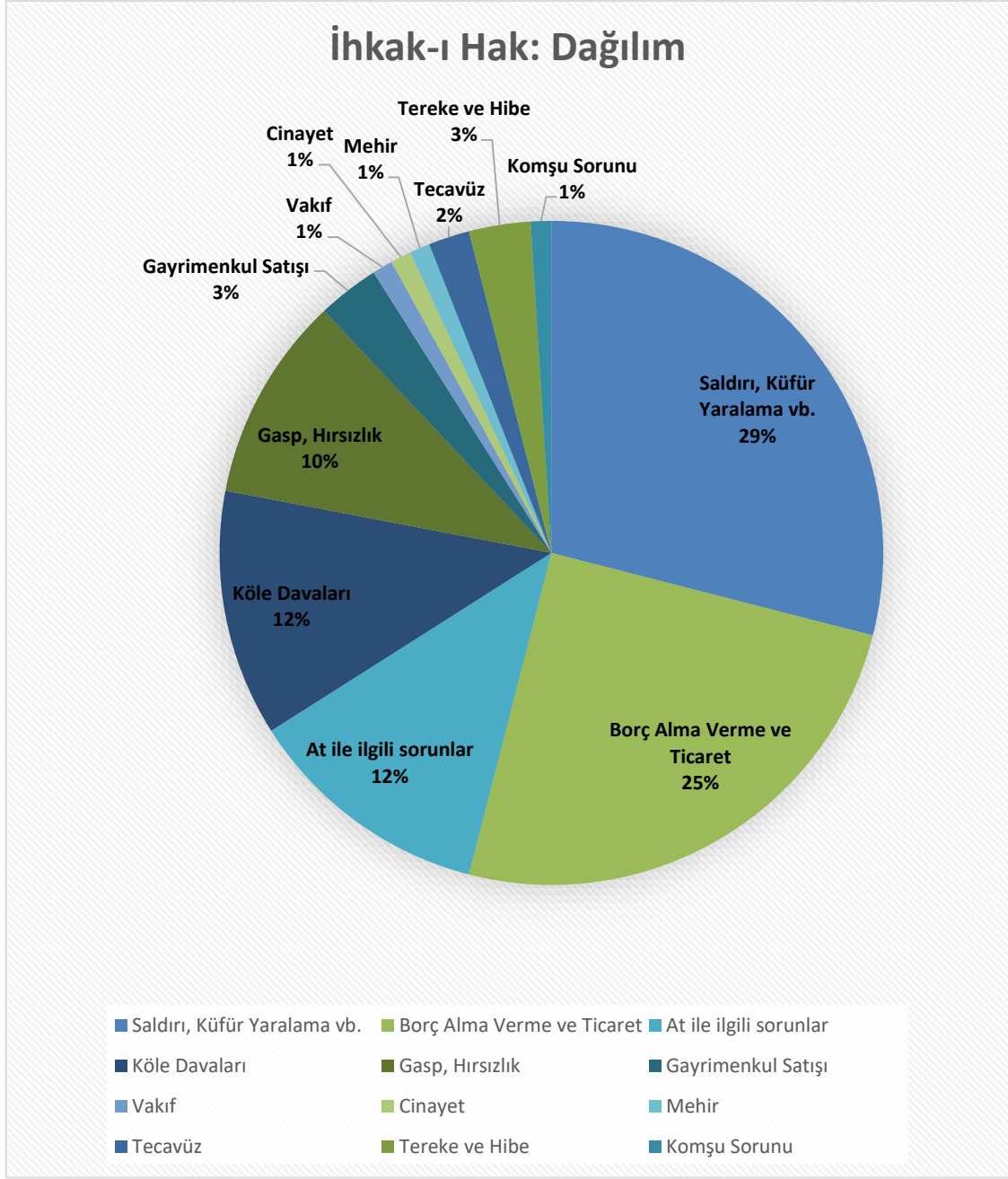
³⁹¹ Mustafa Öztürk, “Osmanlı Hukukunda İhkâk-ı Hakk Kavramı”, *XIV. Türk Hukuk Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Ankara: Türkiye Adalet Akademisi, 25-27 Ekim 2021), 551

³⁹² Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 3 (İstanbul, Fey Vakfı Yayınları, 1991), 85.

³⁹³ Açık, *17. Yüzyılın Yarisında Trabzon*, 344.

ve kavramsal tartışmalardan ziyade mahkeme pratiğinde kimler hangi konularda ihkak-ı hakk talebinde bulunmuştur? Hangi sorunlar ve suçlar daha çok mahkemenin konusu olmuştur? Buradan bir Gözleve insanı tipolojisi çıkarılabilir mi? Sorularına cevap bulmaya çalışmak olacaktır.

1675-1700 yılları arasında Gözleve'ye dair, ihkak-ı hakk talepleri mahkemeye en sık konu olanından en az konu olanına doğru sıralandığında: Saldırı, sarp, küfür, sakal yolma ve yaralama (bıçak kullanma, vurma, taşla vurma) vakalarından kaynaklı adalet isteğiyle gelen 29 kişi. Borç alma-verme ve çeşitli emtia alışverişi ve ticaret kaynaklı vaka sayısı 25. Atını çaldırma, kaybetme ve emanete vermeden kaynaklı sorunlar 12. Köle davaları 12, Gasp ve hırsızlık 10, Gayrimenkul satışı 3, Vakıf 1, Cinayet 1, Mehir 1, tecavüz (livata) 2, Tereke ve hibe 3, komşu sorunu 1. Tüm bu vakalar da kendi aralarında niteliklerine göre farketmektedir elbette. Köle davalarında kişilerin köle alışveriş sorunlarından veya kölelerin firar etmelerinden kaynaklı tek taraflı davalar değil köleler de bizzat mahkemeye gelerek ihkâk-ı hak talebinde bulunmuşlardır. Bazı hak arama talepleri içinde birden çok sorunu barındırmaktadır. Handa basılıp hem darbedilen hem de eşyaları çalınan kişinin davası gasp, hırsızlık ve dar etme içine alınabilir ancak bunları sınıflandırırken sadece önceliği veya aciliyeti olan bir konuya dâhil ettiğimizi belirtmemiz gerekir.

Grafik 1: İhkak-ı Hak Dağılımı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

3.3.3. Cem‘-i Kesîr ve Cemm-i Gafîr

Osmanlı mahkeme kayıtlarında şühudül hal, udul-i rical ve udul-i müslimin gibi belirli toplulukları ifade eden kavramlar vardır. Bunları sicil literatüründe belirli karşılıkları olan kelime guruplarıdır. Bunlardan ikisi, “büyük cemaat, kalabalıklı güruh” manasında

cemm-i gafir³⁹⁴ ile yine toplanmış kalabalığı, insan topluluğunu ifade eden cem'-i kesir ifadeleridir. Cemm-i gafir ve cem'-i kesir, bazı kayıtlarda ise bi-garaz müslümanların oluşturduğu gruplar ile şuhûdü'l-hâl ve udûl grupları arasında geçişgenlik söz konusu olabilmektedir. Zira şahadet edebilecek özelliğe ve yeterliliğe sahip bir kişinin bütün bu grupların içinde yer alabilmesi mümkündür.³⁹⁵ Genellikle metnin içinde bazı kayıtlarda şuhudül hal'de sıralı isimlerin yanında yazılı bu kavramlar, kelime anlamları itibariyle insan kalabalığı manasını taşıyor olsa da buradaki bireyler, mahkeme ve mahkemeye konu olan olaylar ve taraflar için daha fazla bir anlam ifade eden kişilerdir. Bazı durumlarda kendileri mahkemeye gelmekle ve belirli konuları arz etmekle birlikte bazı vakalarda mahkeme tarafından kendilerine başvurulabilmektedir.

Toplumda kendisini savunması zor olan çocuklar veya kadınların haksızlığa uğrayıp uğramadıkları noktasında müdahale yetkisine sahip bu kişilerden mahkeme kanaat isteyebilir veya bunlar kendileri başvurabilirdi. Nitekim Bebeş Mahallesi'nde vefat eden Abdullah oğlu el-Hac Yusuf'un küçük oğlu Mustafa'ya mahkemede belki de miras işlerinden kaynaklı bir sorun için (sebeplendirilmemiş) vasi lazım olduğunda zamanın Gözleve kadısı tarafından vasi olarak atanmış olan Şeyh Mehmet Efendi'ye verilmiş olan hüccet tekrar incelenir ve cem'-i kesîrin Mehmet Efendi'nin bu işi yapabileceği, adaleti gözeteceği noktasında fikir beyan etmesiyle Mustafa'nın vesayeti tekrar Şeyh Mehmet Efendi'nin üzerine kaydedilir.³⁹⁶

Vakıf gibi yine toplumu ilgilendiren konularda bu kişiler bir araya gelebilir, ihtiyaç duyulan gözlemi gerekirse mahkemeye birlikte yapabilir ve şahadet edebilirlerdi. Bir tür bilirkişilik gibi düşünülebilecek örnek vakalardan birisinde Hankul Ağanın ailesi, Gözleve'de İskele yakınında ataları Han Kul Ağa'nın vakfettiği kervansarayın tadilat,

³⁹⁴ Kamus-ı Türki, 364.

³⁹⁵ Turan Açık, "Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri", 182. cem'-i kesîr ve cemm-i gafir kavramlarının işlevlerinin değerlendirmesi ve bu guruplarda yer alan ve alabilecek kişiler için bkz. Özer Ergenç, Toplumsal Düşünce Açıklama Kanalı Olarak "Cemm-i Gafir Ve Cem'-i Kesîr" XVI. Türk Tarih Kongresi, 20-24 Eylül 2010, Ankara (IV. Cilt-II. Kısım) ss.1063-1071. ; Özer Ergenç, Osmanlı Klasik Dönemindeki "Eşraf Ve A'yan" Üzerine Bazı Bilgiler, Osmanlı Araştırmaları III, İstanbul 1982, Neşir Heyeti (Editörler) Halil İnalçık, Nejat Göyünç, Heath W. Lowry, 105-113.

³⁹⁶ KŞS, 26/92-a6. ; Oldur ki mahmiye-i Gözleve' de Bebeş mahallesi sakinlerinden iken tarihi kitabdan beş sene mukaddem fevt olan el-Hac Yusuf bin Abdullah nam kimesnenin sulbi sagiri sulbi oğlu Mustafa'ya bir vasiyi-i adl-i kafi lazım olmagla mahmiye-i merkumede hakimül vakti (zamanın kadısı) olan Osman Efendi kıbeli şeriden Şeyh Mehmed Efendi vasi mezbura vasi nasb idüb yedine virdiği hücceti Şeriyyesi feth ve kıraat olunub vası mezburun adaleti ve istikameti Teftiş olundukda cem'-i kesîr ihbarıyla istikameti Zahir olmagın mezbur Şeyh Mehmed Efendi'nin üzerinde sulbi merkumun vesayeti İbka ve imza olundugu kayd şud.

tamir ve bakımına ve vakıf mallarının yetmediği noktasında Nehr-i Kaçı'da bulunan mallarını Kervansaray için istibdal etmek istediklerini beyan ve kervansarayın kendilerine temlik edilmesini talep ederler. Bu noktada “cemm-i gafir cem‘-i kesîr ile taraf-ı şeriden mezbur kervansaray’ın üzerine varulup” yerinde inceleme ve keşif yapılır ve vakfın harabe olduğu tamir edilmediği netleştirilir ve “ehl-i hibre ve ashabül rayiden mutemed kimesneler bi-tariki’ş-şehade hayr virmeleriyle” mahkemede kadı tarafından vakfın Hankul ailesinden gelen Mirzaların malı olduğuna hükmedilir.³⁹⁷ Hem toplumu ilgilendiren hem de ortada büyük servet değerinde gayrimenkullerin konu olduğu bir mahkemede kadının çok kolay karar vermesi beklenemezdi. Hem ahalinin, hem hâlihazırda vakfı işletenlerin hem de Mirza ailesinin faydasına bir karar almak noktasında cem‘-i kesîr ve cemm-i gafirden faydalanılmıştır.

Yine cem‘-i kesîr ve cemm-i gafir ile birlikte hareket eden kadılardan bir diğeri, Gözleve'nin Özer köyünden Çok Akay kızı Kutlu Devlet'in eşi Seyyidkul'un ölümün bir cinayet olup olmadığına dair yapılan araştırmada toprak kadısı olarak olayı araştırmaya gider. Katil zanlısı Hasodil isimli eski bir köledir. Seyyidkul ölmeden önce verdiği ifadesinde katilin Hasodil olduğunu söylemiştir. Ancak bu tarz vakalarda kişinin gerçek katili ispatlanamadığı zaman orada bulunan ahali diyet ödemek zorunda kalacağı için ahali sorumluluktan kurtulmak için ayrıca çaba sarf edecektir. Bu noktada cem‘-i kesîr ve cemm-i gafir topluluğundaki insanların ahalinin ileri gelenlerinden olma ihtimali de yüksek olmakla birlikte olayın doğruluğunun araştırılması belki de Hasodil üzerine atılmış bir iftiranın ortaya çıkmasını da sağlayacaktır. Bu anlamda hem cinayet mahalli araştırılıp kriminal bir ekip gibi hareket eden topluluk saha araştırmasına öncülük ederek kadıyı da yönlendirecektir. Netice itibariyle mahkemede katilin Hasodil olduğuna ve diyeti de onun ödemesi gerektiğine dair karar verilmiştir.³⁹⁸

Bir yerde yerleşik olmak ve oraya aidiyet bağının olması kişiyi hayattayken güvende tutar ve ayaklarının yere basmasını sağlar. Ancak bazı durumlarda bir yerde yerleşik olmak sicil diliyle “mukim ve mütemekkin” olmak, birey öldükten sonra özellikle ailesi üzerinde koruyucu bir zırh olarak devam eder. Biz zamanlar Ankaralı olan ancak Gözleve'nin kapıcı mahallesinde ikamet eden ve orda vefat eden el-Hac Ahmet'in terekesi hesaplandığında toplam bin iki yüz esedi kuruşun eşi ve çocukları arasında

³⁹⁷ KŞS, 31/61-b1.

³⁹⁸ KŞS, 28/88-b1.

paylaşıldıktan sonra kalan hissesin hayır işine harcanmış ve bir akçe dahi parası artmamıştır.³⁹⁹ Ancak el-Ahmet'in ortaya çıkan borçlusu tüm işleri karıştırır. Zira Mehmet Çelebi ile hayatta iken İstanbul'da birlikte ticaret yapmışlardır ve Çelebi Mehmet'in hesabına göre bin dört yüz elli esedi hakkı metrukâtan kendisine verilmelidir. El-Hac Ahmet'in belirtilen tarihte İstanbul'da değil de Gözleve'de olduğuna dair şahitler ve cem'-i kesîr ve cemm-i gafîr ifade verirler.⁴⁰⁰ Ancak dava bununla da kapanmaz. Gözleve'nin Kapıcı, Balizade, Molla Ali, Hası Hasan, Akıncı Ulan, Hacı Hızır ve Hafız mahallelerinden toplam yirmi üç kişi Hacı Ahmet Bey'in bin seksen dört tarihinin Recep ayının yirmi ikinci gününde Gözleve'den başka bir yere ayrılmadığına dahir şهادet ederler ve Bahçesaray'dan müftüden bu konuda fetva istenir Mahkeme ancak bu şekilde kapanır. Tabi mirasçılar ve davacılar arasında ne tür münakaşa veya husumet peyda etmiştir, davanın akıbeti sonrasında ne olmuştur bilemiyoruz ancak mahkemeye birçok mahallelinin karıştığı bir tür kamuoyu davasına dönüştüğünü söylemek mümkündür.

Son olarak cem'-i kesîr ve cemm-i gafîr olarak ifade bulan, kendisine mahkemede neredeyse resmi konum edinen bu mahalle toplumu kimdir? Buna verilecek birden çok cevap bulunabilir. Bu kişiler mahalle içinde yerleşmiş askeriler,⁴⁰¹ toplumun önde gelen ulema ve kanaat lideri olabilecek kişiler veya ayan ve eşraf adı verilen varlıklı kimseler olabilir. Kırım özelinde bakıldığında toplumda ileri gelen kabilelerin beyleri ve sözü geçer mirzaları olabilir. Ancak hepsinin ortak noktası toplumda olduğu gibi mahkemede de temsil kabiliyeti ve haklarının olduğudur.

3.3.4. Yemin ve Nükûl

Bir kimsenin bir konudaki kararlılığını pekiştirmek ve başkalarını ikna etmek amacıyla Tanrının adını veya sıfatlarını zikretme yoluyla kullandığı bir takım söz öbekleri⁴⁰² halinde kullanılan yemin ve yemin etme eylemi Osmanlı mahkemelerinde ihkak-ı hak'ı sağlamanın araçlarından biriydi. Davalı veya davacı kişinin kendisine yemin teklif

³⁹⁹ KŞS, 23a/50-a1.; KŞS, 23a/51-b5.; KŞS, 23a/50-a4.

⁴⁰⁰ "...uduli müsliminden ve sıfatı muvahhidinden cem'-i kesîr ve hatmi gafîr? tarihi mezkurun yevmi mezburunda kasaba-ı mezburede sakin ve mütemekkin bir veçhile memleketi aheriye hariç olmadığına şهادet idüb şهادetleri dahi makbule olmakla..." KŞS, 23a/50-a1.

⁴⁰¹ Özer Ergenç, "Toplumsal Düşünce Açıklama Kanalı Olarak "Cemm-i Gafîr ve Cem'-i Kesîr", XVI. Türk Tarih Kongresi (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 20-24 Eylül 2010), 1069.

⁴⁰² Ertuğrul Boynukalın, "Yemin", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/417-420.

edildiği halde kabul etmemesi ve kaçınmasına ise nükûl adı verilir.⁴⁰³ Her iki aracı da mahkemede kişi istediği biçimde kullanabilir yani kadı veya başka bir mahkeme görevlisi davacı veya davalıyı yemin etmeye veya yeminden vazgeçmeye zorlayamaz. Bu konuda takdir yetkisi tamamen kişinin kendi elindedir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Mecelle'de şahadet ve tevatür gibi şahsi delillerin yanısıra yemin de bir delil olarak kabul edilmekteydi.⁴⁰⁴ Günümüz modern hukukunda yemin eyleminin hukuki bir bağlayıcılığı yoktur. Ancak Osmanlı mahkemesinde olduğu gibi Kırım mahkemesinde yemin, şahitler ve diğer deliller gibi davanın sonucu belirleyen bir ispat aracıdır. Yani yemin etmeniz mahkemeyi kazanmanızı sağlayabilir. Ancak bazı durumlarda yeminden kaçınma da söz konusudur. Yemin teklif edildiğinde kişi mutlaka kabul etmek zorunda değildir. Yeminden kaçınabilir. Böylece belki de ikiyüzlü olmaktan kurtulabilmektedir. Gayrimüslimler de yemin edebilirler kendi dinlerine göre veya yeminden kaçınabilirler. Çok sıradan insanlar gibi yüksek mevkide kişiler de yemin veya nükul araçlarını kullanabilirlerdi. “Yemin teklif etmek, yemin tahlif eylemek, halef-i billah eylemek” terimleriyle kayıtlara geçen 84 kişiden 11'i nükûl hakkını kullanmıştır. Genellikle alacak-verecek ilişkilerinde yemine başvurulmuştur. Sadece kişisel konularda değil vakıf mevzularında da yemin ve nükûl davaya konu olmuştur. Hüseyin Bölükbaşı mescidinin vakıf mütevellisi Müderris Ali Hüseyin Bölükbaşı'nın hayatta iken Gözleve'deki ekmek ve kasap dükkânlarını vakfa bağışladığını ancak şimdilerde Hüseyin Bölükbaşı'nın oğlu Toktamış Atalık'ın bu dükkânlar ve vakfa dair başka konularda sorunlar çıkardığı için konunun soruşturulmasını talep eder. Sonuç olarak kendisine üç kere yemin teklif edilen Toktamış Atalık nükul ettiği için dükkânların ve vakfın sıhhatine hükmedilir.⁴⁰⁵ Belki de vakıf işi hayır işi olduğu için veya kendisi toplumda ileri gelen bir kimse olduğu için Toktamış Atalık, haklı veya haksız olduğuna bakmaksızın yemini karıştırmak istemedi. Zira kişi yalan yere yemin edip hükmünü kaybetmektense bazı durumlarda tazire razı olabilirdi. Yalan yemin kişinin toplum içindeki meşruiyetini sorunlu hale getireceği için

⁴⁰³ Nükul: vazgeçme, dönme, cayma. Sami, “Nükud”, 935; Farklı alanlarda nükul örnekleri için Büşra Doğan, *Sakk Mecmûalarında Hüccetlerin Ele Alınışı -Tuhfetü's-Sukûk Örneği* (Kırklareli: ırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

⁴⁰⁴ Onar, “Osmanlı İmparatorluğu”, 82.

⁴⁰⁵ KŞS, 22/85-b1.

çekimser davranabilirlerdi.⁴⁰⁶ Nitekim Çelker nam zımmi Hacı Akay'ın kendisini dövdüğü şikâyetiyle geldiği mahkemede ihkak-ı hak talep eder ancak Hacı Akay inkâr etse de netice itibariyle yeminden de çekinir ve tazir cezası alır.⁴⁰⁷

Mahkemede yemin etmenin inançlarla yakından alakası bulunmaktadır. Zira her kişi kendi dinine göre yemin kavramları kullanırdı. Yahudi, Hıristıyan ve Müslümanların yemin ederken kullandıkları terminoloji haliyle farklılık arz ediyordu. Gözleveli Yako Yahudi Halil Oğlu Siyavuş'la yaşadığı boz bir kısrak davasında iki sene önce kaybettiği ve şimdi Siyavuş'un elinde bulduğu kısrakını geri almak için mahkemeye hem şahitler getirmiş hem de kendisine yemin teklif edildiğinde çekinmemiş, peygamberi Musa adına yemin ederek kısrakın kendisine hükmedilmesini sağlamıştır.⁴⁰⁸ Yine Gözleveli Konstantin ve Toras zımmiler arasındaki duhan borcu davasında sonuca varılmayınca İsa ve İncil üzerine yemin edildiğinde kadı gereğiyle hükmedebilmiştir.⁴⁰⁹

Şühûdü'l-Hâl: Yargı ve diğer idari işlerinde kadıya yardımcı olan naib, muhızır, katip vb. kamu görevlilerinin yanında yine kadıya ve mahkemenin işleyişine yardımcı olarak şühûdü'l-hâl adı verilen ve çeşitli kişilerden oluşan ayrı bir organik birim bulunmaktaydı. Bu kişilerin isimleri teknik olarak sicil kaydının en altında yer alır ver şühûdü'l-hâl yazısından sonra bunlar sıralanırdı.

Osmanlı kadı sicillerinde kayıt altına alınan her vakanın altında mutlaka bulunan bu isimleri Amerikan hukuk sistemindeki jüri üyelerine benzeten araştırmacılar olduğu gibi son dönem yapılan çalışmalara göre bu görüş genel kabul görmemektedir.⁴¹⁰ Zira bu isimlerin o anda yargılama sürecinin müdahillerinden ziyade gözlemcileri olduğu varsayılmaktadır. Jüri üyesi mantığında ise aynı davaların tekrarında sürekli aynı kişilerin Şühûdü'l-hâl olarak yer alması gerekir. Gözleve Mahkemesi'nde bazı isimler birden çok kayıta ve uzun bir süre mahkeme sürecinde bulunmakla birlikte isim listeleri sürekli değişmektedir. "Bu isimler hukuki uyuşmazlıklarda müdahil olabilir veya görüşlerini bildirip danışmanlık yapabilirler miydi?" sorusunun cevabını en

⁴⁰⁶ Turan Açık, "Yeminin İki Yüzü: Vicdanı ve Toplumsal Kanaat Arasında Osmanlı Bireyi", *History Studies* 5/2 (Mart 2013), 15.

⁴⁰⁷ KŞS, 31/61-a3.

⁴⁰⁸ KŞS, 35/10-a4.

⁴⁰⁹ KŞS, 25/116-a7.

⁴¹⁰ Her iki araştırmacı da Akdağ'ın "jüri" yaklaşımını eleştirmiştir. Bkz. İsmail E. Erünsal, "Osmanlı Mahkemelerinde Şâhitler: Şühûdü'l-'udûlden Şühûdü'l-hâle Geçiş", *Osmanlı Araştırmaları* 54 (2018), 303-352; Hülya Taş, "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki "Şühûdü'l-Hâl" Nasıl Değerlendirilebilir?", *Bilgi* 44 (Kış 2008), 25-44.

azından Gözleve için vermemiz mümkün değil ancak bu noktada kadı, kadıasker, Nureddin Sultan ve İslam Giray Sultan gibi yüksek ünvanlı kişilerin Şühûdü'l-hâl listesinde ve mahkemedeki varlığı davayı gören kadı veya naibin kararlarını etkiler miydi? sorusu anlamlı durmaktadır. Kadının yeri geldiğinde bu kimselerden faydalanıp faydalanmadığına dair elimizde net bir veri olmamakla birlikte onun kararlarına dayanak oluşturacak bilgiye sahip kişiler Şühûdü'l-hâl'in üyeleri olarak görülmektedir. Elbette bunların içindeki yaş almış, deneyimli ve itibar sahibi kişiler aynı zamanda geçmişten gelen gelenekselleşmiş uygulamaların da tanıklarındır.⁴¹¹

Şühûdü'l-hâl'in en az ve en fazla kaç kişiden oluşacağı gibi kesin kıstaslar olmamakla birlikte birkaç kişinin adının yazılı olduğu kayıtlar da mevcuttur. Bu bazen sadece muhızrın adı bile olabilirdi. Naib, muhızr, katip gibi görevliler mahkemenin doğal üyesiydiler. Bunların isimlerini önemli önemsiz her kayıta görmek mümkündür. Mahkeme görevlileri ve şühudül halde yer alan diğer isimler mahkemenin gerektiği takdirde başvurabileceği bilgi kaynaklarıdır. Zira davayla ilgili kayıtlar çeşitli sebeplerle kaybolursa tanıklığına doğrudan başvurulacak kişiler bunlardır.⁴¹² Önemli olduğu anlaşılan davalarda bu kişilerin sayısı daha fazla görünmektedir. Tüfek ile öldürülen Gözleve sakinlerinden Şaban'ın cinayet davasında içlerinde Nureddin Sultan da olmak üzere on kişinin adı sıralanmıştır.⁴¹³ İşlediği cinyeti kabul eden böylelikle cinayetin işlendiği mahallin ahalisini zan altında bırakılmaktan ve diyet ödemekten kurtaran Selman Şah Mirza oğlu Tor Mehmet Mirza dâhil olmak üzere hemen bütün isimlerin toplumda saygın ve önde gelen isimler olduğu seyyid, mirza, el-hac, hacı, ağa, efendi unvanlarından anlaşılmaktadır. Yine iki kazağın balta ile öldürdüğü Abdurrahman'ın cinayet davasında eski Gözleve kadılarında Ahmet Efendi'nin oğlu Müderris Hızır Efendi ile birlikte, Bahçesaray kadısı Hüseyin Efendi ve Nureddin Saadet Giray Sultan Hazretleri'nin adı geçmektedir. Şühûdü'l-hâl'de her zaman bu kadar önemli isimler olamayabilir kendi davasının görülmesini beklediği için o an orada bulunan kişilerin isimleri de olabilmektedir. Narh verme gibi bilirkişilik gerektiren konularda ise konuyla ilgili meslek sahibi kişiler bulunabilirdi. Beyazıt Çelebi, Gözleve kadısından ceviz

⁴¹¹ Taş, “Şühûdü'l-Hâl”, 38.

⁴¹² Taş, “Şühûdü'l-Hâl”, 38.

⁴¹³ KŞS, 22/90-a4.: Şühûdü'l-Hâl: El-Hâc Mehmed eş-şehîr Bîcan, Es-Seyyid Abdulhalim Efendi Abdusselâm Efendi, Çoray Kethüdâ, Fahru'l-a'yân Bahadır Aga, Aliş Aga, Bey (Beg) Mirza Aga Selman Aga (Secan?), Hacı Temur Beg min-Masla? (Molla?), Fahru's-selâtin Nureddin Sultan Hazretleri, Murad Gazi el-Muhızr, Abdi Hazinedar Bahadır Aga.

helvasına narh talep ettiğinde orada bulunan kişiler doğal olarak narhın yakından ilgilisi muhtesip İbrahim Ağa ve Pazar Başı Kör Mehmet'tir.⁴¹⁴ Zimmiler de şeriye mahkemelerini rahatlıkla kullanabildikleri için gerek Müslümanlarla gerek kendi aralarında sorunlarda kadıya başvurabilirlerdi. Bu durumda Şühûdü'l-hâl'de gayr-i müslim isimleri görmek mümkündür. Bazı durumlarda tarafların birlikte getirdikleri şahitler de şühûdü'l-hâl'de yazılı olurdu. Bu durumun mahkemenin tarafsızlığıyla çeliştiğini düşünen araştırmalar mevcuttur. Zira Şühûdü'l-hâl uygulamasının bir sebebi de orada bulunan isimler vasıtasıyla bir tür sosyal ve “sessiz” denetleme yoluyla mahkemenin tarafsızlığını sağlamaktır.⁴¹⁵

3.4. Suç ve Ceza

Suç ve ceza kavramları kadının çok boyutlu yetkilerinden yargılama alanına giren konulardan birisidir. Burada artık kadı, kazanın bir idarecisi konumunun dışında şeri hukuka dayalı hâkimlik yetkisini eline almaktadır. Gözleve Mahkemesi'nin işleyişinde veya başka kazaların kadı ve naiblerinin Gözlevelilere dair işlem yaptıkları kayıtlarda suçları genel olarak cinayet, gasp ve hırsızlık, darp ve küfür başlıkları altında toplamak mümkündür. Bazı kayıtlarda birden çok suçun bir arada işlendiği vakalar mevcuttur. Ceza konusunda suçları ve suçlu profillerini tasnif etmek ve değerlendirmek nispeten kolaydır ancak verilen her cezayı net olarak bilmek çok mümkün olmamaktadır. Karar niteliğinde “mucebiyle, lüzumuyla hükmedildi” benzeri sonuç cümleleri kadı sicillerinde yaygındır. Ancak bu suçların karşılıklarının ne olduğunun bilinmediği ve bir ceza hukuku olmadığı manasına gelmemelidir. Hem Osmanlı Devleti'nde hem Kırım Hanlığı'nda suç nasıl varsa ve yaşanıyorsa aynı biçimde suçların örfi veya şeri karşılıkları vardır. Bunlar temelde Osmanlı hukuku ve mezheplerin de görüşleri dikkate alınarak şahsa ve mülkiyete karşı işlenen suçlar ve haksız fiiller olmak üzere iki guruba ayrılmaktadır.⁴¹⁶ Bununla birlikte İslam hukukunda suç kategorileri ve bunlara karşı verilebilecek cezaları hukukçular dört kategoriye ayırmaktadır. Birinci kategoride sabit ceza yani had cezasını gerektiren suçlar yer alır. İkinci kategori cinayet, şahsa verilen zararlar ve bazı mallara verilen zarar vakalarından oluşan hukuk ihlallerini içerir.

⁴¹⁴ KŞS, 31/77-a2.

⁴¹⁵ G. K. Yurtseven, “Osmanlı Muhakeme Hukuku'nda Şuhûdü'l Hâl”, *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2018), 57-77.

⁴¹⁶ Colin İmber, *Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, Çev. Murteza Bedir (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004).

Üçüncü kategoride gasp olayları yani başkasına ait malı zorla alma ve zarar verme, dördüncü kısımda ise tazir gerektiren suçların karşılığı takdiri ceza yer alır.⁴¹⁷ Cezai yaptırımları daha genel bir ayırımla had, kısas-diyet ve ta'zîr şeklinde üç grupta ele almak mümkündür. Bu ayırım, İslâm ceza hukukunun birçok alanında geçerliliğini korumuştur. Cezaları, kanun koyucular tarafından belirlenenler ve yetkili mercilerin takdirine bırakılanlar şeklinde ikiye ayırıp birinci kategoriyi kendi arasında had ve kısas olarak ayıran müellifler de bulunmaktadır.⁴¹⁸

Bu bölümde cinayet, gasp, itlaf, hırsızlık, darp, küfür ve sakal yolma gibi itibar zedeleyici suçlar işlenecek olup verilen hükümler ve cezaları yine doğası gereği aynı konu içinde verilecektir. Ancak kürek cezası kadının yetki alanından farklı bir bağlamda değerlendirildiği için ayrı bir başlık altında verilmiştir.

3.4.1. Cinayet

Kasten adam öldürmeye dayalı cinayet davalarında İslam hukukunda kısas yolu açık olmakla birlikte genel uygulama alternatif olarak diyet cezasının verilmesidir. Şahsi suçlar kapsamına girdiği için öldürülen kişinin ailesi bu kararı vermekle mesuldür. Diyet karşılığında sulh etme hakları saklıdır. Bu yüzden Hanefiler diyet yerine “bedel-i sulh” kavramını kullanmayı tercih ederler.⁴¹⁹ Hocam Berdi köyünden Can Gazi'nin katili Yedisan Nogaylarından Tokberdi ile Cangazi'nin eşi Melek ve büyük oğlu Esey 40 esedi ve 12 esedi değerinde bir gök ala at karşılığında sulh ederler. Kısas hakları saklı kalmak kaydıyla Tokberdi'nin serveti araştırılıp 52 esedilik diyeti ödeyene kadar hapiste zincire vurulu olarak kalacaktır.⁴²⁰

Yine kısas hakkının belirtildiği ancak bedel-i sulh yoluyla anlaşmaya varılan bir cinayet davasına göre 1700 yılında Gözleve'nin Sur mahallesinde ikamet eden Abdullah oğlu Hasan, Kumluk mahallesinden Mustafa oğlu Lütfullah tarafından göğsünün sol

⁴¹⁷ Colin İmber, *Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, 219.

⁴¹⁸ Ali Bardakoğlu, “Had”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/547-551. Ahmet Akgündüz İslam hukukunda suç ve cezalar üç ana guruba ayırmıştır: a) Kur'an ve hadis'de açıkça miktar ve unsurları tayin edilen had suç ve cezalarıdır. Bunlar, iffete iftira (hadd-i kazf), hırsızlık (hadd-i sirkat), yol kesme (kat'z tarik), zina (hadd-i zina), içki içme (hadd-i şirb) ve devlete isyan (hadd-i bağy, hırabe) suç ve cezalarıdır. b) Şahsa karşı işlenen cürümlerin cezaları şer'i hükümlerin öngördüğü kısas, diyet ve diğer şer'i cezalar. c) İlk ikisinin dışında kalan suç ve cezalar, İslam ve Osmanlı hukukunda bunlara ta'zîr, siyaset-i şer'îye veya siyaset cezaları denir. Ahmet Akgündüz, “İslam Hukukunun Osmanlı Devletinde Tatbiki: Şer'îye Mahkemeleri Ve Şer'îye Sicilleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 20, (2009),14.

⁴¹⁹ Ali Bardakoğlu, “Diyet”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/475.

⁴²⁰ KŞS, 27/21-b2.

tarafından bıçaklayarak öldürülmüştür. Lütfullah, Gözleve Kadı Mahkemesi'nde suçü üstlendiği için araştırmaya veya keşif yapmaya dair bir durum sözkonusu değildir. Ahmet Ağa Mahallesi, Emirler Mahallesi ve Kumluk Mahallesi'nden şahitler konunun Gözleve Mahkemesi'nde zaten görüşüldüğüne ve katilin Lütfullah olduğuna şehadet ederler. Öldürülen Hasan'ın annesi ve amcası, Lütfullah'ın akrabaları ile üç yüz esedi karşılığında anlaşır ve kisası affederler.⁴²¹

Bazı davalarda katilin bulunması ve suçunu kabul etmesi çok da kolay olmamaktadır. 1688 yılının Gözleveli Kasap Veli Hasan'ın Yusuf isimli müdebbir kölesi, Boynak kazasından Kenegesli Hacı Bayram'ın evini basıp darp etmiş yaralamış ve küçük çocukları babalarını kurtarmaya geldiklerinde Sabişe ismindeki küçük kızını baltayla vurarak öldürmüştür. Olay yerinde keşif yapılmış olup Hacı Bayram'ın elinde hüccet bulunmaktadır ancak anlatılan vaka gece gerçekleştiği ve çocuk babasının evinde ölü bulunduğu için cinayet anını gören şahitlere ihtiyaç vardır. Toprak Mahallesi'nden Abraş Sofi Ali oğlu Ahmet şahitlik eder ancak tek şahit yetmemektedir ikinci bir şahit daha gerekmektedir ayrıca hâlihazırda mahkemede olan şahitin güvenilirliği de soruşturulmalıdır. Dolayısıyla dava ikinci bir mecliste görüşmek üzere ertelenir.⁴²² Diğer görüşmede küçük kızı Yusuf'un katlettiğine dair şahitlik eden Cumali'nin de şehadetinin kabulü için şahitin soruşturulması üzerine hükm verilir.⁴²³ Yani dava gene kapanmamıştır. Ancak bundan sonraki aşama sicile yansımadiği için veya mevcut sicillerde yer almadığı için suçlunun kim olduğunu ve ceza olarak neye hükmedildiği bilinmemektedir.

Suçlar konusunda kölelerin de sıradan insanlar gibi birçok olaya karıştıkları kayıtlara yansımıştır. Ancak köle olmak soruşturulmadan suçlanmak veya kölenin hür olunmadığı için suçtan kurtulağı veya suçunu doğrudan efendisinin üstleneceği anlamasına gelmemektedir. Kapıcı Mahallesi'nde ikamet eden Veliş Çelebi'nin Savke isimli kazağı yine Gözleve'nin Bebeş mahallesinde ikamet eden Hacı Hüseyin kızı Ayşe'nin kölesi Cafer tarafından darp edilerek yatağa düşürülür. Yirmi gün sonra ise vefat eder. Tabii bu Veliş Çelebi'nin iddiasıdır. Ancak karşı taraf cinayeti inkâr

⁴²¹ KŞS, 34/27-a2.

⁴²² KŞS, 27/8-a1.

⁴²³ KŞS, 27/8-a2.

etmektedir. İddia sahibinin şahitleri olmadığı için davar düşer ve suçlanan köle Cafer suçlanmaktan ve sahibi de Veliş Çelebi'nin istediği diyetten kurtulur.⁴²⁴

Cinayetın sebepleri genel olarak sonuçları kadar bilinmemektedir. Soruşturma anında mahkeme görevlileri veya öldürülenin yakınları ve ahali tarafından biliniyorsa da dava görüşüldüğü ve kaydedildiği esanada yazılı açıklama yapılmamaktadır. Cinayet aracı ve nasıl öldürüldüğüne dair kriminal ayrıntılar genellikle katil tarafından anlatılmakta ya da keşif heyetinin araştırması neticesinde öğrenilebilmektedir. 1689'un Eylül ayında Gözleve'nin Özer köyünden Çol Akay kızı Kutlu Devlet'in eşi Seyyid Kul, aynı köyden Beşir isimli bir kişinin mülkünde Hacı Tarhan köyünden Abdullağ oğlu Hasodil isimli tarhan tarafından yaralanmış, evine ulaşsa da evinde vefat etmiştir. Ancak ölmeden önce benim katilim Hasodil diyetimi ondan talep edin diye vasiyet etmiştir. Toprak kadısınının da katıldığı keşif incelemesinden sonra diyet-i kamilesi⁴²⁵ Hasodil'in üzerine hükm olunur. Kutlu Devlet ayrı bir kayıta kimseden davacı olmadığına ve diyeti ahaliden değil sadece Hasodil'den istediğine dair beyanda bulunur.⁴²⁶ Bazı durumlarda keşif heyetine gerek kalmadan cinayet suçu o anda orada bulunan veya öldürülen kişi son görüşen kişi üzerine kalabilmektedir. Arakil adındaki kardeşi öldürülen Yakub zımmi, diyetini katil olduğunu düşündükleri Mevlüt Ali'den talep eder. Kızılçar isimli bir yerde gece arabalarına iki adam tarafından baskın yapıldığında Mevlüt Ali kaçır ancak Arakil oarada kalır. Sabah arabaya dönen Mevlüt Ali Arakil'in boynuna kılıçla vurularak öldürüldüğünü görür ve acele ederek Gözleve'ye götürür ancak ceseti kendisi bulduğu için katil olmadığını iddia etse de Arakil'in diyeti kendisine hükmedilir.⁴²⁷ Cinayetler toplumun her her kesiminde meydana geldiği gibi Müslüman ve gayr-i Müslimler veya gayr-i Müslimlerin kendi aralarında da yaşanmıştır. Gözleve zımmileri arasında yaşanan cinayet davalarında da benzer hukuk kurallarının işlediği, kısas, sulh veya diyet haklarının saklı kaldığı anlaşılmaktadır.⁴²⁸

1675-1700 yılları arasında işlenen cinayet davalarında kısas cezasına hükmedildiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak daha erken bir dönemde Gözleve'de meydana

⁴²⁴ KŞS, 21/21-b3. Kölelerin karıştığı diğer cinayet davaları için bkz. KŞS, 22/91-b5. , KŞS, 22/90-a2.

⁴²⁵ Diyet-i Kamil tam diyet 5 bin fitta (gümüş) kadınlar için, erkekler için 10 bin yani tamamı istenir.

⁴²⁶ KŞS, 28/88-b1. KŞS, 28/88-b2. Ahalinin diyetten kurtulduğu bir başka cinayet vakası Şaban ve Tor Mehmet Mirza davası için bkz. KŞS, 22/90-a4. Hüdakul köyünde yaşanan benzer bir cinayet davası için bkz. KŞS, 35/14-b1.

⁴²⁷ KŞS, 22/33-a4.; KŞS, 22/33-b1.

⁴²⁸ KŞS, 26/34-a1. KŞS, 26/34-a2. KŞS, 28/138-a1. KŞS, 28/138-a2.

gelen bir cinayet vakasında eşi Fahire'yi öldüren Mahmut için Fahire'nin ailesinin istediği üzerinde kısasa hükmedilmiştir.⁴²⁹ Ancak kısas uygulanmış mıdır, sonrasında bir sulh yapılmış mıdır konuya dair bilgi mevcut değildir. Kısas hükmünün verildiği başka kayıt, Gözleve'ye dair olmamakla birlikte Hanın divanında görülen bir dava olması açısından dikkate değerdir. Karasu kazasından Hacı Bike isimli kadın, Sekban odasında tutuklu bulunan oğlu Osman'ın katilinin kisasını ister. Öncesinde dava görürüşülmüş ve katilin kim olduğu ıspatlanmıştır. Netice itibariyle han mahkemesinde görüülen davada kısasa hükmedilmiştir.⁴³⁰

3.4.2. Darp ve Küfür

Bazı darp olaylarında dövme kelimesi geçerken bazılarında dövmek ve darp kelimeleri geçerse bile darp olayı kişilerin yaralandığı daha ciddi sonuçları olabilmektedir. Vücudun çeşitli yerlerinden yaralanması, “cerh eyleme ve mecruh olma” adı altında sık sık mahkemeye konu olan vakalardı. Genel olarak darp olaylarının karşılıklı kavga ve çatışma anında olmadığı, davacı olan kişilerin çoğunlukla haklı çıktığı ve suçluya tazir⁴³¹ cezasının uygun olduğu görülmektedir. Suçsuz yere Hüseyin isimli kişi tarafından darp edildiğini beyan eden Tuna'nın davasında⁴³² el-Hac Pireş oğlu Mehmet'in el-Hac Devlet Ali oğlu Ahmet'i darp ettiği vakada⁴³³ tazir cezası verilmişti. Ayrıca tazir cezası verilmesinde suçun kime karşı işlendiği de dini inançlar açısından fark etmiyordu zira Çelker isimli zımmiyi ağaç ile döven Hacı Akay da tazir cezası verilenler arasındaydı.⁴³⁴ Zımmilerin kendi aralarındaki darp olaylarında kadı mahkemesini kullanmayı tercih ettikleri takdirde suçluya tazir cezası verilebiliyordu. Yako veledi Yasef Yahudi'yi ayağına taş vurmak suretiyle yaralayan

⁴²⁹ Fırat Yaşa, *67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihli Kadıasker Defterine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 120.

⁴³⁰ Ömer Bıyık, s.109. Ömer Bıyık kısasın tarihini 1717 olarak verirken Aynı kaydı inceleyen başka bir çalışmada 1724 tarihi verilmektedir. bkz. Ahmet Doğan, Kırım Bahçesaray'da Sosyo-Ekonomik Hayat (1700-1725) Doktora Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, s. 94. Kayıt aynı kayıttır ancak hicri tarihi okumada Ömer Bıyık yedi yıllık bir yanlışlama yaşamıştır.

⁴³¹ Kadı ya da idari yetki sahibi tarafından uygulanan dövme veya hapis gibi cezalar. İmber 285; İslâm hukukunda, hakkında belirli bir şer'î cezâ (hadd-i şer'î) bulunmayan suçlardan dolayı bir suçluya devlet başkanı veya vekili tarafından verilen azarlama, sert bir tavır takınma, dayak veya hapis şeklindeki ihtar cezâlarıdır. <http://www.lugatim.com/s/tazir>; Bunlar, had ve kısas cezaları dışında yöneticilerin veya hakimlerin takdirine bırakılmıştır. Cezaların türleri, bedeni, mali, hürriyeti kısıtlayıcı tarzda ve kınama ve mahrumiyet şeklinde olabilir. Tuncay Başoğlu, “Tazir”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/201.

⁴³² KŞS, 31/50-a2. Ali Bardakoğlu, “Diyet”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/475.

⁴³³ KŞS, 31/48-a5.

⁴³⁴ KŞS, 31/61-a3.

Yahudi cemattinden Yakob Yahudi'nin oğlu da İlya Yahudnin şahitliği sayesinde tazir cezası alanlar arasındaydı. ⁴³⁵ Darp edilen kişinin başına yumruk ile vurma, kılıç ve bıçak ile yaralama, yüzüne tokmak ile vurma, başını yaralama diğer tazir gerektiren suçlardı. ⁴³⁶

Taziriyle hükmedilmesinin dışında başka bir açıklama kullanılmadığı için cezanın mahiyeti hakkında fikir yürütmek zor. Kıyas, diyet, tazmin veya sabit cezaların uygulanmadığı durumlarda geriye kalan suçlar tanımlaması yapıldığı için neyin tazir suçunu oluşturduğu tanımlanmamıştır. Ebussuud, kahve içmeyi tazir kategorisinde değerlendirilebiliyordu. Bu elbette bir Osmanlı hukuku eleştirisi olarak düşünüldüğünde birçok suç ve suçlunun cezalandırılması işi yöneticinin kendi arzularına göre hareket edebileceği bir yetkiye dönüşüyordu. Colin İmber'e göre ceza hukukunun padişahların dünyevi yetkilerine tabi olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda durum bunu doğuruyordu. ⁴³⁷

Darp ve saldırı suçunun mutlaka şahsi olması gerekmiyordu. Köle ve çobanları dövüldüğü için mahkemeye gelenler de bulunmaktaydı. El-Hac Ahmet cariyesi ve çobanı dövüldüğü için farklı kişilerden ayrı ayrı şikayetçi olduğu halde kişiler bir şekilde kurtulmuşlardı. ⁴³⁸ Ancak kölesi dövüldüğünde el-Hac Mehmet'in şahitleri olduğu için beyanı kabul edilmiş ancak sonucunda ne tür bir ceza verilmiş veya verilmiş midir bilinmiyor. ⁴³⁹ Sadece mahkemede kaydedilen ama henüz ceza verilmemiş veya verildiyse de kayda yansımamış darp davaları da mevcuttu. Bıçakla ve kılıçla ve ağaçla başını vurma gibi yöntemlerle meydana gelen darp olaylarında olay şahitler ile ıspat edilip kayda geçen vakalardır. ⁴⁴⁰

Bazı darp olayları kesici aletlerle gerçekleştirdiği için vücuda daha fazla zarar verdiği ve ölüm tehlikesi içerdiği için tazirden ziyade bu tarz durumlarda belli bir meblağ veya eşya karşılığında sulh etme veya tazminata mahkûm edilme görülmekteydi. Pir Ali 'nin ayağını yaralayan Kan Mehmet elli akçe karşılığında anlaşmaya varmıştır ancak daha sonra karşılabileceği bir soruna karşı önlemimi almak isemişi ve anlaşma esnasında

⁴³⁵ KŞS, 31/72-a2.

⁴³⁶ KŞS, 31/32-b2.; KŞS, 31/64-a3.; KŞS, 31/64-a4.

⁴³⁷ Colin İmber, *Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, 106.

⁴³⁸ KŞS, 31/45-b1.; KŞS, 31/45-b3.

⁴³⁹ KŞS, 31/45-b2.; KŞS, 31/48-a5.

⁴⁴⁰ KŞS, 31/55-b4.; KŞS, 31/40-b2.; KŞS, 33/74-a1.

şahitlerin orada bulunduğunu ve bu durumun sicile kaydedilmesini talep etmiştir.⁴⁴¹ Yine vekil vasıtasıyla görülen bir darp davasında Abdullah'ın eşini bıçaklayarak yaralayan Pireş, Osman ve Bektimur isimli kişiler, ağaları Mehmet Can Ağa'nın beş esedi sulh akçesi vermesi ile herhangi farklı bir ceza almaktan kurtulmuşlardır.⁴⁴² Dövülen ve gasp edilen kişi bazen de aralarında yapmış oldukları bir sulh anlaşmasına binaen mahkemede daha önce açtığı davanın hükümsüz olduğunu bundan sonra da dvacı olursam dikkate alınması diyebilirdi. Dövülen ve o esnada altın bir küpesini düşüren Dellal Hasan'ın başına gelen olayın davasından feragat ettiğini ve bundan sonra dava etmeyeceğinin taahhütünü gene mahkemede vermiştir.⁴⁴³

Darp olaylarına çoğunlukla küfretme eşlik etmiştir. Sicil dilinde “şetm eylemek ve şetm-i galiz”⁴⁴⁴ terimleriyle ifade bulan küfür dili günlük kullanımın dışında kişiler arası tartışma ve kavgalarda sövme biçiminde hakarete varan kullanımından dolayı mahkemeye yansımıştır. Darp ve küfür ikisi bir arada gerçekleşiyorsa yine tazir cezasının verildiği, tazir kararı geçmiyorsa olayın şahitlerle ıspatlandığı veya mucebiyle hükmedildiği kaydedilmekteydi. Bunlar yine Müslümanlar arasında, zimmiler arasında veya her iki toplumdaki insanların karşılıklı aralarında olmaktadır.⁴⁴⁵ Toplumun çok çeşitli kesimleri arasında gerçekleşen bu tarz vakalarda elbette bazı kesimler daha çok dikkat çekmektedir. Mehmet Çavuş ve Ali Beşe gibi askeri kesim arasında yaşanan darp ve şetm olayı ve muhtesib İbrahim Ağa'nın buna şahitlik etmesi bu tarz vakalardandır.⁴⁴⁶ Yine sosyal hayatın her her alanında yer alan köleler küfür davalarına da karışabiliyorlardı. Gözlevli Ukaşe Çelebi oğlu Mümin Çelebi, Tuzla Katibi Ali Çelebi'nin Orak isimli kölesinin bıçak ile üzerine gelerek kendisine küfrettiğini beyan eder. Ancak Ali Çelebi inkâr eder ve şahitten de yoksundur bu durumda yemin yoluna başvurur ve olay bu şekilde kayda geçer.⁴⁴⁷

Darp olayı doğrudan gözlemlenebildiği ve kişiye görünürde zarar verdiği için tarih boyunca hemen her toplumda çeşitli biçimlerde cezayla karşılık bulmuştur. Ancak küfür gibi sosyal anlamda hoş görülmemeyen davranış formları için de toplumlar ve iktidarlar bir

⁴⁴¹ KŞS, 31/23-b7.

⁴⁴² KŞS, 23a/63-b2.

⁴⁴³ KŞS, 31/18-b5.

⁴⁴⁴ Şetim: Sövme, Şetmekmek: Sövmek; Şütüm-ı gâliza: Kaba sövmeler; Kamus-ı Türki, 1139.

⁴⁴⁵ KŞS, 31/25-b5.; KŞS, 31/23-b4.; KŞS, 31/16-b2.; KŞS, 31/18-a3.; KŞS, 31/37-b2.; KŞS, 31/72-a5.; KŞS, 31/37-b2.; KŞS, 31/26-b5.

⁴⁴⁶ KŞS, 31/71-a6.

⁴⁴⁷ KŞS, 30/100-a5.

takım yaptırımlar uygulamışlardır. Daha ilkel toplumlarda küfreden kişiyle konuşmayarak yalnızlaştırma ve toplum dışına itme gibi sosyal cezalarla birlikte bedensel cezalar ve ölüm gibi ağır yaptırımlar uygulanırken devletin ortaya çıkmasıyla kanuni bu suçlar ve cezaları kanuni ilkelere bağlanmıştır. Bütün semavi dinlerde olduğu gibi İslam dininde de küfür yasaklı davranışlar içindedir.⁴⁴⁸ Günümüzde bilim insanları küfür içeren sözcüklerin beynin paralel farklı bir bölümünde yer aldığını düşünmektedirler. Konuşma çoğunlukla, serebral korteks kısmında istemli eylemleri ve rasyonel düşünmeyi kontrol eden bir “üst beyin” fonksiyonudur. Küfür kelimeleri ise alt beyinde, yani limbik sistemde depolanır. Bu kısım genel olarak duygudan, mücadele etme veya kaçma tepkisinden, kalp atış hızı ve kan basıncını düzenleyen otonom sinir sisteminden sorumludur. Dolayısıyla bazı insanlar, hastalık tarafından konuşma kabiliyetleri zarar görse bile küfür etmeye devam edebilirler.⁴⁴⁹

Tarihsel ve bilimsel boyutu ne olursa olsun sonuç itibarıyla küfür davranışı tarihin her döneminde ve her toplumda yaşanan bir olgu olarak devam etmiş ve etmektedir. Gözleve Mahkemesi ve Gözlevelileri ilgilendiren küfürleri küfrün içeriğine göre belirli gruplara ayırmak mümkündür: kişinin inanç ve değerlerine yapılan küfürler, kişinin mahremiyetine karşı cinsel içerikli küfürler ve ırz ve namusuna karşı iftiraya yönelik küfürler. Bunların dışında sınıflandırma yapabilmek için küfürlü kelimeleri ve içeriğini ayrıntılı bilmek gerekiyor. Ancak çoğunlukla açıklama yapılmadığı için bu sınıflandırmayı artırmak mümkün olmamaktadır. Bu vakalarda genellikle ya sadece kayda geçmiş ya da tazir cezası verilmiştir.⁴⁵⁰

İnanç ve değerlerine yapılan küfürler haliyle Müslüman ve zımmiler arasında yaşanması beklenir ancak Ahmet ve Gence isimli Müslüman iki kişi arasında yapılan küfürleşmede Gence Ahmet’e “kafir” demiştir. Mustafa ve İbrahim Çelebi isimli kişilerin de şahitliği neticesinde Gence’ye tazir cezası verilmiştir.⁴⁵¹ Tarihin hemen her döneminde cinsel organlara vurgu yapılarak küfretme davranışı birçok toplumda ve modern dönemlerde de görülen ortak küfür kültürlerinden birisidir. Kişinin mahremiyetine karşı yapılan

⁴⁴⁸ Mehmet Salih Erkek, “18. Yüzyılda Mardin Kadı Mahkemesine Yansıyan Küfür Davaları”, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi* Yıl 1, 2/1, (Temmuz 2009), 53.

⁴⁴⁹ Melissa Mohr, *Küfretmenin Kısa Tarihi*, Çev. Zeynep Dörtok Abacı, (İstanbul: Aylak Kitap yayınları, 2015), 22.

⁴⁵⁰ Şetm eyledi veya şetm-i galiz eyledi denilerek kayda geçen küfür vakaları: KŞS, 31/44-a4.; KŞS, 31/70-a4.; KŞS, 31/41-b1.; KŞS, 31/41-b2.; KŞS, 31/16-a7.; KŞS, 31/45-a4.

⁴⁵¹ KŞS, 31/50-b3.

cinsel içerikli küfürler genellikle anneler ve eşler üzerinden olmaktadır. Osman isimli kişi Molla Hüseyin'in annesine ağır ve kaba küfür ettiği için mahkemede şikayet edilmiştir ancak kayıt yarım kaldığı için ne tür bir ceza verilmiştir bilinmemektedir.⁴⁵² Mustafa Beşe ve Gözleveli Mehmet oğlu Hasan arasında yaşanan vakada ise Hasan Mustafa Beşe'nin şahsına, annesine ve eşine küfretmiştir. Hasan'ın anlatımına göre kendisi Mustafa Beşe'den bir mest almış ancak bundan daha iyi ve ıslahı yok mudur diye sorduğunda bundan iyisi kalıptadır cevabını almış ve Mustafa Beşe'nin gösterdiğine "sen onu ananın k*çına sok" biçiminde cinsel içerikli bir söylemle cevap vermiştir.⁴⁵³ Yine ne ceza verildiği yazılmamıştır. Olay sadece bu biçimde kaydedilmiştir. Irz ve namusa karşı iftiraya yönelik değerlendirilebilecek vakalardan birisi İsak Yahudi ve Ozan Yahudi arasında gerçekleşmiştir. İsak Yahudi'nin beyanına göre Ozan sen "Çora Çıka'nın avradını tasarruf eyledin" diyerek ırzına yönelik söz söylemiştir. Yusuv veledi Şolme ve Beraha veledi İlya'nın şahadetleri ile olay mucebiyle kaydedilmiştir.⁴⁵⁴

3.4.3. Gasp, İtlaf ve Hırsızlık

Aleni ve zor kullanılarak yapıldığı için ısbatı hırsızlığa nazaran daha kolay gerçekleşen gasp olayları genellikle at çeşitleri ve öküz gibi kıymetli hayvanlar veya tüfek, kılıç gibi silahlar ve kıymetli kumaş cinsleri üzerine yaşanmıştır. Gaspa konu olan metallerin genellikle maddi değerleri yüksektir. Bu durumda gasp ve bazı malların yok edilmesine yönelik itlaf davaları, kişilerin maddi zararını karşılamak amacıyla tazminat, sulh etme ve aynısı gibi edasına hükmetme biçiminde sonuçlanmıştır. Bu tarz vakalarda Kırım toplumunda Müslüman-zımmi veya kadın-erkek ayrımı olmadığı görülmektedir.

Hanike Hatun'un üç yüz akçelik öküzünü gasben alan Abdi Gazi, aynı zamanda otuz akçe kıymetinde kuşağı istediği halde vermemekte inat etmektedir. Eziyet çektiğini ifade eden Hanike, öküzü satması için vermediğine dair yemin ettiği için mahkeme malının edasına hükmetmiştir.⁴⁵⁵ Yine bir öküz davası İsa Bay köyünde yaşanmıştır. El-Hac Mustafa'nın otarını basan Timur, Mevlüt Gazi, Ramazan, Murtaza ve Veli isimli adamlar bir öküzü boğazlayarak öldürmüşlerdir. Esasında haneye tecavüz olarak

⁴⁵² KŞS, 31/16-b3.

⁴⁵³ KŞS, 25/13-b3.

⁴⁵⁴ KŞS, 31/23-b8.

⁴⁵⁵ KŞS, 31/69-a3.

değerdirilebilecek bir vakada adı geçen kişiler suçlarını kabul etmişler ve öküzin tazminatına hükmedilmiştir.⁴⁵⁶

Bazı vakalarda gasp ve darp olayı bir arada gerçekleşmekteydi. Bu biçimde cereyan eden iki ayrı vakada Hüseyin Molla'nın El-Hac Mehmet'in otarını ve kışlasını basıp çobanını ve marıyasını dövmesi ve bir de koyun alması tazirle karşılık bulmuştur.⁴⁵⁷ Gözleveli Şahin'in Bahçesaraylı Kutlu Gazi Bölükbaşı tarafından gasp edilen otuz altın kıymetinde bir at ve baytal ve on altın kıymetinde bir tüfeği mahkemeye konu olduğunda ise Bölükbaşı "ben gasbetmedim cümle yoldaşlar gasıptır" ifadesinde bulunup inkar etmek istese de araya giren uzlaşmacılar sayesinde sulh gerçekleşmiş ve Bölükbaşı, Şahin'e altı altın nakit ve on altın kıymetinde bir tüfek vererek Şahin'in tüm davasından geri çekilmesi sağlanmıştır.⁴⁵⁸

Bir Türk modern sigortacılık anlayışının çıkarılabileceği bir itlaf vakasında Gözleveli Süleyman Çelebi, Balıklavallı Kurt Reis'in sefinesine Akkırman şiniki ile 42 şinik yani altı yüz otuz vukıyye güzlük buğday yüklemiştir. Buğday, Akkırman'dan Kırım'a gidecektir. Ancak buğday itlaf olmuştur. Süleyman Çelebi buğdayını talep etmektedir. Kurt zımmi ilk etapta buğdayı yüklediğini inkar etse de sonradan kabul ederek doğrudur ben o miktarda buğdayı ücreti mukabilinde gemiye yükledim ancak fırtına çıktığında geminin batmaması için gemide bulunanlar buğdayı denize attı dese de buğdayın tazminatına hükmedilmesinden kurtulamamıştır.⁴⁵⁹

Gözleve'de yaşanan hırsızlık olaylarında mahkemeye yansıyan vakaların çoğu atlarla ilgili davalardır. Atlar ve at kültürü bölümünde bu konu ayrıca ele alınacaktır. Atların dışında kölelerin çalınması veya kaçak kölelerin sahiplenilmesi mahkemeye yansıyan hırsızlık vakası olarak değerlendirilebilecek türden vakalardır. Ancak tek başına gasp ve hırsızlık olaylarının darp ve küfür vakaları kadar sık mahmekeyeme yansımadığı görülmektedir. Yine de yukarıda açıklandığı üzere bazı darp olayları kendi içinde gaspı da içermektedir. Köle bölümünde firar ve kaçırma vakalarında ayrıca ele alınmakla birlikte "esir uğurlamak" adı altında değerlendirilebilecek davalardan birisine burada değinilmesi gerekmektedir. Kalgay Sultan'ın kazalarından İckinsi'den Bagaşay Karı

⁴⁵⁶ KŞS, 31/47-a2.

⁴⁵⁷ KŞS, 31/47-a4. KŞS, 31/47-b1

⁴⁵⁸ KŞS, 22/27-a6. Yine bir tüfek ve bir kılıvın konu olduğu üç bin akçelik eşyanın gasbı üzerine görülen ve sul yapılan gasp vakası için bkz. KŞS, 29/10- b4.; KŞS, 29/9- a1.

⁴⁵⁹ KŞS, 27/7-b1.

ahalisinden Gazi Sofi oğlu Esen Ali, Akmescit'ten Bektemir oğlu Sefer ve Koça karyesinden Cantaze oğlu Otab ve Kutlu Gazi adındaki kişileri dava etmesinin sebebi bunların Esen Ali'nin seksen altın kıymetinde eşyalarını ve iki çorasını gizlice götürüp Gözleve'de satmış olmalarıdır. Esirleri alan kişi Öte Yaka'ya gittiği için aynılarını yerine koyması mümkün olmayacağı için kıymetlerini talep eder. Davalılar cevaplarında biz bişey çalmak için gitmedik uçümüz yolda giderken Esen Ali'nin kölelerinin kaçak olduğunu anladığımız için kendilerini kaçak köleleri almakla görevli Gözleve eminine versin diye Boyacı Murat'a teslim ettik deseler de Ahmet anlatılanları reddettiği ve ortaklar da durumu ıspat edemedikleri için biçilen kıymet neticesinde Sefer ve Otab seksen altın ödemeye mahkûm edilirler.⁴⁶⁰ Özellikle abık adı altında anılan kaçak köleler konusunda bu tarz davalar yaygın olmakla birlikte mahkemenin işleyişinde önemli görülen şahitlerin varlığı veya yokluğuyla olaylar çözümlenebilmektedir. Atlar ve köleler Kırım iktisadi hayatında kazanç getiren mal statüsünde olduğu için hırsızlık vakalarının burada yığılması da anlaşılabilir olmaktadır.

Köleler kaçırıldıkları ve kaçtıkları için adli vakalara konu oldukları gibi kendileri de bizzat suç olaylarına karışabilmekteydiler. Yako Yahudi, Abdi Çelebi'nin Süleyman isimli kölesini dükkanı açarak çaldığını iddia ettiği yönündeki davasında Süleyman çalmadığına dair beyanı mahkemeye yansımıştır. Eşyaların değeri kölenin sahibine mi hükmedildi veya Süleyman olaydan aklandı mı mahkemenin sonucunu bilinmiyor.⁴⁶¹

17. yüzyıl toplumunda değerli eşyalarımızı saklayacağımız banka görevini gören eminler ve esnaf bulunurdu. Bu eşyalar siz borç aldığımız için o kişilerde borcunuzu ödeyene kadar dururdu. Temreş Pazarcı, Gözleveli Malki namındaki Yahudi Mevlüde Yuna'ya üç altın değerinde bir Frenk kılıcı ve beş altın değerinde gümüş bıçağını emanete bırakmıştır. Emanet aldığını kabullenen Malki, evine hırsız girdiğini ve kendi eşyasıyla birlikte Temreş'in kılıç ve bıçağının da çalındığını beyan eder. Şahit veya herhangi başka bir ıspat yöntemi görülmeyen davada Malki Yahudiyye yemine başvurur.⁴⁶²

⁴⁶⁰ KŞS, 27/22-a3.

⁴⁶¹ KŞS, 31/73-a2.

⁴⁶² KŞS, 21/52-a1.

3.4.4. Kürek Cezası

Örneklerine en erken 16. Yüzyılın ortalarına ait kaynaklarda rastlanan kürek cezası, İslam hukukunda ve örfi kanunlarda bulunmamaktadır. Osmanlı gemilerinin sayılarının artmasıyla ortaya çıkan kürekçi ihtiyacını karşılamak amacıyla sonradan uygulamaya konulmuş örfi bir cezadır. Vergi muafiyeti sağlanan kişiler ve veya esir düşenler kürekçi olarak istihdam edilenlere çeşitli suçlardan hüküm giyenler de eklenmiştir.⁴⁶³ Hukuki olarak sürgün emekle eşdeğer bir fiil olarak düşünmek mümkündür. Ancak tazir cezasına çarptırılacak suçlular için de kürek cezalarının verilebiliyor olması dokunmanın zaruri ihtiyacından kaynaklanmaktadır.⁴⁶⁴ Hırsızlık, kumarbazlık, adam öldürme, ev basma, fuhuş, tecavüz, sahte belge hazırlama, kalpazanlık, casusluk gibi geniş bir alanda adi suçlar ve daha ciddi birçok suç kürek cezasına çevrilebilmekteydi.⁴⁶⁵ Ayrıca tefecilerin ve reayayı darlığa sokacak para uygulamalarına girişenlerin de kürek cezasına çarptırılacağı çeşitli tarihli adaletnamelerde belirtilmiştir.⁴⁶⁶ Kürek cezasının tespit ve takdir merci Divan-ı Hümayun'du. Bunu Padişah adına kazaskerler yapmaktaydı.⁴⁶⁷ Ancak 16. yüzyılda Manisa'da şehzade divanında kürek cezası uygulanabilmesi noktasında, padişah adına şehzade divanına bir yetki tanınmıştır. Bu suçlarda kadı sicili yeterli olup kadıasker ihtiyacına gerek kalmamıştır. Yine de merkezle danışıklı olduğu, donanmanın ihtiyacına binaen bu cezaların verildiği düşünülmektedir.⁴⁶⁸

Kırım Hanlığı'nda ve Gözleve özelinde kürek cezası verilmesine ve uygulama usullerine baktığımızda ceza verme yetkisi hanın insiyatifinde görünmektedir. Ceza verildikten sonra suçlunun yakalanması ve takibinin yapılıp tatbiki için suçlunun gerekli yere ulaştırılması ise Gözleve emininin sorumluluğundadır. Bu noktada kadı sicillerinde

⁴⁶³ Mehmet İpşirli, "Kürek Cezası", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/112-113.

⁴⁶⁴ Feridun Emecen, "Şehzade Divanında Suç ve Ceza", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 21/ 2 (2015), 42; Kürek cezasına çarptırılan suçluların Osmanlı İmparatorluğu donanmasında yelkenli olmayan gemiler için gerekli olan insan gücünün sağlanmasında önemi bir kaynaktı. Dolayısıyla araştırmacıların ortak görüşü, bu ihtiyacın yargıyı kürek cezasına yönlendirdiği yönündedir. İdris Bostan, *Osmanlılar ve Deniz- Deniz Politikaları, Teşkilat, Gemiler* (İstanbul: Küre Yayınları, 2007), 94; Mehmet İpşirli, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası ile İlgili Hükümler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi/ Prof. Tayyip Gökbilgin Hatıra Sayısı/12* (1982), 205-207.

⁴⁶⁵ İpşirli, "Kürek Cezası", 210-211. Kürek cezasının verildiği suçlar için bkz. Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (Glasgow-New York: Oxford University Press, 1973), 304-307.

⁴⁶⁶ Halil İnalçık, "Adaletnameler", *Belgeler* 2/3-4 (1993), 85.

⁴⁶⁷ Bostan, *Osmanlılar ve Deniz*, 94.

⁴⁶⁸ Emecen, "Suç ve Ceza", 43.

kayıtlı emirler ve uyarılar emine yönelik gelmektedir. 1696 yılının Nisan-Mayıs aylarına tarihli Selim Giray Han tarafından üçüncü saltanat döneminde (1692-1699) gönderilen yarığa göre; Gözleve Emine Mehmet Ağa tarafından muhtemelen kale zindanında hapis tutulan kişi, han tarafından kürek cezasına çarptırılmıştır. Ancak hala cezası uygulanmış değildir. Bu durumdan haberdar olan han, Mehmet Ağa'ya tutuklunun daha fazla bekletilmemesi bir an evvel küreğe gönderilmesi aksi halde töhmet altında kalacağı yönünde ferman vermiştir.⁴⁶⁹ Kaydın devamında emin nasıl bir tavır takındı suçlu hemen teslim edildi mi? Hepsinden önce acaba küreğe verilmeyi gerektirecek suç unsuru neydi? Tüm bunlara cevap veremiyoruz ancak bu üzerinden üç dört ay geçtikten sonra farklı bir kayıta yine kürek cezası verilmiş bir mahkûm ve emin Mehmet Ağa'nın Kefe'ye gönderme beyanına rastlıyoruz. Haziran-Temmuz 1696 tarihli beigeğe göre; emin Mehmet Ağa'nın elinde bulunan Cemay Sofi oğlu Ali isimli mahkûma han tarafından kürek cezası verilmiştir. Emin, suçluyu Datbolat oğlu Cınşah isimli kişiye Kefe'ye götürmesi ve küreğe vermesi için teslim etmiştir. Kayıt, bu teslimatın ve Cınşah'ın yapacağı işi taahhüt etmesinin beyanıdır.⁴⁷⁰ Bundan sonrasını da mmalesef takip edemiyoruz. Ancak bu iki kürek cezasından çıkardığımız iki önemli sonuç, Kırım Hanlığında kürek cezasını doğrudan hanın verebildiği ancak suçluların kürek çekmek için hanlığın müstakil bir donanması olmadığı için Kefe'ye yani Osmanlı donanmasına gönderildikleridir. Ceza hukuku açısından ise dönemim koşulları dikkate alındığında Gözleve'de kale veya hisarda bulunan zindan dışında hapisane olarak kullanılan bir mekân var mı bilemiyoruz ancak kürek yoluyla nitelikli bir hapis cezası gerçekleşmiş olmaktadır. Her ne kadar bedeni ve hürriyeti kısıtlayıcı bir ceza olsa da bu yolla bir tür kamu hizmeti yükümlülüğü de sağlanmış olmaktadır.⁴⁷¹

⁴⁶⁹ KKS, 31/67-b2.

⁴⁷⁰ KŞS, 31/44-b2.

⁴⁷¹ Ahmet Kılınç, "Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili", *Belleten* 79/285 (Ağustos 2015), 553.

BÖLÜM 4: İKTİSADİ VE SOSYAL YAŞAM

4.1. Sosyal Yaşam

4.1.1. Topluluklar ve Etnik Gruplar

Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli dini ve etnik gurupları temsiliyet özelliğini Kırım Hanlığı nezdinde görmek mümkündür. Daha milattan öncesinde çeşitli insan topluluklarına ve kavimlere ev sahipliği yapmış Kırım yarımadası tarihin her döneminde farklı misafirleri ağırlamıştır. Kırım Hanlığı'nın altyapısını hazırlayan Hazar İmparatorluğu ve Altınordu hanlıklarından kalan bakiyeler ise 17. yüzyılda varlığını devam ettirmiştir. Hanlığın yönetici kesimi kabile aristokrasisi bölümünde tartışılmıştır. Bu bölümde daha çok Kırım toplumunun hanın tebası denilebilecek kısmı mahkemeye yansıyan kayıtlar temele alınarak değerlendirilecektir. Bu toplulukların başlıcaları Tatarlar, Nogaylar, Karay Musevileri-Türkleri, Ermeniler, Rumlar, Kıptiler (Çingeneler) ve Acemlerdir.

Tatarlar ve Nogaylar: Tatar tabiri⁴⁷² hem Türk hem de Moğol kabileleri için kullanılan etnik bir ifade olmakla birlikte Altınordu'dan sonra Kırım Hanlığı'nın ana tebasını oluşturan topluluklardır. Han ailesi Giraylar, aristokrat kabile üyeleri ve mirzalar Tatar soylu olduğu gibi çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan Tatar köylüleri de bulunmaktadır. Kadı sicillerinde “Tatar” ifadesine çok sık rastlanmamakla birlikte Osmanlı Devleti tarafından gönderilen fermanlarda “Tatar askeri” ifadesi hanlığın bütün akıncıları ve askeri kuvvetleri için kullanılmaktadır.⁴⁷³ “Tatar yiğidi”,⁴⁷⁴ “Tatar Hacı”,⁴⁷⁵ vb. biçimlerde bir tür unvan niteliğinde kullanıldığı da olurdu.

Bazı isimlerin ait oldukları topluluğu ve cemaati tespit etmek zor olmakla birlikte bazıları kolaylıkla anlaşılabilir. Nogay topluluğu bunlardan birisidir. Zira kayıt tutulurken bu kişilerin mutlaka kabilesi yazılırdı veya kendi isimlerinin hemen yanına Nogay diye belirtilirdi. Gözleveli Ökkeş Efendi'nin oğlu tarafından bir çorası yaralandığı için mahkemeye gelen ve on kuruş karşılığında sulh yapan “Bolatçı

⁴⁷² Bkz. Bahaeddin Ögel, “Tatar” *MEB İA*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 12-1/50-56.

⁴⁷³ KŞS, 34/97-a1.

⁴⁷⁴ KŞS, 31/75-a2.

⁴⁷⁵ KŞS, 26/65-b2.

sükkanından Kondrak Nogaylı” bunlardan biridir.⁴⁷⁶ Nogay topluluğun genellikle kabileleri kayıtlarda belitirildi. “Yedisian Nogaylusundan Elçin nam kibelinden Tokberdi bin Baltarcı” örneğinde olduğu gibi uzun açıklamalar yapılırdı.⁴⁷⁷ Altınordu Devleti’nin mirasını paylaşma konusunda Kırım Hanları ile mücadeleye giren Nogaylar genellikle “Nogaylı” biçiminde anılmakla birlikte kayıtlarda geçen emeldeşler (imildaşlar), beye soy olarak yakın olan Mirzalar ve Karaçalar (Karaçiler) ile birlikte Divan kurulunun üyelerindendir.⁴⁷⁸

Karaylar: Karayların Kırım’da yoğun olarak yaşadıkları şehirlerden birisi Gözleve’dir. Hac için Juriselaam’a giden Karayların kutsal mekân olarak ziyaret ettikleri ikinci yer Gözleve’ydi. Gözleve’nin Karaylar için adeta ikinci bir Kudüs olduğunu söylemek mümkündür. İbadet yerleri Kenasa olmakla birlikte her yerde ibadet edebilirlerdi. Alkollü ibadet edilemez ancak alkol dini açıdan yasak değildir. Domuz eti tıpkı Müslümanlarda olduğu gibi bu inanç sisteminde de haramdır.⁴⁷⁹ Musevi ve Yahudi kavramları zaman zaman birbirine karıştığı ve birbirinin yerine kullanıldığı gibi Karaylarda bu durum tartışma konusudur. Genel teyamül Karaylar Hazar bakiyesi Türkler olarak kabul edildiği için Karay Musevileri tanımının onlar için daha uygun düşeceği yönündedir. Osmanlı Arşivinde bulunan Gözleve’deki Yahudi köyleri için tedarik edilen buğdayın gönderilmesine dair bir belgeye göre Yahudilerin 19. yüzyılda Gözleve’de kendilerine ait köylerinin bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸⁰ Ancak erken dönemde kadı sicillerinde Gözleve’de Yahudilere veya Karaylara ait ayrı bir köy veya mahalle yerleşimi tespit edilememiştir. Osmanlı belge dilinde kastedilen köylü Yahudilerin ise Karay Türkü Museviler mi yoksa diğer Yahudiler mi belli değildir. Kırım kadı sicillerinde doğrudan Karay kavramı geçmemekle birlikte Türk ismi taşıyan Musevi inancından kimselerin Karay Musevisi Türkler olduğu düşünülmektedir.

Ermeniler: Gözleve’de yaşamını sürdüren gayr-i Müslim topluluklardan birisi Ermenilerdir. Kırım Yarımadasına ve Gözleve şehrine tam olarak hangi tarihlerde geldikleri ve yerleştikleri bilinmemektedir. Ancak yarımadanın Ermeni nüfusu, 14.

⁴⁷⁶ KŞS, 30/106-b3.

⁴⁷⁷ KŞS, 27/21-b2.

⁴⁷⁸ Bkz. Mehmet Alpargu, "XVI.Yüzyılın Ortasında Nogay Türkleri ve Ordaları", *Emel Dergisi* 215, (1996), 12-20.

⁴⁷⁹ Yaşar Kalafat, *Balkanlar’dan Uluğ Türkistan’a Türk Halk İnançları* (Ankara: Berikan Yayınları, 2007), 166-167.

⁴⁸⁰ BOA, HR.MKT. 104-7.

yüzyılda Kilikya Ermeni Krallığı'nın yıkılması ve Anadolu'da yaşanan Celali İsyancı neticesinde yaşanan göç dalgalarıyla artmıştır.⁴⁸¹ Bu etnik grubun Gözleve'de Hisar dışında kendilerine ait "Ermeniyan" adı verilen mahallede yaşadıkları ve hukuki sorunlarını kadı mahkemesi yoluyla çözdükleri görülmektedir. Sosyal ve ticari hayatın içinde aktif olarak yer alan Ermeniler, Bahçesaray ve Karasu şehirlerinde yaşayan diğer Ermeni cemaatiyle gayr-i menkul alışverişi, tütün ve bağ mahsulü gibi çeşitli emtia alışverişleri yoluyla bağlarını korumuşlardır.⁴⁸² Yaşadıkları mahalle ayrı olmakla birlikte evleri diğer Müslüman ailelerin yaşadıkları taş hane tarzında mahzen, kuyu ve kenef gibi ayrıca müstemilata sahip hayatlı Türk evi özelliğini taşımaktadır.⁴⁸³ Etnik ve dini farklılıklara rağmen mülk satışlarında vekil kullanan Anna hatun gibi Ermeni kadınların vekil olarak belirlediği kişilere şahitlik edenler Hüdaberdi oğlu Bayram Gazi gibi Müslüman kimselerdir. Ak Molla Kapısı Mahallesi'nden Salih oğlu Mehmet ve Varim zımmi gibi Ermeniler aralarında yaşadıkları mülk ve miras sorunları için zaman zaman mahkemeye gelmekteydiler.⁴⁸⁴ Gözleve'de İskele Kapısı yanından bulunan vakıf dükkanını müderris Abdülcemil Efendi'den üç yıllığına kiralayan Vilendi oğlu gibi Ermeniler vakıf müessesesinin imkanlarından faydalanmaktaydılar.⁴⁸⁵ Ayrıca Kırım hanının ihtiyaç duyduğu zamanlarda iç borçlanma hususunda gerekli ödenek sağlayan zımmiler arasında Gözleve Ermenileri de bulunurdu.⁴⁸⁶

Kıptiler/Çingener: Çingane ve Kıpti adıyla kayıtlara geçen toplulukların kökenleri tartışmalı olmakla birlikte genellikle aynı topluluklar olarak düşünülmektedir. Hint kökenli olduğu kabul edilen Çingener, Müslüman olmakla birlikte Kırım'da kendi adetlerini devam ettirmekteydiler.⁴⁸⁷ Mısır'da yaşadıkları sırada Hristiyan oldukları bilinen kıptiler ise⁴⁸⁸ zamanla göç ettikleri yerlerdeki toplumların kültürel özelliklerini kazanmışlardır. Gözleve'de 1675-1700 yılları arasında Kıpti veya Çingene mahallesinin adı geçmemekle birlikte Kumluk Mahallesi'nde ikamet edenler bulunmaktadır.⁴⁸⁹

⁴⁸¹ Brian G. Williams, *The Crimean Tatars The Diaspora Experience and the Forging of a Nation* (Lieden-Boston-Köln: Brill, 2001), 20.

⁴⁸² KŞS, 23b/119-b3.; KŞS, 23b/52-b2.; KŞS, 29/46- a3.

⁴⁸³ KŞS, 31/37-b3.

⁴⁸⁴ KŞS, 27/18-a2.

⁴⁸⁵ KŞS, 35/29-a1.

⁴⁸⁶ KŞS, 31/77-a5.; KŞS, 31/77-b5.

⁴⁸⁷ Baronne L. De Wrangell, *Kırım'ın Çehreleri*, Çev. Mesut Tufan, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 3.

⁴⁸⁸ "Kıptiler", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2022) 25/424.

⁴⁸⁹ KŞS, 26/32-a1. ; KŞS, 26/32-a2.

Karasu'da ise iki isimle de anılan ayrı ayrı mahalleler bulunmaktaydı.⁴⁹⁰ Gözleve kayıtlarında daha çok Kıpti olarak geçmekle birlikte Çingane kelimesininin kullanıldığı kayıtlar da mevcuttur. Borç alma, at ve yağ gibi çeşitli emtia alış-verişi,⁴⁹¹ Kadıasker Efendi'nin atını itlafı ve at hırsızlığı gibi suçlar,⁴⁹² Kıptilerin kadı huzurunda bulunma sebepleridir. Ayrıca Kıpti kadınların da diğer toplulukların kadınları gibi mehirlerini hibe ettikleri⁴⁹³ ve boşanmak için kadı mahkemesini kullandıkları görülmüştür.⁴⁹⁴

4.1.2. Aile Kurumu ve Kadın

Kırım Hanlığını ailesi Osmanlı ailesinden çok farklı özellikler arz etmemekle birlikte her coğrafyada olduğu gibi kültüre veya yerel teyamüllere uygun bazı farklılıklar olabilmektedir. Aile kurumu bu bölümde ilk etapta aile olmanın başlangıcı niteliğinde nişan, mehir ve evlilik kurumu tartışılacak olup akabinde boşanma, çocukların durumu, vasi tayin etme ve kadına ve çocuklara verilecek nafaka değerlendirilecektir.

Her toplumda olduğu gibi Kırım'da da sağlıklı bir evlilik akdinin bazı kuralları bulunmaktadır. Bunlardan birisi aile büyüklerinin anne ve babanın izni olmasıdır. Babalar hayatta olmadığı vakit ailede otorite ve karar yetkisi anneye devredilmektedir. Vefat eden Halim Molla'nın küçük kızı Adile için Annesi Ak Totay hatun'un izniyle Ahmet oğlu İbrahim'e nikâh kıyabileceğine dair haberi Şeyh Abdullah Efendi, Seyfullah ve İbrahim isimli kişiler mahkemeye gelerek kaydettirmişlerdir. Evliliğin mümkün olduğu resmiyete dökülmüştür.⁴⁹⁵

Evlenmeye karar verildikten sonra elbette ilk aşama nişan aşamasıdır. Türk gelenek ve göreneklerinde evlilik öncesi aileler arasında karşılıklı hediyeleşmeler olmaktadır. Buna günümüzde nişan demekle birlikte eski Türklerde "namzet" denilmekteydi. Kayıtlarda nişanlanmaya namzet etme denirdi. Ayrıca evlenme kararı alındığında kız tarafına "namzetlik akçesi" adı altında bir ödeme yapılmaktaydı.⁴⁹⁶ Kasap Kaplan erkek kardeşine Hayrı'nin kızını alma karşılığında iki esedi ve bir akçe vermiştir. Ancak erkek kardeşi kızla evlenmek istemediği için vermiş olduğu eşyayı geri istemektedir. Bir tür

⁴⁹⁰ Kavak, *Karasu Kazası*, 28.

⁴⁹¹ KŞS, 31/69-b2. ; KŞS, 31/66-b3. ; KŞS, 31/39-b5.; KŞS, 31/38-a4. KŞS, 31/35-b7. ; KŞS, 31/18-a5.

⁴⁹² KŞS, 26/32-a2. KŞS, 26/32-a1. ; KŞS, 31/16-a6.

⁴⁹³ KŞS, 31/51-a4.

⁴⁹⁴ KŞS, 31/39-b6.

⁴⁹⁵ KŞS, 31/32-b4.

⁴⁹⁶ İlber Ortaylı, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları* 1 (1980),33.

nişanlanmanın gerçekleştiği anlaşılan vakada kadı verilen paranın kızın ailesi tarafından Kasap Kaplan'a iade edilmesine karar vermiştir.⁴⁹⁷

Kadınların mahkemeyi genellikle doğrudan kullanmadıkları, miras, boşanma vb. işlerini vekilleri aracılığıyla çözdükleri bilinmektedir. Nikâhlanma, boşanma ve nafaka gibi aile kurumuna dair konularda da genellikle bu eğilim devam etmektedir. Evlenme sadece kadınlar için değil erkekler için de vekiller vasıtasıyla olabileceği için Hüseyin Beşe, el-Hac Mehmet'in kızı Emineyle nikâh akti yapmak için kendisine el-Hac İbrahim'in vekil tayin etmiştir.⁴⁹⁸

Nişan ve nikah olayları kaydedildiği gibi ikinci kez evlenmek üzere mahkemeye başvuran kadınlar da olmaktadır. Eşinin tutsak olup öldüğünü haber alan Bayram Bike, iddet süresi adı verilen, tekrar evlenmek için geçmesi gereken süreyi beklemiş ve eşinin öldüğünden de emin olduktan sonra Laçın isimli kişiyle evlenmeye karar vermiş ve nikahlanmıştır. Mahkeme Bayram Bike'nin nikâhlanmasında hukuki olarak herhangi bir sorun olmadığına dair karar vermiştir.⁴⁹⁹

Kadınların boşanmaları genelde birçok hakkından vazgeçmesi yoluyla mümkün oluyordu. Mahkemeye vekile ihtiyaç duymadan bizzat kendisi gelen Fatma Hatun beş ay önce eşinin kendisini mihrinden ve nafakasından vazgeçmek kaydıyla boşadığını şahitlerin de şehadeti ile resmileştirmiştir.⁵⁰⁰ Evlilikler genellikle mahallenin imam, müezzin veya hatip gibi nikah kıyabilen kişileri vasıtasıyla resmileştirildiği için boşanma davalarında bu kişilerden birisi mutlaka şahitlik gelir veya şühudü'l halde bulunurlardı. Nitekim Ahmet Müezzin Derviş kızı Fatma Hatun ve eşi Üvez'in boşanmalarının resmiyet kazanmasında bizzat yer almıştır. Boşanma konusunda farklı etnik gruplardan kadınlar durumu resmileştirmek isteyebiliyordu. İki yüz akçe karşılığında eşi Hakkı isimli Kıpti'den boşanan Selvi isimli Kıpti kadın bunlardan biriydi.⁵⁰¹

Kadınların 17. yüzyılda görünürlüğü daha çok vekilleri vasıtasıyla olurken doğrudan mahkemeye gelen kadınlar da bulunmaktadır. Kadınlara dair kayıtlar örneklerde görüldüğü üzere daha çok mehir hibesi ve boşanma vakaları üzerinedir. Bununla birlikte

⁴⁹⁷ KŞS, 31/25-b4.

⁴⁹⁸ KŞS, 31/40-b5.

⁴⁹⁹ KŞS, 31/14-b2.

⁵⁰⁰ KŞS, 28/48-a1.

⁵⁰¹ KŞS, 31/39-b6.

at, köle, kürk gibi değerli metallerin alışverişinde vekilleri vasıtasıyla bile olsa kadınlar varlığını göstermektedir. Aile içi cinselliğe dair özel meselelerin de mahkemeye yansıdığı olurdu. Medine isimli hatun eşi Hasan'ın cinsel ilişkiye kadir olmadığına dair beyan vererek boşanma talep etmiştir.⁵⁰² Kırım'da kadınların kendisini görünür kılma yollarından birisi de vakıflardı. Vakıf kayıtları vasıtasıyla müteşebbis kadınların varlığından haberdar olmak mümkündür. Bunlardan birisi İskele Kapısı yakınlarında çörekçi dükkânı sahini el-Hace Ayşe kadındır. Hayır sahibi bir kimse olarak henüz hayattayken dükkanını yıllık yirmi beş altına Haremeyn-i Şerîfeyn'e (Mekke ve Medine) vakfetmiştir.⁵⁰³

4.1.2.1. Hane Nüfusu ve Çocuk Sayıları

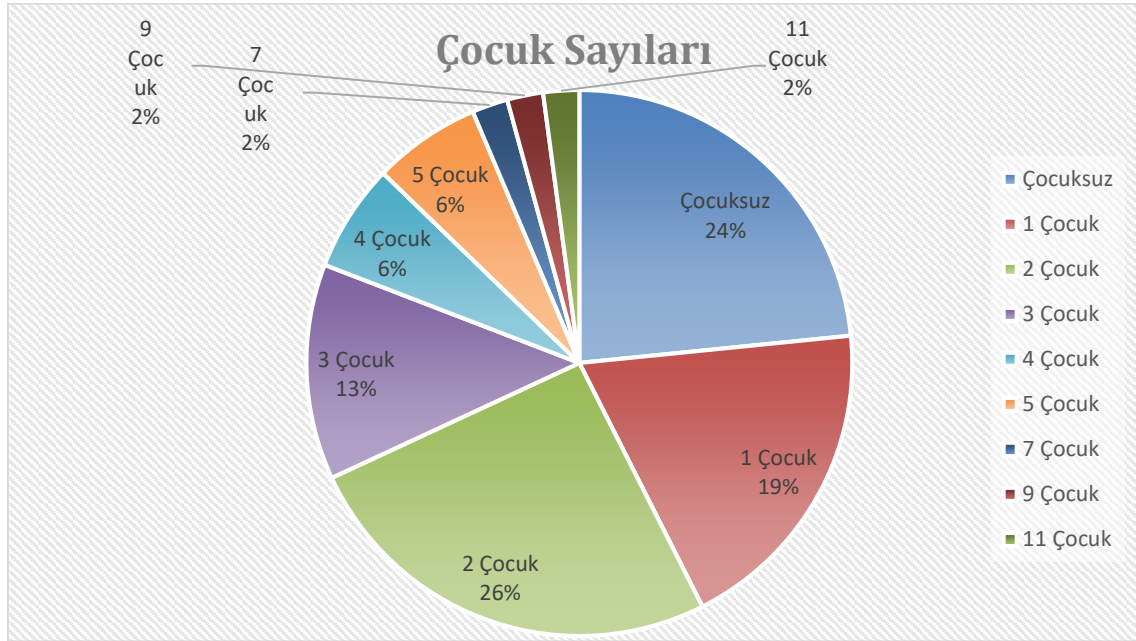
Çocuk sayıları: Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfusun tam olarak belirlenememesi sorunu maalesef Kırım Hanlığı içinde geçerlidir. Üstelik Osmanlı Devleti'nde tahrir uygulanan bölgelerde hane birimini beş kişilik bir aileye indirgeyerek⁵⁰⁴ ortalama bir çıkarımda bulunmak mümkünken Kırım'da tahrir uygulanmadığı ve nüfusu belirlememize elverişli diğer belgelerin yokluğundan kaynaklı nüfusu hesaplamak mümkün olmamaktadır. Bununla birlikte kadı sicillerinin içinde bulunan tereke kayıtlarında vefat eden kişinin kadın veya erkek fark etmeksizin eşlerin ve kız-erkek çocukların ismi bazı durumlarda anne, baba ve kardeşlerin de isimleri yazıldığı için ortama aile nüfusu ve çocuk sayılarına dair çıkarımlarda bulunmak kısmen mümkün olmaktadır. Ancak bunun da kendi içinde çeşitli problemleri taşıdığını dikkate almak gerekir. Zira genç yaşta hayatını kaybeden ebeveynler olduğu takdirde aile biyolojik gelişimini tamamlamamış olmaktadır. Bu aileler tereke paylaşımı davalarında kendilerine vasi tayin edilen küçük yaşta yetim kalan çocuklardan anlaşılabilir. Zorunlu olmadıkları takdirde miras mevzularını mahkemeye taşımayan aileler de göz önüne alındığında demografi çalışmalarında tereke kayıtlarının temsil oranı azalmaktadır. Ayrıca bu verilerden akrabalık bağlarını eksiksiz tespit edebilmek kolay olmadığı için Osmanlı ailesinin

⁵⁰² KŞS, 31/71-a4.

⁵⁰³ KŞS, 23a/65-a3.

⁵⁰⁴ Bu indirgeme Ömer Lütfi Barkan tarafından yapılmış olup hane nüfusu sayısında araştırmacılar genellikle bu rakamı kıstas almışlardır. Ömer Lütfi Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları Ve Osmanlı Tarihi". *Türkiyat Mecmuası* 10, (1953), 1-26; Jennings, bazı Anadolu şehirlerindeki nüfus yapısını incelemekle birlikte hane sayısına dair bir rakam vermez ancak nüfus artış hızına ve Osmanlı ailesinin Ortaçağ İtalyan aile yapısına benzerliğine dikkat çeker. Ronald C. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum" *International Journal of Middle East Studies* 7/1, (Jan., 1976), 23-24.

çekirdek ve geniş aile tiplemesini ne oranda temsil ettiğini anlamak güçtür.⁵⁰⁵ Tüm bu sorunlara rağmen tereke kayıtlarını temel alarak aile ve çocuk sayılarını belirleme yoluyla demografi çalışmalarına katkılar sağlanmıştır. Bu bağlamda Rodosçuk'ta 1680-1700 yılları arasındaki tereke kayıtlarının analizinden 2.03 gibi düşük bir oranla karşılaşılmıştır. Osmanlı ailesinin genel kanaatin aksine çok çocuklu olmadığı anlaşılmıştır.⁵⁰⁶ Kırım'ın Karasu kazasında 1683-1744 yılları arasında aile fert sayısı dört olmakla birlikte aile başına düşen çocuk sayısı ortalama 1.63 le ikiye yakındır. Bu çalışmalarda Müslüman ailelerle birlikte gayr-ı müslim aileler de dikkate alınmıştır.⁵⁰⁷ Hanlığın başkenti Bahçesaray üzerine yapılan çalışmalarda çocuk sayılarına dair verilerde 1650-1675 arasında ortalama 5-6 çocuk sayısı verilirken⁵⁰⁸ 1700-1725 arası tarihlerde muhalefat kayıtlarından elde edilen çocuk sayısına anne ve baba da eklenerek ailenin ortalama fert sayısı 4.93 olarak belirlenmiştir.⁵⁰⁹

Grafik 2: Çocuk Sayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

⁵⁰⁵ Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", *Tarih Dergisi* 54 (2011 / 2) 119.

⁵⁰⁶ Ümit Ekin, "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuklu Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları", *Türk Tarihinde Balkanlar*, ed. Zeynep İskefiyeli, M. Bilal Çelik, Serkan Yazıcı, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 201), 578.

⁵⁰⁷ Kavak, *Karasu Kazası*, 116-117.

⁵⁰⁸ Fırat Yaşa, *Bahçesaray (1650-1675)*, 87.

⁵⁰⁹ Fırat Yaşa, *Bahçesaray (1650-1675)*, 192.

4.1.3. Miras ve Miras Hukuku

Mirasın ve miras hukukunun kendini en iyi gösterdiği belgeler tereke ve muhalefat kayıtlarıdır. Osmanlı Devleti'nde muhalefatlarda başta vefat edenin kimliği unvanı, zümresi, mesleği, ikamet ettiği ve öldüğü yer, ölüm şekli ve vefat tarihi gibi bilgilere yer verilir ve mirasçılarının kimler olduğu belirtilirdi. İkinci bölümde emvalin dökümü ve bilirkişi tarafından tespit edilen değeri yazılır, üçüncü kısımda cenaze ve defn işlemleri ve vergiler için ayrılan masraf, borçlar, varsa eşine ve çocuklarına yönelik mehir ve nafaka borçları kaydedilirdi.⁵¹⁰ Kırım şer'iyeye sicillerinde uygulama bu usule benzerdi. Kırım'da kadı ve naibler bütün terekeler için muhalefat kavramını kullanmışlardır. Hanlığın erken veya geç dönemlerde müstakil tutulan tereke defterleri olmamıştır. Terekeler ise muhalefat adı altında sicillerin içinde diğer kayıtlara karışık halde bulunmaktadır. Yine de bunların kendilerine ait bir düzen ve sistemleri vardır. Vefat edenin adıyla birlikte mirasının kalacağı birinci derece bütün aile bireylerinin ismi tek tek yazıldıktan sonra terekede dökümü ve sayımı yapılan malların sıralanmasına gelmektedir. Çok basit gündelik eşyalardan servet değeri taşıyan evler, köleler, atlar ve kükrüklere kadar birçok eşyayı tereke sahibinin maddi gücü oranında görmek mümkündür. Bu eşyaların kimlere bırakılacağı da genel olarak eşya yazıldıktan sonra hemen yanında not düşülmektedir. Kırım terekelerinin ayırt edici yönlerinden birisi budur.⁵¹¹ Ailenin kalabalık ve mirasın yüklü miktar olması bu işlemleri daha da gerekli kılmaktaydı. Gözleveli Fatma Bike'nin eşi Ebulkasım Efendi ve oğulları Abdurrahim, Abdurrezzak, Lütfullah, Feyzullah, İslam, Mehmed ve Mustafa'ya, kızları İsmihan ve Kutluhan ve Şerife'ye terekeden paylarına düşen emvalin üzerine isimleri ayrı ayrı yazılmıştır.⁵¹²

Kızlara bir pay verilirken erkeklere iki pay verilmesine yönelik İslam hukuku burada da geçerlidir. Hanna isimli Yahudi kadın örneğinde olduğu gibi bazı gayr-i müslim kadınlar bu yönde miras talep etmişlerdir. Babalarından kalan yeri erkek kardeşi Şumayel otuz esediye satmış ancak Hanna'nın hakkı olan üçte bir oranındaki on esedisi kendisine verilmemiştir. Sonraki kayıtlarda belli ki mirasa yönelik alacak verecek ilişkisi devam etmektedir.⁵¹³

⁵¹⁰ Tahsin Özcan, "Muhalefat" *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/405.

⁵¹¹ Yağcı, "Kırım Tereke Defterleri Üzerine Mülâhazalar", 29.

⁵¹² KŞS, 28/147-b3.; KŞS, 28/146-a2.

⁵¹³ KŞS, 31/38-a6.; KŞS, 31/38-a5.

Eğer çocuklar küçük ise miras işlemleri için kendileri vasiyi muhtar adı altında bir kimse tayin edilir. Borçlu olarak vefat eden tereke sahiplerinin mirasından alacaklılar hak talep edebilirdi. Tereke kayıtlarında mutlaka deyn, düyun adı altında borçların miktarı ve borçlu olunan kişilerin adı yazılır ve borç mirastan tahsil edilirdi. Kadıasker Abdulfettah Efendi, Gözleve'nin Mamay köyünde vefat eden Aburrahim Çelebi'nin mirasından kırk iki buçuk esedi kuruş alacağını Gözleveli Ahmet Can Ağa vasıtasıyla Abdurrahim Çelebi'nin ailesinden tahsil etmiştir.⁵¹⁴

Miras işlemleri sadece terekelerde değil hibe edilen mallarda, vakıf işlerinde, azat edilmiş köleleri miras hakkı dolayısıyla sahiplenmek gibi birçok noktada mahkemeye yansiyabilmektedir. Vela konusuna da bir bir vaka miras konularında bazı durumlarda fetvanın gerekliliğini ortaya koymaktadır. Gözleve'nin Bursalı mahallesinde iki sene evvel vefat eden Zeyrek Mehmet'in mirası zamanın kadısı tarafından eşi Saliha ve çocukları arasında pay edilir. Ancak Zeyrek Mehmet'in babası Hasan ve dedesi el-Hac Yusuf'un kendi babaları Ahmet ve dedeleri el-Hac Mehmet tarafından azat ve itak edildikleri dolayısıyla hali hazırda Zeyrek Mehmet'in mirasının vela hakkı sebebiyle kendilerine düştüğünü iddia eden Mehmet ve Mahmut ellerinde mirası hakettikleri yönündeki mazmunla Gözleve kadısına gelirler. Saliha'nın vekili Mustafa Beşe mahkemede Mehmet Zeyrek'in aslen hür olan Ümran'dan doğduğunu ve onun da annesinin Halime olduğunu şahitler ile ispat eder. Ancak bu durumda kadılar tarafından verilen kararda ihtilaf söz konusu olduğu için durum Kefe müftüsüne sorulur. Müftü tarafından verilen fetvaya göre aslen hür olan kimse üzerinde vela hakkı ve usubeti sebebiye yoktur. Bu durumda Mehmet ve Mahmut isimli kardeşlerin dedelerinin azatlı kölesi olduğunu iddia ettikleri Zeyrek Mehmet'in emvalinden yedi yüz elli esedi kuruşu alamayacakları netleşir.⁵¹⁵

4.1.4. Vakıf

Kuruluş felsefesi kamu yararını gözetme düşüncesine dayan vakıflar, İslam toplumlarında çeşitli alanlarda ihtiyaçları karşılayan hayır kurumlarıdır. Belirli mülklerini amme yararına tahsis eden kişilere vâkıf adı verilirken, hizmete sokulan mala mevkuf, vakfın kural ve kaidelerini düzenleyen resmi evraka vakfiye adı

⁵¹⁴ KŞS, 29/80-b5.

⁵¹⁵ KŞS, 35/60-a3.

verilmektedir.⁵¹⁶ Dini ve hukuki boyutları bulunan bu müessesesinin Osmanlı imparatorluğundaki gayri-menkul servetin büyük bir kısmını hatta dörtte üçünü oluşturduğunu iddia eden araştırmacılar bulunmaktadır.⁵¹⁷ Kırım Hanlığı ve Gözleve şehrinin sosyal ve iktisadi hayatında vakıfların derin etkisi kadı sicillerine yansıyan vakıflara dair meselelerden anlaşılmaktadır. Gayr-ı menkuller vakfedileceği gibi ayrıca günümüz modern bankacılığının işlevlerini yerine getiren türde yine hayır fonu tarzında ve hayırseverlerin iş birliği ile kurulan para vakıfları bulunmaktadır. Dükkan, han, kervansaray, hamam ve çeşmelerle birlikte bazı bağ ve bahçelerin kendileri ile birlikte masulleri de vakfa konu olmaktadır. Bunlardan Suluhan isimli kervansarayın gelirlerinin vakfedildiği İslam Giray çeşmeleri vakfı 1753 yılında Arslan Giray tarafından iskeledeki çeşmelerin gelirleriyle birlikte kahvehane ve bezazisstan inşa edilerek aynı vakfa dahil edilmiştir.⁵¹⁸ Bu vakıflardan borç alınacağı zaman bir takım emtiaları teminat göstermek gerekebiliyordu. 1674 tarihinde İslam Giray çeşme vakıflarından otuz kuruş alan Ovrachim veledi Yosef, otuz kuruşa karşılık vakfın mütevellisi Ömer Çelebi'ye rehin olarak samur bir kaftan, yastık, düğme benzeri eşyalar ve bir miktar nakit bırakmıştır. Otuz kuruşu getirdiğinde ise bu eşyaları mütevelliden aldığını beyan etmiştir.⁵¹⁹ Bazı vakıfların gelirleri, imam ve müezzin gibi görevlilere tahsis edilirdi. Hüseyin Bölükbaşı hayatta iken Gözleve'de bulunan ekmekçi ve kasap dükkanlarını bu amaçla vakfetmişti.⁵²⁰ Gözleve'de İskele yakınlarında bulunan çörekçi dükkanını ölmeden önce vakfeden Ayşe hatun kadın müteşebbislerden olub vakfın hücceti mirasçıları tarafından mahkemeye taşınıp uzun tartışmalara yol açmıştır.⁵²¹ Yine Gözleve kadınlarından Şah Totay hatun ölmeden önce Hoca Pir Hacı çeşmesine 60 esedi vakfedeceğini bildirmiştir.⁵²² Hoca Pir Hacı Çeşme ve hamam vakıflarının gelir gider hesapları mahkemeye sık sık konu olmuştur.⁵²³ İslam toplumlarına özgü vakıf kuruluşlarından teamüle uygun olarak zımmilerin de faydalanabildiği bilinir. Farklı şehirlerde yaşayan gayr-i Müslimler Gözleve'de bulunan vakıflara borçlanabilmektedir.

⁵¹⁶ Bahaeddin Yediyıldız, "Müessese-Toplum Münâsebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi* 15, (1982), 25.

⁵¹⁷ Fuat Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, (İstanbul, Ötügen Yayınları, 1983), 351.

⁵¹⁸ Nuri Kavak, "Kırım Hanlığı Şer'iyye Sicilleri'nde Yer Alan Avarız ve Para Vakıfları Üzerine", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10, (2009), 277-278.

⁵¹⁹ KŞS, 20/98-a4.

⁵²⁰ KŞS, 21/23-a3.; KŞS, 22/85-b1.

⁵²¹ KŞS, 23a/65-a6.

⁵²² KŞS, 31/54-a4.

⁵²³ KŞS, 31/43-b2.; KŞS, 31/43-b1.

Bu kişilerden Kala Yahudisi İsak isimli Yahudi, Gözleve’de Bebeş Mescidi evkafıyla iktisadi bir ilişki kurmuş aldığı 24 altın borcu karşılığında bir evini ipotek etmiştir. Mescidin imamı ve mütevellisi Şeyh Mehmet Efendi, üç yüz altmış bir gün müddet vermiş, bu zaman diliminde alınan meblağ geri gelirse ev İsak Yahudi’ye iade edileceği üzere anlaşmaya varılmıştır.⁵²⁴

Vakıf mülklerini başka vakıf mülkleriyle değiştirme esasına dayanan istibdal uygulamasına konu olan Hüseyin Efendi Kervansarayını yanında bulunan vakıf dükkanı harabe vaziyette olduğu ve gelir getirmediği için başka yerde bulunan mülklerle kadı izniyle değiştirilmesi talep edilmiştir.⁵²⁵ Yine Gözleve’de bulunan dükkanlar ve Kaçı Nehri’nde bulunan üzüm bağının arsası ve üzüm çubukları vakıf mülkü olarak değiştirilmeye konu olmuştur.⁵²⁶ Gözleve Han Camisi içi vakfedilen mülklerin sayısı oldukça fazla ve çeşitlidir. Bunların içinde bezzaz, haffaf dükkanları, bedesten dükkanları, bir adet bozahane ve Mehmet Şah Ağa Hanı’nın gelirleri bulunmaktadır. Bu gelirlerden vaiz, imam, hatip, imam, müezzin, katip, çeşitli ustalar ve vakıf müteveli ve nazırının ücretleri ödenmekteydi.⁵²⁷

4.1.5. Ünvan ve Lakaplar

Modern anlamda bireyleri tanımlayacak soyadlarının olmadığı bir dünyada ünvanlar ve lakaplar bu işlevi yerine getirmekle birlikte kişilerin ve ailelerin kabilelerini, statülerini, hangi sosyal camiadan olduklarını belirliyordu. 17. yüzyıl Kırım Hanlığı’nda bu anlamda ünvan ve lakaplar Osmanlı İmparatorluğunda olduğu kadar çeşitliydi. Ağa, molla, efendi, el-Hac, hacı, çelebi, seyyid gibi imparatorluğun her yerinde yaygın kullanımı olan ünvanlar olmakla birlikte mirza, atalık, emeldeş ve giray gibi tamamen hanlığın siyasi ve sosyal yapısına özgü ünvanlar kullanılırdı. Kadı sicillerine doğrudan konu olan vakalarda veya şühûdü’l-hâl listelerinde bu ünvanlı kişiler yaygındı.

Ayrıca yargı görevlilerin kimlerin davasına bakabileceği ve bakamayacağına dair yönetici ve toplumsal grupların ayrıldığı han fermanında mirza, atalık, emeldeş, hacılar

⁵²⁴ KŞS, 27/23-a3.

⁵²⁵ KŞS, 23a/48-a2.

⁵²⁶ KŞS, 26/27-b3.

⁵²⁷ Sema Aktaş Sarı, *67 A 90 numaralı (Üçüncü Cilt), 1648-1679 Tarihli Kadıasker Defterine Göre Kırım’da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016), 98.

ve ağa unvanları geçmektedir.⁵²⁸ Aynı fermanda isimleri anılan imam, müezzin vb. kişiler aynı zamanda birer meslek gurubu temsil ettikleri için burada değil şehrin yöneticileri bölümünde ele alındılar. Bu gruplar içinde İslam toplumlarında kan asaletine dayalı Seyyid unvanı ayrı bir yer teşkil etmektedir. Kökenleri İslamiyet öncesi dönemlerin asalet, nesep ve hasep kavramlarına dayananan soy aidiyeti anlayışı İslam toplumlarında seyyid ve şerif unvanlarıyla varlığını devam ettirmiştir.⁵²⁹

Beşe, bölükbaşı ve sekbanlar han yarlıklarına göre Kırım Hanlığı'nın askeri sınıfından olup kadı sicillerinde sürekli olayların içinde veya şühûdü'l-hâl kısımlarında karşımıza çıkmaktadırlar.⁵³⁰ Osmanlı İmparatorluğunda özellikle Beşe ünvanını ilk dönemler yeniçerilerin kullandığı bilinmekteydi. Ancak 17. yüzyıla gelindiğinde bu unvanı hem Osmanlı'da hem Kırım'da farklı kişilerin de kullandığı anlaşılmaktadır. Bu kavramlar Askeri bir ifadeden öte bir unvan niteliği kazanmış görünmektedir. Beşelerin kayıtlarda devlete ait resmi işleri Eminlere yardımcı olduğu görülmektedir.⁵³¹ Bölükbaşılar da sık sık mahkemeye konu olurdu. Bunlardan birisinde bir gasp olayının vuku bulması bu unvanlı kişilerin zaman zaman zorbalık eğiliminde olduğunu da kanıtlar niteliktedir.⁵³² Sekban asker manasını taşımakla birlikte devlet işi dışında özel kişilerin işini gören bir tür güvenlik görevlisi veya koruma gibi hareket ettiği vakalar mevcuttur. Bunlardan birisinde Debbağzade mahallesinden Ömer kızı Saime'nin Emirzade Seyyid Hüseyin Çelebi ile miras tartışmasında Hüseyin Çelebi'nin parası ve eşyaları zorla alınmıştır.⁵³³

4.2. İktisadi Yaşam

4.2.1. Gözleve İskelesi

Kırım Yarımadası'nda Kefe, Balıklava ve Gözleve, Anadolu ve İran taraflarından gemilerle gelen malların iç kesimlere sürüldüğü önemli limanlardı. Bu iskelelerden gümrük vergisi alınmaktadıydı. Gözleve gelir getiren önemli bir limandı dolayısıyla siyasi olarak Kırım Hanına bağlı bir şehir olmakla birlikte iktisadi gelirleri açısından Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı arasında zaman zaman gerilimlere yol açmıştır. Erken dönemde meydana gelen bu gerilimlerden birisinde Kırım'da han değişikliğine

⁵²⁸ KKS, 51/14-b1.

⁵²⁹ Rüya Kılıç, *Osmanlı'da Seyyidler ve Şerifler* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005), 32.

⁵³⁰ KKS, 51/14-b1.

⁵³¹ KŞS, 22/90-a5.

⁵³² KŞS, 22/27-a6.

⁵³³ KŞS, 30/144-a4.

kadar gidilmiştir. Gözleve kalesinin Kırım Hanlığına iltimas edilmesi için Sahip Giray zamanında Osmanlı padişahından izin istenmiştir.⁵³⁴ Ancak bu talep bir süre sonra Rüstem Paşa'nın da girişimleriyle Hanın azlinin sebeplerinden biri olacaktır.⁵³⁵

Kırım'ın ve Anadolu'nun diğer limanları ile bağlantısı olup işlek bir iskeleye sahip olmasına rağmen Gözleve'nin kendine ait ayrı gümrük defterleri bulunmamaktadır. Ancak buraya giren çıkan malları ve gelirlerini Kefe mukaatası içinde görmek mümkündür. Zaman zaman Gözleve İskelesi ümrüğünün de Kefe Gümrüğü ile birlikte iltizama verildiği olurdu.⁵³⁶ Kırım hanına Kefe gümrüğünden beş yüz akçe tayin olduğu gibi Kalgay Sultan'a on yük akçe ve Nureddin Sultan'a da beş yüz akçe tayin olunmuştur. Kalgay ve Nureddin Sultanlar bu gelirlerini bazen Gözleve bazen de Balıklava iskelesinden alırlardı.⁵³⁷ Gözleve'nin deniz yoluyla Akkırman ve Trabzon limanları ile canlı bir ticaret ağının olduğu kadı sicillerinden takip edilebilmektedir. Gemi taşımacılığı yapan kişilerin arasında Acem zımmileri yaygın olarak bulunmaktadır. Balıklavalı Kurt Reis zımmi'nin Akkırman'dan yüklediği buğdayı Kırım'a getirme noktası Gözleve İskelesidir.⁵³⁸ Akkırman- Gözleve arası kölelerin en çok firar denemesinde bulunduğu hatlardan biridir. Bu denemeler çoğunlukla gemilerde gerçekleşirdi. Öyle ki İstabullu el-Hac mustafa Çelebi Akkırman'da gemide kaybettiği kölesini Gözleve'de esir tüccarlarında bulduğu ve mahkemede talep ettiği olurdu.⁵³⁹ Akkırman ve Gözleve arasında hububat ve köle geliş gidişi yaşanırken Trabzonlu denizcilerin gemilerine daha çok tuz, sahtiyân ve Trabzon fındığı yüklenirdi.⁵⁴⁰

4.2.2. Dört Emtia

4.2.2.1. Köle

Eski çağlarda Kimmerya, Tavrida ve İskitya adları verilen Kırım Yarımadası, coğrafyası kadar eski tarihlere dayanan birtakım olgular barındırmaktadır. Kölelik, bunlardan

⁵³⁴ Kaysunizade Nidai Remmal Hoca, *Tairh-i Sahip Giray Han*, haz. Özalp Gökbilgin (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1973), 45.

⁵³⁵ Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1989), 40; Özalp Gökbilgin, *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı 'mn Siyâsî Durumu*, (Ankara: 1978), 33

⁵³⁶ Öztürk, *Kefe*, 306; Ayrıca bkz. Hülya Polat Yılmaz, *Kefe Mukataası Ahkâm Defteri(1643- 1707)*.

⁵³⁷ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân Fi Kavânin-i Âl-i Osman*, 171.

⁵³⁸ KŞS, 27/07-b1.

⁵³⁹ KŞS, 34/32-b1.

⁵⁴⁰ KŞS, 31/29-a2.; KŞS, 31/62-b3.; KŞS, 31/77-a2.; KŞS, 31/62-b3.; KŞS, 31/60-b1.

biridir. 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunu'nun hemen her yerinde yaygın kölelik kurumu, Kırım Hanlığı'nda kuzey bölgelerine yaptırığı akınlar ve çapullardan kaynaklı daha verimli geçmekteydi. En azından Karlofça Antlaşması'nın imzalandığı dönemde Kırım Hanlarına ve kabilelerine akın yasağı gelene kadar durum böyleydi.⁵⁴¹ Hanlığın önemli ticari ve sosyal metalarından köleler bu bölümde belli başlı köle kavramları verildikten sonra sosyal hayattaki yerleri, istihdam alanları, etnisiteleri, fiyatları, fiyatlarını düşüren kusurları, firar denemeleri, azat edilmeleri ve miras hukukuna dayanan vela kavramı üzerinden değerlendirilecektir.

Köle Nitelikleri, Fiyatlar ve Ticaret

Kırım'da kölelerin cinsiyet, yaş ve istihdam alanlarını ifade eden çok çeşitli terimler bulunmaktadır. Kadın köleler için, cariyeye, cariyecik, mariye, devke, devkecik, kız ve bakire gibi ifadeler kullanılırken erkek köleler için kazak⁵⁴² başta olmak üzere çora, gulam, tarhan ve oğlan gibi ifadeler belgelerde yer bulmaktadır. Kölenin ileride azat edilip edilmeyeceğine ve nasıl azat edileceğine dair durumunu ifade eden müdebbir, müdebbire, mutak, mutaka, mukateb gibi belirleyici tanımlar da kullanılırdı. Yine doğuştan köle olarak dünyaya gelen köleler için dogma (togma) kelimesini kullanılırken firari köleler için abık kelimesi yaygın olarak kullanılmaktaydı. Bu ifadelerin birçoğu Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde ortak olarak kullanılan terimlerdir. Dolayısıyla gulam denildiğinde Kırım'da ve diğer coğrafyalarda henüz buluş çağına gelmiş ergen erkek çocukları için kullanıldığı anlaşılır.⁵⁴³ Kadınlar için kullanılan terimlerde mariye ve devke cinsi köleler dışında diğer kullanılan kavramlarda bir ihtilaf söz konusu değildir. Ancak Kırım Kadı sicillerinde sıkça rastlanan devke ve mariyenin söyleniş usullerinde dahi ihtilaflar söz konusudur.

⁵⁴¹ Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlarına gönderdiği, Hanların da kadınlara göndermek suretiyle yerel yönetimlerin haberdar olunmasının sağlandığı bu fermanlar sicillere kaydedilmiştir; KŞS, 34/97-a1, KŞS, 34/97-a2.

⁵⁴² Kazak terimi Osmanlı merkezi idaresine bağlı bütün birimlerde tutulan kadı sicillerinde köle manasında geçmektedir. Kırım'da kullanımı çok daha yaygın olan kelime *esir* veya *köle* manasına gelmektedir. Mevcut literatürde ise sosyal veya iktisadi kölelikten ziyade bütün imparatorluklarda hassa birliği olarak istihdam edilen muhafızlık ile ilgili bulunduğu anlaşılmaktadır. Kadı sicilleri üzerinden Kazak teriminin değerlendirilmesi ve örnekler için bkz. Yücel Öztürk, "Kazak Teriminin Kölelik Mefhumu ile İlişkisi Üzerine" *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (Kış 2020), 550-573.

⁵⁴³ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, 2. Kitap, II. Bayezid Devri Kanunnameleri, (İstanbul: Fey Vakfı yayınları, 1990), 131.

Ortak kabul kelimenin Rumca kökenli olduğudur. Sözlükte dişi koyun, dişi koyun eti, karışık ufak balık (marya balık) ve rastgele dişi hayvanlar (keçi, maryası) için kullanılan bir kelime olarak ele alınır.⁵⁴⁴ Ahmet Akgündüz pençik hususunda Marya ile birlikte diğer kadın köleler için kanun-ı kadim üzere alınan vergileri açıklarken “Marya”nın Rumca “kız çocuğu” manasına geldiğini belirtir.⁵⁴⁵ Kırım kadı sicilleri üzerine yapılan araştırmalarda mariyaların varlıklı ailelerin terekelerinde bulunmasına ve fiyatlarının yüksek olmasına dayalı olarak bu kölelerin bakire, güzel, becerikli hatta bazı alanlarda eğitilmiş kişiler olduğu yönünde kanaat geliştiren çalışmalar⁵⁴⁶ ile birlikte maryalar için gençlik ve tazeliği kalmamış, çok da yaşlı olmayan; ama yaşı geçmiş kadın köleyi ifade ettiği sonucuna varan araştırmalar bulunmaktadır.⁵⁴⁷ Kırım kadı sicillerine konu olan bütün maryalar tespit edildikten sonra belki daha net değerlendirmeler yapmak mümkün olacaktır. Ancak Evliya Çelebi'nin mariyalar için kullandığı “avrat devke” ifadesi belki de en uygun düşenidir.⁵⁴⁸ Buna uygun “olgun cariyе” ifadesini kullanmak daha makul görünmektedir. Yani devkelikten ve gençlikten bir miktar uzaklaşma söz konusudur. Ancak işgücü ve belki çocuk doğurma yeteneği henüz yitirilmemiş olmakla birlikte yaşam tecrübesinin işe yarar biçimde kullanılabileceği bir yaş dilimi söz konusudur. Gözleli Fatma Bike'nin muhallefatında bulunan Gülnur isimli mariye 48 esedi değerindedir. Çoban olarak kullanılan kölesi 54 esedi değerindedir. Gülbahar isimli mariyenin Rıza adında küçük çocuğu vardır ve her ikinin fiyatı 50 esedi değerindedir. Şahbaz isimli gulam ise 42 esedi değerindedir. Yani mariyelere diğer kölelerle aşağı yukarı aynı değerinde fiyatlar biçilmiştir. Çok büyük farklar söz konusu değildir. Ayrıca Gülbahar'ın “veled” olarak geçen çocuğunu da hesaba katmak gerekir. Bir başka ihtilafli köle tabiri ise tercihe göre devke veya devuşka, düge-döke-düke denildiği cariyе türüdür. Ortak kanaat bu kölelerin ergenlik çağındaki genç kızlar için kullanıldığıdır. Bunların genç ve bakire olmaları fiyatlarını etkileyen ortak özellikler olarak görünmemektedir. Zira Şahnaz devke yetmiş

⁵⁴⁴ Kamus-ı Türki, 756.

⁵⁴⁵ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri 2*, 132.

⁵⁴⁶ Fırat Yaşa, “Kırım Hanlığı'nda Köleliğin Sosyal ve Mali Boyutları”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/3, (2014), 667.

⁵⁴⁷ Köse, *Kırım Hanlığı'nda Kölelik (1648-1699)*, 34.

⁵⁴⁸ *Marya defke, marya cariyе* ifadelerini kullanan Evliya Çelebi, *Seyahatname*, nşr. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 8/1, 32; Nemçe dilinde Marya'nın Meryem Ana için kullanıldığını Evliya Çelebi, *Seyahatname 7/2*, 281; Tatar dilinde ise *karı halayık* manasına geldiğini belirtir. Evliya Çelebi, *Seyahatname 7/2*, 546.

esedi değerinde iken⁵⁴⁹ Batır Gazi'nin devkesi yüz esedi değerindedir.⁵⁵⁰ Fiyat değerlendirmesi yapılırken kölelerin sadece belli sınıflandırmalar içine haps etmek yerine ayırt edici kişisel özeller olabileceğini göz önünde bulundurmak gerekir.

Ayrıca terekelerde bulunan eşya ve mallara biçilen fiyatların ne kadar gerçek değerine yakın ve uzak olduğu tartışılan konulardan birisidir. Miras paylaşımı kadıya intikal ettiği durumlarda kadı ve naibler bu işlem karşılığında resm adı altında belli bir ücret almaktaydılar. Alınan miktar mirasın toplam ederinin üzerinden hesaplandığı için kayıtlarda mirasa biçilen değeri yüksek olabilme ihtimalini göz önünde bulundurmak gerekir.⁵⁵¹

Tablo 7: 1675-1700 Yılları Arasında Gözleve'de Köle Fiyatları

No	Köle İsim-Nitelik	Fiyat
1	Devke	100 Esedi
2	Şahnaz isimli Devke	70 Esedi
3	Gülbeyaz isimli Cariye	60 Esedi
4	Marişke isimli Cariye	30 Altın
5	Cariye	60 Esedi
6	Cariye	20 Altın
7	İhsane isimli Cariye	36 Esedi
8	Cariye	65 Altın
9	Topal Cariye	100 Esedi
10	Cariye	130 Altın
11	Cariye	65 Altın
12	İki Cariye	80 Altın
13	İki Çora	80 Esedi
14	Cariye	72 Esedi
15	Eyvan isimli Koca Kazak	33 Esedi 60 sim
16	Seman isimli Çoban	54 Esedi
17	Gülnur isimli Mariye	48 Esedi
18	Gülbahar isimli Mariye ve çocuğu Rıza	50 Esedi
19	Şahbaz isimli Gulam	42 Esedi

⁵⁴⁹ KŞS, 26/53-a1.

⁵⁵⁰ KŞS, 21/40-a3.

⁵⁵¹Yağcı, "Kırım Tereke Defterleri Üzerine Mülahazalar", 27.

20	Gülçehre isimli Cariyecik	30 Esendi
21	Gülpeyker isimli Cariyecik	24 Esendi
22	Kaytas isimli Küçük Gulam	12 Esendi
23	Cariye	120 Kuruş
24	Meçka isimli Kazak	15 Hasene
25	Elkise isimli Kazak	7200 Sim
26	Feder isimli Kazak	36 Esendi
27	Devlet Geldi isimli Kazak	60 Esendi
28	Maratuş Kazak	130 Esendi
29	Değirmenci Kazak	150 Esendi Kuruş
30	Hüseyin isimli Gulam	65 Altın
31	Rüstem isimli Gulam	70 Esendi
32	Rahzat isimli Gulam	100 Esendi
33	Çora	60 Altın
34	Çoban Kazak	60 Altın
35	Kultabe isimli Gulam	70 Altın
36	Yusuf isimli Gulam	60 altın
37	Mihali isimli Kazak	5000 Sim
38	Doğma Cariye	100 kile pirinç+ 15 Esendi Kuruş
39	Devke	80 Esendi Kuruş
40	Küçük Köle-Gulam	69 Esendi Kuruş
41	Üvez isimli Köle	10000 Sim
42	Şah Zeman Devke	12000 Sim
43	Belkıs isimli Devke	8000 Sim
44	Bakire Kız	76 Esendi Kuruş
45	Cariye	100 Kuruş
46	Kahraman isimli Müdebbire Cariye	120 Kuruş
47	Bir Cariye ve Kızı	20000 Sim
48	Müşerref isimli Cariye	9600 Sim
49	Gülbahar isimi Cariye	5000 Sim
50	Cariye	2000 Sim
51	Şeker isimli Cariye	100 Esendi
52	Cariye	29 Altın

53	Esen Devlet isimli Cariye	500 Sim
54	Vasil isimli Gulam	100 Esedi Kuruş

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

16. yüzyılda Karadeniz köle ticaretinin kontrolünü Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti devralmıştır. Ancak bu tarihlerden çok daha eski zamanlarda Karadeniz’de kölelik kültürü ve köle ticaretinin varlığı bilinmektedir.⁵⁵² Grek, Roma, Bizans ve İtalyan şehir devletle eliyle uzun süre kontrol edilen Karadeniz ticaret ağı buraya yerleşen veya buradan yolu geçen Türk toplulukları tarafından zaman zaman ele geçirilmiştir. Peçeneklerde savaşlarda aldıkları esirlerin dışarıya satışından önemli miktarda kazanç sağlardı. Bir taraftan Uzlarla ve Macarlarla özellikle ve Ruslarla yapılan savaş ve akınlarda Peçeneklerin eline binlerce esir düşüyordu. Bunların çoğunu Karadeniz ve Azak Denizi sahilindeki ticaret iskelelerinde satışa çıkarırlardı. Karadeniz ticaret hayatında kölenin payı ehemmiyet arzederdi.⁵⁵³ Özellikle Kefe Gümrüğünde Çerkes illeri ve Kuzey Karadeniz memleketlerinden getirilerek İstanbul ve Anadolu şehirlerine nakledilmek üzere Kefe’ye ulaşan esirlerden alınan vergiler büyük pay sahibiydi. Bu kölelerin bir kısmı daha Kefe’de iken pazarlanmakla birlikte burada esir tüccarları tarafından Osmanlı topraklarına naklediliyordu.⁵⁵⁴ Köle ticaretini ve çıkışının yapıldığı diğer önemli limanlardan birisi Gözleve limanıydı. 1606/1607 tarihli İstanbul Gümrük Defteri’ne göre bir yıllık süre içinde 3131 köle giriş yapmıştır. Bu kölelerden 1037’si Gözleve iskelesinden gelmiştir. 1012 köle sayısı ile Gözleve’yi Kefe takip etmiştir.⁵⁵⁵

Kırım Yarımadası ve limanlarından her yıl binlerce kölenin Osmanlı topraklarına getirildiği gümrük defterlerinden anlaşıldığı üzere doğrudur. Ancak yeni araştırmalar mevcut literatürdeki bilgileri değiştirecek nitelikte bulgular içermektedir. Buna göre; “Osmanlı’da askeriye haricinde yer alan esir ve köle sayısı hakkında henüz ortaya konulmuş kesin veriler yoktur. Köle sayısının tespit edilmesinin imkânsız olduğu bu alanın uzmanlarınca vurgulanmış ortak kanaatler arasındadır.” Ancak Kefe Akçelerinin Osmanî Akçeye oranlarının ve Anadolu’ya Kuzey bölgelerinden ve Afrika’dan getirilen köle miktarlarının karşılaştırılması yoluyla yapılan hesaplamalar sonucunda Osmanlı’da

⁵⁵² Bkz. Zübeyde Güneş Yağcı, “Karadeniz Köle Ticareti”, *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik-Samsun*, (ed. Osman Köse), (Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 2 /1001.

⁵⁵³ Kurat, *Peçenek Tarihi*, 69.

⁵⁵⁴ Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)*, 372.

⁵⁵⁵ Zübeyde Güneş Yağcı, “16.Yüzyılda Kırım’da Köle Ticareti”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 8 (Kış 2005), 28.

köle sayısının milyonlara ulaştığına dair Halil İnalçık ve onun verdiği rakamları takip eden araştırmacıların genel kabulünün doğru olmadığı tespit edilmiştir. Mevcut tahminlerin en az dört kat daha abartılı olduğunu sonucuna ulaşılmaktadır.⁵⁵⁶

Köle Sahipliği ve Azat Etme Yöntemleri

Köle sahibi olmanın farklı bir boyutu, kölelerin azat edilmesi yani hürriyetlerinin sağlanmasıdır. Kölelik İslam toplumlarında kurumsal bir nitelik kazanmış olduğu için bu kurumun kendine özgü azat etme yöntemleri mevcuttur. Allah rızası için azat edilmenin dışında hürriyeti elde etmenin genelde bir bedeli ve zamanı vardı. Bunlardan Mükâtebe⁵⁵⁷ köle ve efendisi arasında kölenin hürriyetini elde etmesi üzere bir anlaşma yapılmasına dayalı olup bu anlaşmanın konusu genellikle bir iş veya vazifenin yerine getirilmesi olmaktaydı. Anlaşma şartları yerine getirilmiş olup verilen süre bittiyse köle azat olabilirdi. Bu yöntemle on altı yıl gibi uzun bir sürede hürriyetini elde eden Macar asıllı Nasranî milletinden Yanoş isimli kazaktı. Yanoş, sahibi Keyvan oğlu Gözleveli Murtaza ile vardığı anlaşmaya göre on altı yıl içinde Nehr-i Alma'da Burlak köyünde bulunan arazide bir üzüm bağı meydana getirirse ıtknamesi verilecektir. Nitekim doğada bulunan yeri üzüm çubuklarıyla donatıp bağı meydana getirmiş ve hürriyetini talep etmek için mahkemeye gelmiştir. Şahitlerin ifadeleriyle ıtknamesi kendisine verilmek üzere karar alınmıştır.⁵⁵⁸ Burada dikkati çeken nokta üzüm bağını oluşturmanın bu kadar uzun sürmeyeceğidir. Bu süreçte Yanoş, sadece üzüm çubukları yetiştirmiş olamaz zira on altı yıl çok uzun bir süredir. Efendisi tarlada bağda bahçede kölesinin iş gücünden faydalanmaya devam etmiş olmalıdır. Suraiya Faroqhi, ziraat üretimi, ticaret ya da tarımda nitelikli iş gücünün gerektiği zamanlarda kölenin motivasyonunu artırmak adına mukatebe ve tedbir yöntemleri ile azat etmenin saha sık uygulandığını önermektedir.⁵⁵⁹ Toplum içinde köle akışının hızlı ve köle sahibi olmanın nispeten kolay olduğu Kırım Hanlığı'nda elde bulunan köleyi bir başkasıyla değiştirmek mi yoksa onun motivasyonunu artırmak üzere mukatebe veya tedbir yöntemini kullanmak

⁵⁵⁶Yücel Öztürk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeğinin Rolü ve Hacmi", *Osmanlı Devleti'nde Kölelik, Ticaret, Esaret, Yaşam*, Ed. Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa, (İstanbul: Tezkire Yayınları, 2017), 31-56.

⁵⁵⁷ Mükatebe kelime anlamı itibariyle yazışma, mektuplaşma, yazı ile haberleşme manalarına gelmekle birlikte köle hukukunda kölenin hürriyetine kavuşmak amacıyla efendisiyle aralarında anlaşma yapmaları anlamını taşıyan fihki bir terimdir. Fahrettin Atar, "Mükatebe", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/530-532.

⁵⁵⁸ KŞS, 22/51-b7. KŞS, 22/50-a1.

⁵⁵⁹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler Zanaatkârlar, Köylüler, Tacirleri Sığınmacılar, Elçiler-16.-18. Yüzyıllar*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016), 213.

mı daha işlevsel olurdu? Mahkemeye sadece sonuçları itibariyle yansıyan azat vakalarından bunu çıkarmak pek de mümkün görünmemektedir. Ancak istediği nitelikte ve sayıda köleyi elde etme imkânına sahip Kırım hanının dahi beş yüz koyun getirmesi ve 75 esedi getirmesi karşılığında kölesini azat etmesi mukatebe konusuna farklı açılardan yaklaşmayı gerektirmektedir.⁵⁶⁰

Hürriyeti elde etmenin şarta bağlandığı başka bir yöntem tedbir uygulamasıdır. Buradaki şart efendinin ölümüdür. Kölenin sahibi öldüğü takdirde genelde kırk gün içinde serbest bırakılmalıdır. Bu yöntemle azat edileceği bilinen köleye müddebbir, müdebbire adı verilir. Sahibi ölmeden veya öldükten sonra mirasçılar kesinlikle bu köle üzerinde hak sahibi değildir. Ancak bazı durumlarda mirasçıların bu durumu dikkate almadığı anlaşılmaktadır. Rus asıllı Müslüman Yusuf isimli gulam mahkemede eski efendisi Arslan Efendi'nin ölümünden kırk gün sonra azat olsun diye kendisini tedbir ettiğini ancak ölümünden sonra mirasçıların kendisini Gözleveli Hacı Bayram'a 66 altına sattıklarını ve aslında hür olduğunu beyan eder. Arslan Efendi kölesine söz verdikten birkaç sene sonra fevt eder. Zamanın kadısı tarafından Arslan Efendi'nin terekesini yazılırken Yusuf şahitten aciz olduğu için mirasçılarının kendisine miras edinme ve satma hakkı doğar. Ancak bu defa mahkemeye geldiğinde şahitlerini getirir ve davası ve hür olması haklı bulunur. Gözleveli Hacı Bayram Yusuf gulamı aldığı anda onun müdebbir olduğunu bilmediğini ifade etmiştir.⁵⁶¹ Özgürlüğü için Yusuf kadar mücadele etmek durumunda kalmayan Rus asıllı sonradan Müslüman olup Ayşe adını alan müdebbire cariyeye, efendisi Ramazan Gazi şehit olduğu için ıtknamesinin verilmesi üzere mahkemeye gelerek Ramazan Gazi'nin vefatı halinde azat olacağına dair verilen sözü şahitlerin ifadesiyle ispatlar ve hürriyetine karar verilir.⁵⁶²

Bazı azat etme vakalarında herhangi bir şarta bağlama veya özel bir durum olmadan kölelerini Allah rızası için azat edenler bulunurdu. Bu durum genelde “hasbeten lillâhil azîm” biçiminde ifade edilirdi.⁵⁶³ Ancak Çerkes asıllı cariyeye Üftade'nin durumunda olduğu gibi sahiplerin azat ettikleri halde köleyi başkalarına sattıkları vakalar yaşanabiliyordu. Gözleve kadısından ıtknemasini alarak hür olduğunu sahibesi Melek

⁵⁶⁰ KŞS, 30/50-b7.

⁵⁶¹ KŞS, 28/60-b4.

⁵⁶² KŞS, 31/29-b1.

⁵⁶³ İzzet Sak, *Şer'iyeye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992),87.

Bikeç'in kendisini azat ettiği halde tekrar sattığını ve kadından aldığı hüccetin gerçek olduğunu şahitlerle ıspatlayan Üftade tekrar hürriyetini elde etmiştir.⁵⁶⁴

Sosyal hayatın içine doğrudan girebilen kölelerin genellikle cariyeye olduğu görülmektedir. Zira kadın kölelerle birlikte olmak ve onlardan çocuk sahibi olmak yaygın bir durumdur. Çocuk doğurduğunda özgürleşme ihtimali belki de cariyeleri de bu uruma teşvik ediyordu. Ancak sahibiyile veya evin oğluyula birlikte olmak her zaman cariyeyi ve çocuklarını gövde tutmayabiliyordu. Nitekim Gözleve kadısına yansıyan davalardan birisinde eski cariyeye Hanbike'nin geçmişinin kendisini bir türlü bırakmadığı görülmektedir. Cariyesi olduğu evin oğullarından Alaca ile birlikte olan ve iki çocuk sahibi olan Hanbike Alaca ve asıl sahibi Esen Devlet öldükten sonra Alaca'nın yeğeni Akkirman tarafından zorla tekrar köleleştirilip çeşitli şehirlerde tekrar tekrar satılmıştır. Akkirman'nın iddiası Hanbike'nin babası yoluyla babaannesi Esen Devlet'ten kendisine miras kaldığı yönündedir. Hanbike ise her zorla satıldığında bulunduğu yerin kadısına gidip ıtknamesini gösterip özgür olduğunu ıspatlamak durumunda kalmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla sıkıntılı mirasçılara denk gelinmesi ümmü veled sahibi olmak veya ıtknamenin olması bu kişiler için bir şey ifade etmemektedir. Zira bu defa mahkemeye gelen Akkirman'dır ve hala Hanbike üzerinde hak iddia etmektedir. Ancak yine köle hukuku on beş senedir özgürlüğü elinde olan Hanbike'nin lehine çalışmış ve netice itibariyle Akkirman'ın iddiası ve davası düşürülmüştür.⁵⁶⁵

Velâ Hakkı

Kölelik mevzusunda efendi- köle ilişkisi bağlamında değerlendirilmesi gereken konulardan birisi velâ hakkıdır. Bu hak, azat edilmeden sonra gelen farklı bir aşamadır. Âzat olmaktan veya muvâlât sözleşmesinden doğan hükmî akrabalık bağına dayalı bir haktır.⁵⁶⁶ Kadı sicillerine velâ hakkının iki biçimde yansıdığı görülmektedir. Birinci türde velâ kayıtlarında köle sahipleri azat ederken “velâdan gayrı hakkım yoktur” diye belirterek ıtkname verilmesini sağlayabilirler. Bu her azatlık belgesinde yazılmayabilir. Diğer türde velâ kayıtları ise genellikle azat edilmiş kölelerin mirasçıları yoksa eski efendileri veya efendilerinin akrabaları vefat eden eski kölenin mirasını alabilmek için velâ hakkına dayanarak mahkemeye geldiği vakalardır. Ancak bunun tek taraflı miras

⁵⁶⁴ KŞS, 22/72-a4.

⁵⁶⁵ KŞS, 23a/81-a8.

⁵⁶⁶ Şükrü Özen, “Velâ”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/11.

hakkı olduğunu düşünmemek gerekir. İslam hukukuna dayanan ve fıkhi boyutları bulunan geniş bir mevzudur. Her iki tarafın da karşılıklı hakları ve sorumlulukları bulunmaktadır.

Birinci türde velâ kayıtlarından birisi Gözleve Musli Efendi Mahallesi'nden el-Hac Hüseyin ve kölesi İvan'ı ilgilendirmektedir. El-Hac Hüseyin kölesini kadı huzurunda azat edeceğini beyan eder ve azatlık belgesinin verilmesini talep eder. Ancak “hakk-ı veladan gayrı hakkım yokdur” diye de ekler.⁵⁶⁷ Burada velâ hakkının kayda geçmesi İvan öldüğü zaman mirasının el-Hac Hüseyin'e kalacağı biçiminde bir kaygıdan kaynaklandığını düşünmemek gerekiyor. Zira bu hak karşılıklı bir haktır. Toplumsal olarak kölelerin sosyal hayata entegresinde önemli bir nokta olarak görünmektedir. Buna göre taraflara hükmi olarak bir yakınlık sağlayan bir bağ söz konusudur. Bu yakınlığın kölenin mirasçısı olmanın dışında sonuçları bulunmaktadır. Eğer köle cinayet işlerse eski sahibi diyetini ödemek zorundadır. Evlenirken nikâhta velisi olmak, vefat ettiğinde cenaze namazını kıldırmak bunlardan bazılarıdır.⁵⁶⁸ Velâ hakkında köle sahipleri arasında bir fark söz konusu yoktur. Toplumun içinden sıradan bir kişi veya devlet ricalinin ileri gelenlerinin de köle sahibi olma veya azat etme serbestliği olduğu gibi velâ konusunda da aynı sorumluluğu taşırlar. Nitekim Murat Giray Han vekili Kutlu Şah Ağa oğlu Mirza Akay vasıtasıyla kölelerinden Rus asıllı Martin'i azat ederken velâdan gayrı hakkım yoktur diye tescil ettirmiş ve ıtknamesinin verilmesini sağlamıştır. Velâ hakkı belirtilmeseydi de Murat Giray muhtemelen azatlı kölesine sahip çıkacaktı. Ancak hukuki olarak böyle bir hakkın varlığı Han veya sıradan bir insan fark etmeksizin tarafları karşılıklı bağlamaktadır.⁵⁶⁹

Birinci türde henüz köleyi azat ederken velâ hakkının mahkemeye yansımaları dışında ikinci türde velâ hakkının gündeme gelmesi genellikle kölelerin ölümünden sonra gerçekleşmektedir. Bu durum doğrudan miras hukukuyla alakalıdır. İslam miras hukukunda miras bırakma konusunda bütün mezheplerin ittifak içinde olduğu üç temel neden vardır. Bunlar akrabalık bağı, evlilik bağı ve velâ'dır. Müslüman bir kimsenin bu üç sebepten kaynaklı bir bağı yoksa yani mirasçısı yoksa veya herhangi bir sebepten dolayı varisler mirasın tamamını veya bir kısmını alamadığı durumda ne olacaktır? Şafii

⁵⁶⁷ KŞS, 23b/105-a1.

⁵⁶⁸ Rumeysa Yaşar, İslâm Hukukunda Velâ Akdi Ve Müessesesi (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 45.

⁵⁶⁹ KŞS, 30/50-b7. KŞS, 30/49-a1.

ve Malikilerin ilave ettiği bu dördüncü sebebin neticesinde kişinin terekesi Beytülmal'a devredilecektir.⁵⁷⁰ Ancak şerîye sicillerinde veya eski kölelere ait tereke kayıtlarında genellikle bir mirasçının ortaya çıktığı aşikârdır.⁵⁷¹ Bu vakalardan birisi Gözleve'de Molla Ali Mahallesi'nde ikamet ederken hayatını kaybeden Halil isimli eski köleyle alakalıdır. Halil'in çocukları olmadığı gibi eşi Abdullah kızı Gülzar da hayatta olmadığı için Halil'in hâlihazırda mirasçısı yoktur. Ancak Molla Ali, Balizade ve Hafız mahallerinden bazı ileri gelen kimseler bir araya gelerek mahkemede Halil'in mirasçısı olmadığı ancak içlerinden Abdullah Çelebi'nin akrabasına mirasın düştüğüne beyanda bulunurlar. Zira Halil ölmeden önce "Abdullah Çelebi'nin akrabasından Emine Bike'nin muattakasayım ölürsem asabiyyetim ve verasetim müsteşhid-i mezbur Abdullah Çelebi'ye münhasıradır gayrı verasem yoktur" açıklamasında bulunmuştur. Şahitlerin şهادetleri ve olayın vuku bulma biçimi kabul edilmekle birlikte konu tartışmalı bir konu olduğu için Bahçesaray müftüsü Ahmedullah Efendi'den durumun fıkhi boyutu sorulmuş ve fetva makamının Halil'in mirasının Abdullah Çelebi'ye kalmasının uygun olduğuna dair verilen karar üzerine mahkeme sonuçlanmıştır.

Her vela hakkı davası, Abdullah Çelebi'nin mirasçı çıkarak şahitler ve fetva makamının desteğiyle mirası devralması kadar sorunsuz gerçekleşmeyebiliyordu. Gözleve'nin Bursalı Mahallesi'nde iki sene evvel vefat eden Zeyrek Mehmet'in mirası zamanın kadısı tarafından eşi Saliha ve çocukları arasında pay edilir. Ancak Zeyrek Mehmet'in babası Hasan ve dedesi el-Hac Yusuf'un kendi babaları Ahmet ve dedeleri el-Hac Mehmet tarafından azat ve itak edildikleri dolayısıyla hali hazırda Zeyrek Mehmet'in mirasının vela hakkı sebebiyle kendilerine düştüğünü iddia eden Mehmet ve Mahmut ellerinde mirası hakettikleri yönündeki mazmunla (Taraklı Burla hâkiminden alınmış) Gözleve kadısına gelirler. Burada borcun terekeden verilmesine karar verilir. Ancak tereke sahiplerinden atalarının hür olduğuna dair iddialarını şahitler yoluyla ispat etmeleri istenir. Saliha'nın vekili Mustafa Beşe mahkemede Mehmet Zeyrek'in aslen hür olan Ümran'dan doğduğunu ve onun da annesinin Halime olduğunu şahitler ile ispat eder. Ancak bu durumda kadılar tarafından verilen kararda ihtilaf söz konusu olacaktır,

⁵⁷⁰ Ahmet Ali Korkmaz, *Molla Hüsrev'in 'Velâ' Hakkındaki Görüşleri ve Bu Konuda Osmanlı Âlimleri Arasında Yapılan Tartışmalar (Velâ Risaleleri Çerçevesinde)* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 15.

⁵⁷¹ Terekelerde vela hakkından faydalanarak mirasa girmeye çalışan kişi örnekleri için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)" *Türk Tarih Kurumu Türk Tarihi Belgeleri Dergisi* 3/5-6 (1966), 28-29.

ortada yüklü miktarda bir tereke vardır ve çok sık karşılaşın bir durum olmadığı için olsa gerek durumun teorik olarak da durumun netleştirilmesi gerekmektedir. Vaka Kefe müftüsüne akseder. Müftü tarafından gönderilen fetvaya göre aslen hür olan kimse üzerinde vela hakkı ve usubeti sebebiyye yoktur. Bu durumda Mehmet ve Mahmut isimli kardeşlerin dedelerinin azatlı kölesi olduğunu iddia ettikleri Zeyrek Mehmet'in emvalinden yedi yüz elli esedi kuruşu alamayacakları netleşir.⁵⁷²

Gözlevelilerin vela hakkına dair sorunlarında naib, kadı veya kadıaskerin hür bir biçimde karar veremediği gözlemlenmektedir. Mahkemede ne kadar şahit olursa olsun hatta eskiden vaktin kadısı tarafından verilmiş hüccet ve mazmunlara rağmen olay mutlaka fetva makamına yansımakta oradan gelen karar doğrultusunda mahkeme kararını verebilmektedir. Bunun temelinde konuya dair daha önce verilmiş fetvalardaki ihtilafların yattığını düşünmekteyiz. Zira fıkıh imamlarının konuya bakış açılarında farklılıklar olduğu gibi Osmanlı dönemine gelindiğinde dahi vela konusunda fikhi olarak birçok konunun net olmadığı anlaşılmaktadır. Toplumda köle sayısı artıkça azatlık olayları cereyan etmeye başlayınca fetva makamları da harekete geçmiştir. Anne ve baba her ikisi de köle ise azatlı kölenin efendisi ve yakınlarına miras hakkı düşmektedir. İslam bilginleri bu konuda ittifak halindedir. Ancak annesi aslen hür olan azatlı bir köle üzerindeki vela hakkı tartışmalıdır. Nitekim Molla Hüsrev, babası azat edilmiş ancak hür bir anneden doğmuş bir kimsenin vefatı halinde babasını azat edenin kendisi üzerinde vela hakkına sahip olmadığını ileri süren bir risale kaleme almıştır. Ancak Molla Gürani başta olmak üzere birçok âlim karşı fetva vermiş bazıları da Molla Hüsrev'i desteklemiştir. Ebussud Efendi ise önce Molla Hüsrev'i desteklemiş ardından bu görüşünü değiştirmiştir.⁵⁷³

1700 yılında Gözleveli Zeyrek Mehmet'in mirasının durumu Edirne Taşlık Medresesi müderrisi iken 1626'de vefat eden Müzellef Ahmet Efendi'nin durumuna benzemektedir. Ancak müderris Ahmet Efendi'nin mirasçısı olmadığı için beytülmâl emini tarafından mirasına el konulmuştur. Ancak eski Rumeli kazaskeri Ganîzâde Mehmet Nâdirî Efendi, Ahmet Efendi ile aralarındaki velâ bağına dayanarak mirası talep eder. Ganîzâde'nin dedesi Ahmet Efendi'nin babasını azat etmiştir. Şeyhülislam

⁵⁷² KŞS, 35/60-a3.

⁵⁷³ Özen, "Velâ", *DİA*, 13-14. Ayrıca konu hakkında bir tartışma için bkz. Şükrü Özen, "Molla Hüsrev'in Velâ Meselesi ile İlgili Görüşünün Osmanlı İlim Muhitindeki Yansımaları." *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu*, (Bursa: 2001), 321-394.

Yahya Efendi Mola Hüsrev'in görüşüne katılan bir fetva verir ancak Ganîzâde, bu fetvayı eleştiren sert bir mektup yazar.⁵⁷⁴ Osmanlı Şeyhülislamı ve kadıaskerleri arasında dahi tartışma konusu olmaya devam eden ve ittifak edilemeyen vela hakkından kaynaklı miras tartışmasının Kırım'da köleliğin sosyal alanda yaygın olduğu bir toplumda yaşanması oldukça normaldir. Kefe'den verilen fetva değerlendirildiğinde Kırım ulehasının ihtilaf konusunda Molla Hüsrev ve Yahya Efendi'yi esas aldıkları anlaşılmaktadır.

Köle Emeği ve Firar Vakaları

Endüstri devriminin hemen öncesine kadar ve belki devrimden bir süre daha sonra köle emeği devletlerin ve toplumların temel iş gücü kaynağıydı.⁵⁷⁵ Özellikle tarım toplumlarında ve Kırım gibi hayvancılığın yoğun yaşandığı coğrafyalarda köleler bağda, bahçede, tarlalarda, değirmende ve hayvancılık işleri istihdam edilirdi. Fiziksel anlamda iş gücü gerektiren bu alanlarda daha çok erkek köleler çalıştırılırken kadın köleler ev işleri ve çocuk bakımı daha çok ev ahalisinin ihtiyaçlarına yönelik çalıştırılırlardı. Özellikle değirmencilik ve çobanlık yapmak tecrübe ve nerdeyse ihtisas gerektiren alanlardı. Bazı durumlarda bu işler için başkalarının kölelerini kiralyanlar olurdu. Bu işleri yapan bazı köleler de ortak kullanılırdı.⁵⁷⁶ Hayvan sürülerinin çokluğuyla bilinen Kırımlı kabilelerin bu işlerini görmek üzere çalıştırdıkları çoban kazakların fiyatları altmış altın gibi yüksek meblağlara denk gelebiliyordu.⁵⁷⁷ Yine kölelerin en yaygın istihdam alanlarından birisi tuzlalardı. Bedensel iş gücü gerektiren tuz çıkarma işinde sahipler kendi işletmeleri için köle işgücünden faydalanabileceği gibi Kerç gibi tuzlalarda erkek kölelerini kiraya verebilirlerdi.⁵⁷⁸ Kırım toplumunda kölelerin yalnızca ev işleri veya dışarda bedensel işler için kullanıldıklarını düşünmemek gerek. Toplumun içine karışan esnaflık yapan ve dükkanlarda çalıştırılan köleler bulunduğu

⁵⁷⁴ Dönemim Şeyhülislamı Yahyâ Efendi'nin mektubu ve Kadıasker Ganîzâde'nin ona hitaben kaleme aldığı düşünülen mektup görünürde birbirinden bağımsızdır. Ancak Şükrü Özen, bu metinlerin edisyon kritiğini yaparak görünürde birbiriyle alakaları olmayan fetva ve mektubun birbiriyle yakından ilişkili olduğuna dair bir çalışma hazırlamıştır. İlgili metin için bkz. Şükrü Özen, "Bir Mirasın Gölgesinde Velâ Tartışması: Müzellef Ahmed Efendi'nin Terekesi ve Ganîzâde Mehmed Nâdirî'nin Şeyhülislâma Mektubu" *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, 41 (2013), 71-124.

⁵⁷⁵ Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", *Doğu-Batı Makaleler II*, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2008), 117-144; Yücel Öztürk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeğinin Rolü ve Hacmi" *Osmanlı Devleti'nde Kölelik: Ticaret, Esaret ve Yaşam*, ed. Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa (İstanbul: Tezkire Yayınları 2017), 31-56.

⁵⁷⁶ KŞS, 35/36-a1.

⁵⁷⁷ KŞS, 26/22-b1.

⁵⁷⁸ KŞS, 31/15-a1.

gibi müezzinlik yapan köleler de mevcuttu. Kölelerin imamlık veya müezzinlik yapması fıkıh imamlarınca tartışılan bir konu olmakla birlikte Müslüman olduktan sonra kölenin arkasında namaz kılmanın mahsurunun olmayacağı yönündedir. Gözleve Ana Biyem Mescidi müezzini, imamı ve mescit evkafının sahibi Hıdır Mahmut arasında vakfa dair alacak verecek meselesinde Şahin müezzin Hıdır Mahmut'un *abd* müezzini olarak geçmektedir.⁵⁷⁹

Kölelik olgusu ve köle sahibi olmak modern önce dönemin şartlarında nasıl toplumsal yaşamın bir rutini ise kölelerin firar etmeleri de aynı biçimde köleliğin doğasında vardı. Kaçan ve yakalanan köleler için ayrıca kanunlar vardı. Osmanlı kanunnamelerinde kaçan köleler için “kaçkun kul” ifadesi kullanılmıştır.⁵⁸⁰ Yine kaçak köleler için kullanılan âbık kelimesi ise Arapça kökenli olup yine kaçmak manasına gelmekle birlikte fıkıh dilinde “abd-i âbık” biçiminde kaçak köleler için kullanılan bir kavramdır.⁵⁸¹ Kırım kadı sicillerinde âbık ve firar etme kavramları genellikle bir arada kullanılmıştır. Kaçak köleler herhangi bir biçimde yakalanırsa firari olduğunu bilerek satın alan kişilerin sorumlulukları vardı. Dolayısıyla köleyi yakalayan kimse bunu ya kendisi kadı huzuruna çıkarmalı ya da emirlere teslim etmek durumundaydı. Kaçak köleler sahibi gelene ve bulunana kadar muhafaza altında tutulurdu.⁵⁸² Orzaf ve Dilaver isimli kazaklar kaçtıklarında yakalanınca Gözleve emini Murtaza Ağa'ya teslim edilirler. Ancak emin onları kaymakam el-Hac Abdülkerim Efendi'ye ulaştırır ve adı geçen kazakların bakımı için mahkemeden günlük beş sim cedit-i hani mahkeme tarafından tayin edilir.⁵⁸³ Kaçan kölelerin akıbetlerinin ne olduğuna dair veriler, eğer yakalanırlarsa veya eski sahipleri yeni sahiplerinde görüp de olayı mahkemeye taşıdırlarsa ancak o zaman öğrenilebilmektedir. Nitekim el-Hac Şaban'ın Gözleve'den kaçan kölesi Vasil gulam üç sene sonra Bahçesaraylı Abdülkerim'in mülkiyeti olarak yakalanır. Ancak Abdülkerim de onu başkasından satın almıştır. Bu süreç ve Vasil'in kaçak olduğu anlaşıldıktan sonra tekrar eski efendisine dönmesine karar verilir.⁵⁸⁴ Ancak kadın köleler iyi bir yeni sahip bulma konusunda erkek köleler kadar şanslı

⁵⁷⁹ KŞS, 26/56-a3. *Abd* kelimesi belge dilinde yine kul, köle, bende manasında kullanılmaktadır. <http://lugatim.com/s/abd>

⁵⁸⁰ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 4 (İstanbul, Fey Vakfı Yayınları, 1992), 45.

⁵⁸¹ Abdülkadir Şener “Âbık” *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınevi, 1988), 1/306-307.

⁵⁸² İzzet Sak, *Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)*, 150.

⁵⁸³ KŞS, 30/80-b2.

⁵⁸⁴ KŞS, 35/64-a3.

olmayabiliyordu. Nitekim Bahçesaraylı Hatice Bikçe'nin firar eden cariyesi Gözleve'de Mustafa Çelebi ibn es-sseyid Ali Çelebi tarafından satın alınacağı vaadiyle kandırılıp bekâreti bozulmuştur. Mustafa Çelebi mahkemede cariyeyi gördüğünü, satın almak istediğini ancak firar olduğunu fark ettikten sonra vazgeçtiğini ve kendisiyle herhangi bir yerde ve zamanda bulunmadığını ve halvete girmediğini belirtir. Hatice Bikçe'yi temsil eden Osman Efendi'den idiaları için şahit istenir ancak şahitleri olmadığı için Mustafa Çelebi suçtan halas olur.⁵⁸⁵

Köle Etnisitesi ve Kusur Kabul Edilen Özellikler

Köle elde yöntemleri tarih boyunca bütün uygarlıklar için savaş, akın ve baskın yoluyla olmuştur. Her toplumun kendi içinde elbette köle sirkülasyonu vardır. Hatta Kırım'da kıtlık zamanlarında kendini ve çocuklarını köle olarak satanlar olmuştur.⁵⁸⁶ Ancak genel olarak köle elde edilen kaynaklar devletlerin kendi sınırları dışındaki toplumlardır. Dolayısıyla Kırım Yarımadası gibi hinterlandı geniş ve çeşitli devletlerin ve toplulukların varlığını sürdürdüğü bir noktada konumlanan Kırım hanlığında ülke içine giren kölelerin etnik özellikleri çok çeşitli olacaktır. Köle kayıtlarında nitelikler belirtilirken fiziksel özelliklerin yanı sıra hangi milletten⁵⁸⁷ olduğu, aslen nereden olduğu eklenirdi. Dolayısıyla Kırım'da kölelerin etnik kökenleri üzerine istatistiki bir çalışma henüz yapılmamış olsa da kadı sicillerinden bu verileri elde etmek mümkün olmaktadır. Hanlık akınlarını Batı ve Kuzey Slav toplulukları üzerine yaptığı için kayıtlarda daha çok Rus, Eflak, Boğdan, Leh, Macar, Boşnak ve Moskof kökenli köleleri görmek mümkündür. Kafkaslardan ise Gürcü ve Çerkes asıllı köleler kadı sicillerine yansıyanlar arasındadır.⁵⁸⁸ Kölelerin isimleri üzerinden etimolojik bir değerlendirme yapılarak etnik kökenlerini tespit etmek mümkündür ancak bazı köleler

⁵⁸⁵ KŞS, 34/11-a1.

⁵⁸⁶ Sema Aktaş Sarı, "Use of Environmental History Approach in Crimean Khanate Studies: The Results of Climate Change in Crimea in the Little Ice Age, Famine, Migration and Slavery" *Concepts, Sources and Methodology in Eastern European Studies*, ed. Yücel Öztürk, Nuri Kavak, (Eskişehir: Aralık 2018), 592-593.

⁵⁸⁷ Millet kelimesi burada modern dönemlerin "ulus" kavramı manasında kullanılmamaktadır. Kast edilen belge dilinde "müsellemlü'l- mille, Rusiyyü'l-mille, Çerke'ül-asl" derken kastettiği neyse odur. "asl" kelimesinin ırkı veya etnik aidiyeti belirttiği kesindir. "Mille" kelimesinin ise modern öncesi Osmanlı literatüründe modern dönemdeki "din" anlamında kullanıldığı malumdur. Yücel Öztürk, "Kazak Teriminin Kölelik Mefhumu ile İlişkisi Üzerine", 553

⁵⁸⁸ Zübeyde Güneş Yağcı, "Köle Kaynağı Bakımından Kafkasya'nın Önemi" *Yeni Türkiye* 71 (2015), 437.

sonradan Müslüman olduğu veya Müslüman olduğu halde kaçırılarak köleleştirildiği için Müslüman ismi taşıyan kölelerden dolayı etnik yapı belirsizleşmektedir.⁵⁸⁹

Esir edilen veya satın alma yoluyla elde edilen köleleri sahipleri kendi işleri için istihdam ederken veya tekrar satışını yapacağı zaman vücut ve akıl sağlığının yerinde olması önemli bir husustu. Bazı kusurlar iş görebilirlik açısından önemli olduğu gibi kölenin maddi değerini de mutlaka etkilerdi. Bu kusurlar genelde köle satışlarının iptal edilmesi için mahkemeye gelenler arasındaki diyaloglardan anlaşılabilir. Belge dilinde bu kusurlar “ayıb” kelimesi ile ifade edilmektedir. Eğer kölenin kusuru eskiden beri var ise “ayıb-ı kadim” ifadesi kullanılırdı. Bazı kusurların yaş faktörü açısından önemi vardı. Sağlıklı ve eksiksiz dişlere sahip olmak bunlardan birisidir. Gözleve tuzlası kâtiplerinden Abdülbaki Çelebi’nin Bahçesaraylı Gazi Molla oğlu Bekir’den elli altına satın aldığı Devlet Geldi isimli kazağın bütün azı dişlerinin olmadığı anlaşılır. Devlet Geldi’nin yeni efendisi “azı dişleri cümleten yok imiş ayıb-ı kadimi var red muradımdır” diyerek mahkemeden satışın iptalini ister. Ancak eski efendi Bekir, Abdülbaki’nin kölenin azı dişlerinin olmadığını bilerek aldığına dair yemin eder lakin kölenin elli altın değil de kırk altın değerinde olduğuna ve aradaki miktarın iadesine karar verilerek orta yol bulunmuş olur.⁵⁹⁰ Bazı durumlarda kusur bu kadar net ifade edilmemektedir. Gözleve sakinlerinden el-Hac Ali, suk-i sultanide Esen Ali’den yirmi altına aldığı cariye Gözleve ve Karasu arasında birkaç tane daha sahip değiştirir. Bu esnada Karasu kadısı tarafından verilen bir hüccete göre cariyenin *bedenden ayıbı* olduğu ispat edilmiştir. Esir satışının iptali döne dolaşa el Hac Ali’ye geldiğinde mahkeme şahitlerin ifadesi neticesinde suki sultanide ilk satışı yapan Esen Ali’nin cariyenin ödemesini yapmasına karar kılar.⁵⁹¹ Bazı vakalarda kusur doğrudan gözlemlenebilse de niçin kusur sayıldığı pek anlaşılammaktadır. Belki estetik açıdan bir kusur olarak kabul ediliyordu. Yüzün şişmesi bunlardan biridir. Yüzü şiştiği için mahkeme tarafından satış iptal edilen doksan bir esedi buçuk kuruş değerindeki çoranın eski sahibi benim yanımdayken de öyleydi diyerek kusurunu kabul etmiştir.⁵⁹² Şiş olmanın genel bir kusur olarak kabul edilmekte olduğu şikâyetlerin yaygınlığından

⁵⁸⁹ KŞS, 26/27-b1. Çerkesler tarafından kaçırılarak Germencikli Ali bin Abdullah’a yirmi altına satılan Nogay halkından Çeşmisiyah isimli esir kız mahkemede hürre’-l İslam olduğunu ispta ederek hürriyetini kazananlar arasındadır.

⁵⁹⁰ KŞS, 20/62-a5.

⁵⁹¹ KŞS, 23b/39-a2.

⁵⁹² KŞS, 31/30-a5.

anlaşıyor.⁵⁹³ Elbette bütün kusurlar görünürde olmadığı gibi horlama gibi fiziksel özellikler ancak köle uyuduğunda ortaya çıkabilirdi. İbrahim oğlu Mehmet'in Ali Can'dan altmış dokuz esedi kuruşa satın aldığı küçük köle, gece uyurken horladığı için satış iptal istemine konu olur. Ancak horlamak bir suç sayılmadığı gibi çocuk yaştaki bir köle horlama davranışını kontrol edemeyeceği için mahkeme bu durumu kusur olarak kabul etmez ve davacının ihkâk-ı hak isteği reddedilir.⁵⁹⁴ Her kusur kabul edilen durum fiziksel olmayabilirdi. Sıradan bir insanda akıl ve ruh sağlığı ne kadar önemliyle kölelerde de aynı durum geçerliydi. Dolayısıyla zihin sağlığından şüphe edilen kölenin satış iptali istenebilirdi. Eyyüb oğlu Hasan'ın Bali Çelebi'den yüz esedi kuruşa satın aldığı Şekernaz isimindeki cariye'nin cünûn'u⁵⁹⁵ var diye iade etmek ister. Ancak Bali Çelebi, cariye'nin kendisinde iken akıl sağlığında sorun olmadığını ifade eder. Kara Mustafa ve Salih isimli kişilerin davacının ifadeleri doğrultusunda şahitlik etmeleri neticesinde cariye'nin satış iptaline karar verilir.⁵⁹⁶ Kastamonulu Berber Ali ve Karasulu Kumak Ömer'in ortak olarak aldıkları cariye konusunda yaşadıkları ihtilafın sebebi ödenmesi gereken pençik vergisi dışında Gözleve'de devam eden cariye'nin cünun davasının olduğu anlaşılmıştır.⁵⁹⁷

4.2.2.2. At

Toplumların mitolojik söylencelerine, kozmoloji düşüncesine ve kahramanlık efsanelerine konu olan at, insanın varoluşunu anlamlandıran en eski canlı figürlerinden biridir. Bulduğu coğrafyada süratli hareket etmeyi veya gerektiğinde orayı terk etmeyi kolaylaştırması ve savaşlarda avantaj sağlayan bir vasıta olması yönüyle tarihsel bir yoldaştır.

Tarih öncesinden beri Asya ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde yabani halde yaşayan atların evcilleştirilerek insan hayatına girmesi tarihin büyük hamlelerinden birisidir. Öyle ki dar sınırlar içinde kapalı eski devletlerinin sınırları aşarak çok kavimli ve geniş imparatorluklar kurma şartlarını hazırlamış atın özellikle savaş vasıtası olarak

⁵⁹³ KŞS, 33/91-b1. KŞS, 30/107-a2.

⁵⁹⁴ KŞS, 31/49-a5.

⁵⁹⁵ Mecnun olma ve cinnet hali, *Kamus-ı Türki*, 188.; Cünun terim anlamı olarak söz ve fiillerin nadir haller dışında normal cereyan etmesini engelleyen akıl bozukluğu olarak tanılanmaktadır. İbrahim Kafi Dönmez, "Cünûn", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınevi, 1993), 8/125-129.

⁵⁹⁶ KŞS, 31/08-a5.

⁵⁹⁷ KŞS, 33/91-b1.

kullanılması dünya harp tarihinde, orduların makineleştirildiği II. Dünya Savaşı'na kadar "At Çağı"nın başlangıcı olmuştur.⁵⁹⁸ Hayvan yetiştirmeyi medeniyet safhasının önemli bir gelişmesi olarak gören O. Menghin, W. Koppers, F.Flor ve W.Scmidt gibi kültür tarihçileri, atların ehlileştirilmesini atlı-çoban kültürünün ilk sahipleri olarak görülen proto-Türklere atfederler.⁵⁹⁹ İbrahim Kafesoğlu ve Zeki Velidi Togan⁶⁰⁰ gibi Türk tarihçileri de bu nazariyeyi savunur. İskit kültürü ve Altay arkeolojik buluntuları arasındaki benzerlikler bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Merkezinde at yetiştiriciliği ve çobanlığın olduğu bozkır kültürünün faaliyet alanı Karadeniz'in kuzey düzlüğü ile Kuzey Türkistan arasındaki İskit sahasıdır. Göçebe sanat türü hayvan üslubu da burada doğup gelişmiştir. Milattan önce 5-9. asırda teşekkül eden bu kültürün Avrasya'ya buradan yayıldığı düşünülmektedir.⁶⁰¹

Her ne kadar ilk at kültürünü geliştirme şerefini çoğu zaman Asya steplerinin göçebelerine ya da Orta Asya'yı İran ve Ortadoğu'dan ayıran, bazı rivayetlere göre de binicilerin atlarını ilk kez savaşa sürdükleri yer olan Amuderya Nehri'nin kıyılarındaki adını bilmediğimiz topluluklara versek de bu konuda dikkatli olmakta fayda vardır. Birçok önemli yönden, at kültürü yirmi-otuz hatta belki de kırk-elli milyon yıl öncesinde mağaraların duvarlarına atları resmeden, atların kendileri için yiyecek kaynağı, bir yerlere gitme aracı, savaşta savaşçıları veya yarışmalarda binicileri taşıyan hayvanlar olmaktan çok daha önemli olduğu insanlarla başlamıştı. Mağara insanları için at demek, övülesi, duvarlara resmi ya da oyması yapılması bir varlık demektir. İşte asıl at kültürü orada başlamıştı.⁶⁰²

Esasında boyunlarına kement takılmadan çok önceleri insan belleğinde atlara dair bir tasavvur mevcuttu. Bu zihinsel tasavvur, bazı uygarlıklarda çok daha daha belirgin bir hal almış at insanın, toplumların ve devletin merkezine oturmuş hatta zamanla iktidar sembolü haline gelmiştir. Gelenek görenekler hatta kurganlar dahi incelendiğinde atın varlığının Türk boyları ve Moğol kabileleri tarafından içselleştirildiği görülür. Öyle ki 19. yüzyılın ikinci yarısında Kazakların hayatını yakından inceleyip onlarla vakit geçiren W. Radloff, devenin her tarafta ancak pek az miktarda beslendiğini bununla

⁵⁹⁸ İbrahim Kafesoğlu, "At", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991) 4/26.

⁵⁹⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 220.

⁶⁰⁰ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981),11.

⁶⁰¹ Yaşar Kalafat, *Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları II*, (Ankara: Berikan Yayınları, 2007), 10.

⁶⁰² J.Edward Chamberlin, *At*, Çev. Uğur Peçe, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), 130.

birlikte at yetiştiririnin sahibi için daha az fayda sağladığı halde çok daha geniş bir yer tuttuğunu gözlemlemiş bunun sebebini halis binici olan bu halkın, at beslemeyi “içten gelen bir ihtiyaç” olarak düşünmesine bağlamıştır.⁶⁰³ Bütün yaşamı doğayla ve atlarla içice ve bütünleşik geçen toplumlarda bu duyguların gözlemlenmesi olağandır. At onlar için binek hayvanı olmanın yanı sıra yeri geldiğinde eti makbul olan bir besin kaynağıdır. Yine eski Türklerin milli içeceği olarak anılan ve kısrak sütünden yapılan kımız tüketimi de at sürüleri yetiştiririnin temelinde beslenme ihtiyaçlarının yattığına işaret eder.

At kültürünün doğuş noktalarından biri kabul edilen Karadeniz’in kuzey steplerinin ve eski İskit sahasının mirasçıları olarak buradan geçen veya burada yerleşen topluluklar için at her koşulda önemli olmuştur. Sonraki yüzyıllarda bozkır kültürünün bir parçası olarak atlı göçebe yaşam, Türkler ve Moğollar vasıtasıyla Kırım Yarımadasının yaşam kültürüyle kaynaşmış ve atlar 17. yüzyıl Kırım insanının vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Öyle ki Kırım kadı sicillerinde insanlar arası ilişkilerde ve tereke kayıtlarında göze çarpan en yaygın metalden birisi at olmuştur. At alışverişleri, atların da tıpkı köleler gibi kusurlu çıkması, at hırsızlığı ve tamgalar, atların miras bırakılması atlara dair kayıtlara yansıyan en yaygın konulardır. At yine kürk gibi hediye kültürünün bir parçası olmasının yanı sıra hanlığının iktidar sembollerinden birisidir.⁶⁰⁴ Günlük hayatın bir parçası olmasının dışında atla kırım insanının yoldaşlığı akınlarda ve çapula giderken kullanılan bir savaş ve ulaşım aracına dönüşmüştür. Yeri geldiğinde ise beslenme için temel bir gıda maddesi olmuştur. Evliya Çelebi Kırım seyahatleri esnasında kendisi de at eti yemiş hanın sefer dönüşü ziyafetlerine katılmış ve tay etinden yapılmış kebablar yemiştir. Kırım Adası’nın sahipleri olarak bahsettiği Mansurlu kabilesinin Gözleve Kalesi tarafında bulunan Mangit yurdunda gayet semiz atları vardır. Etleri adeta ceylan etine benzemektedir. Bu kabilenin atlarının etleri gayet güçlendirici, besleyici ve rahat sindirilebilir özelliklere sahiptir.⁶⁰⁵

⁶⁰³ W. Radloff, *Sibirya’dan II*, Çev. Ahmet Temir, (İstanbul: Maarif Basımevi,1956), 432.

⁶⁰⁴ Joseph Von Hammer-Purgstall, *Kırım Hanlığı Tarihi*, 25.

⁶⁰⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, nşr. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Basım, 2008), 1 / 2, 147.

Tablo 8: Atlar ve Fiyatları

No	Atın cinsi ve tamgası	Fiyatı
1	Ciran kısırak tarak tamgalı	6 altın
2	Doru Alaşa Mankuş ve Tarak tamgalı	-
3	Ciran Ayvaz	20 Esedi
4	Çal Alaşa	7 Altın
5	Kır Alaşa Tokcan tamgalı	7Altın,220 Akçe
6	Çal Alaşa Kuş tamgalı	4 Altın
7	Çabdar Kaşka Alaşa	300 Akçe
8	Alaşa	8 Esedi
9	Doru Tay Lam Elif tamgalı	6 Altın
10	Boz ve Abraş Alaşa Çay tamgalı	450 Akçe
11	Doru At Çavcı tamgalı	20 altın
12	Doru Bargir Lale tamgalı	10 Esedi 60 Akçe
13	Ala ve Safi Doru At Cafer damgalı	19.5 Esedi
14	Doru Baytal Yaşlav tamgalı (kulunu ile)	-
15	Kara Doru At Borani Kulağı Nişanlı	9 Esedi
16	Kürük At Tarak ve Argan tamgalı	14 Esedi Kuruş
17	Ciran At Çapak tamgalı	-
18	Buril Baytal Sadak tamgalı	-
19	Gök Ala At	40 Esedi
20	Ciran Alaşa	800 Akçe
21	Doru At	20 Hasene
22	Ceyran At	2100 Sim
23	Boz Alaşa	600 Sim
24	Kula Alaşa	1150 Sim
25	Çal At	11 Kuruş
26	Göki Kaşka At	20000 (meblağ)
27	Doru At	20 Hasene
28	Menzil Bargiri	-
29	Boz Alaşa	700 Sim
30	Buril Alaşa	1000 Sim
31	Doru At	20 Hasene

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Hayatın her alanında atların varlığını mahkemeye yansıyan çeşit çeşit cins atlardan, atını kaybedenlerin yıllar sonra bile bulduğunda nasıl peşine düştüklerinden anlaşılmaktadır. Sadece kaybedilen veya satışı yapılan atlar değil terekelerde servet değerine dahil atlar da cinsleri ve fiyatları ile mirasa konu olmuşlardır. Zira bazı cins atlar ev fiyatına eş servet değerinde olabilmekteydi. Mahkemeye yansıyan kayıp ve çalıntı atlar genellikle tamgalarından bulunurlardı. Bu tamgalar genellikle kabileleri ve aileleri temsil etmekteydi. Tarak tamga doğrudan Kırım Hanlığı'nın armasında bulunmaktadır.

4.2.2.3. Kürk

Modern insanın avcı toplayıcı zamanlardan kalma bir takım alışkanlıkları hala devam ettirdiği görülür. Kürk kullanımı bunlardan biridir. Erken modern dünyanın 17. yüzyıl insanı için de bu böyledir. Kürk; bir tür görsel sunum, gösteriş, giyim zevkini ve statüyü yansıtan bir araçtır. Bununla birlikte henüz soba, gaz yağı kullanımı gibi ısınma tekniklerinin gelişmediği bir dönemde kürkler hala fiziksel-yaşamsal bir gereksinimdi. Öyle ki Osmanlılarda kışın soğuk havalarda varlıklı ve ileri gelen kimseler çift kürk hatta üç kürkü aynı anda giyebilirdi. Bazı durumlarda sağlık açısından uygulanan bu giyinme biçimini bazıları da gösteriş olsun diye yapardı. Evlerin yapısının hafif ve pek çok penceresinin olması ısıyı etkilerdi. Özellikle halk soba ve ocak kullanmazdı, birçoğu evlerinde ateş olmadan çalışırlardı. Bütün bu yaşam biçimi kürkü lüks maddesi olduğu kadar zorunlu bir ihtiyaç maddesi haline getirirdi.⁶⁰⁶

Kırım Yarımadası'nda karasal iklimin görüldüğü iç kesimlerde yarı göçebe hayatın koşulları ve yayla kışla arasında süregiden bir yaşam, mutlaka kürk kullanımını gerektiriyordu. Hayvancılıkla uğraşmak yaz kış sürülerin peşinden koşuşturmak ve soğuk havalara maruz bu hayatın parçasıydı. Evliya Çelebi gözlemlediği Nogaylar için bu yüzden hayvan kanını çorba gibi içerler, et yer ve her tür hayvanın kürkünü giyerler der. “Yedikleri darı, giydikleri deri, evleri saz kendileri nasaz bir kavimdir” diye ekler. Nogayların dayanıklı olmaları beslenme kültürlerinin yanında çetin hava koşullarından kendilerini korumayı bilmeleriyle bağlantılıdır besbelli. Kırım'da sert kış koşullarının yaşandığı Karasu gibi şehirlerde kürk, en çok kullanılan giysiler arasındaydı. Elbette

⁶⁰⁶ M. De M. D'ohsson, *18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler*, çev. Zehran Yüksel (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları.1980), 83; Ayrıca daha geç dönemlerde dahi İstanbul evlerinde insanların ısınma alternatiflerinden birisi giyilen kürklerdi. Bkz. Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri Ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 316.

kuzeyden gelen mallar arasında kürklerin olması ve Karasu'nun transit karayolu üzerinde olması ticarete dayalı olarak şehirde kürk sayısını ve çeşitini artırmıştır. Ancak burada hayvancılık ve avcılık aynı zamanda bir geçim kaynağı olduğu için kürk kullanımı ve çeşitleri haliyle fazlaydı. Samur, kedi, sincap, kuzu, tilki, kurt ve tavşan kürkleri bunlar arasındadır.⁶⁰⁷

Buraya kadar kürkün, ısınmak için fiziksel bir ihtiyaç, çağının gereksinimi ve insanların doğayı kontrol ederek hayatta kalma süreci üzerinden kürkün etkisi üzerinde duruldu. Ancak kürk aynı zamanda hediye ve resmi armağanların bir ögesi idi. İyi bir kürk servet değerinde olabileceği gibi armağanlar ve vergiler de birçok uygarlık ve devlette değerli kürkler verilmek suretiyle ödenirdi. Henüz Kırım Yarımadası'nda dokuzuncu yüzyılın ortalarında Kırım Hanlığı kurulmamışken, The Rus'ian Primary Chronicle'da yazdığına göre, birçok Doğu Slav halkı, Polianialılar, Seveialılar ve Viyatikyalılar, Hazarlara vergi ödemeyi kabul etmişti. Bu vergiler her aile için bir beyaz sincap kürkü olmak zorundaydı.⁶⁰⁸ Vergileri kürkle ödeme geleneği Altınordu ve Kırım Hanlığı dönemimde de devam etmiş ve Moskova'nın ödediği tıyış vergisinin içine kırım asilzadelerine ve seçkin yöneticilere verilmek üzere değerli kürkler konulmuştur. 16. yüzyıl Polonya elçilerinin ifadelerine göre Kırım hanlarının Osmanlı'ya her yıl gönderdiği mallar arasında köle, yağ ve tuz gibi kıymetli metaların yanında samur kürkleri de bulunmaktaydı.⁶⁰⁹ Eski İran kökenli bir gelenek olarak hediye alışverişi, bey, lord veya hükümdar ile maiyet mensubu veya vassalları arasındaki bağımlılık ilişkisinin kurulması ve somutlanması yönünde bir imgeydi. Osmanlı sultanı kendi yüksek ricalinin pişkeşlerine karşılık olarak ihsan ettiği hediyelerin içinde kaftan, zengin koşum takımlı bir at veya bir kılıcın yanında kürk de vardı. Bu onlara devrettiği yetkilerin bir simgesi ve yaptıkları pişkeş harcamasının kısmen geri ödemesi manasına gelirdi.⁶¹⁰ Kırım Hanlığı'nda devlet-iktidar nezdinde kürkün değeri, hanlığın amblem ve alamet-i

⁶⁰⁷ Kavak, *Karasu Kazası*, 176.

⁶⁰⁸ Kevin Alan Brook, *Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri*, çev. İsmail Tulçalı (İstanbul: Nokta Kitap Yayınları, 2005), 131.

⁶⁰⁹ Bronevsky, *Kırım*, 49.

⁶¹⁰ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, (ed.), Halil İnalçık-Donald Quataert (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000), 115.

farikalarında gizlidir. Öyle ki klasik davul, bayrak, ok ve yay gibi siyasi simgelerin dışında kalpak, dokuz elbise düğmesi, balıkçıl, at ve kürk de bulunmaktadır.⁶¹¹

Tüm bu armağan kültürü ve vergiler, kürkü kültürel bir sembol haline getirmiştir ancak bunun da temelinde ticari ve maddi değeri yatmaktadır. Öyle ki değerli kürklerin bazı eski uygarlıklarda ticaret hayatında para yerine kullanıldığı olurdu. Eski Türklerde kürk için “ten, tın, tin” kelimeleri kullanılırdı. Güneş kızılığının rengindeki “al” kürk ise en değerli kürk çeşidiydi. “Altın, al kürk, kızıl kürk” terimleri birer değer birimiydi. Günümüzde kullanılan değerli maden “altın” kelimesinin etimolojik kökeni de buraya dayanmaktadır. Yine Kazakistan Cumhuriyeti’nin resmî para birimi “tenge” de kürk kelimesinden türemiş olup Rusçada para manasına gelen dengi kelimesi de buraya dayanmaktadır.⁶¹² Sikkenin az olduğu dönemlerde sincap kürkü “sikke” yerine kullanılmaktaydı. Yine günümüzde Kazan Türklerinde Sincap kelimesinin karşılığı olan “tiya” para manasına gelmektedir. Bunun da bölgede Bulgarlar zamanında yapılan kürk ticaretinin etkisinden kaynaklandığı düşünülmektedir.⁶¹³

Kürkler, iktisadi yükselişin ve gelişen ticaret yollarının temel unsuruydu. İpek yoluna kuzeyden paralel uzanan kürk yolunun ana ticaret malları sincap, sansar, tilki, samur, kakım, kunduz ve vaşak gibi kürkler ve bunlardan imal edilen sahtiyan, ceket, pantolon, ayakkabı ve çizme gibi giyim ürünleriydi. Başlıca tüccarları Ogurlar ve Bulgar Türkleri olan bu yol, Hazar ve Bulgar bölgelerinden başlayarak Ural, Güney Sibirya ve Altay-Sayan dağları üzerinden Çin’e ve Amur Nehri’ne kadar uzanırdı. Karadeniz’in kuzeyindeki düzlüklerden Balkanlar’a ulaşan Türk toplulukları Orta Avrupa’ya uzanan yollarda hâkimiyet kurmuş ve Doğu Avrupa’nın en işlek ve zengin şehirlerini kurmuşlardır.⁶¹⁴ Bulgar sahasında, özellikle Ural ve Yyatka taraflarındaki ormanlarda çeşitli cinslerde kıymetli kürklü hayvan sayısının çokluğu kürk ticaretinin artmasını sağlamıştır. Samur, kakım, tilki, sincap ve başka hayvanların derileri Bulgarlar aracılığıyla Türkistan, İran, Arap ve Bizans coğrafyasına giderdi.⁶¹⁵ Rusya toprakları ve Sibirya bölgesi kürk yolunun ve kürk ticaretinin elbette merkeziydi ancak kürk

⁶¹¹ Joseph Von Hammer-Purgstall, *Kırım Hanlığı Tarihi*, çev. Seyfi Say (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 25.

⁶¹² Fatma Ayhan, Türklerin Giyim Kuşamında Kürk, 38. *Icanas Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi* (Ankara: 10-15 Eylül 2007), 192,193.

⁶¹³ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, (Ankara: TTK Basımevi, 1972), 114.

⁶¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997), 327.

⁶¹⁵ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 114.

ticaretindeki asıl büyüme Ortaçağ Avrupa'sında yaşanmıştı. Sert iklimde ısınma için gerekliliğinin yanında Avrupalılar için de statü simgesiydi. 1337'de İngiliz Paramentosu, sadece kraliyet ailesinin ve geliri 100 sterlinin üzerinde olan asillerin kürk giyebileceğine dair yasa çıkardı. Başlangıçta henüz kürklü hayvanların yakalanabileceği doğal ortamlar varken yerel ölçekte sürdürülen kürk ticareti zamanla ağını genişletti. İskoçya, İrlanda, Almanlar, Kievli Viking tüccarları ve Rusya ticaretin içindeydi. 1393'te Novgorod'dan çıkan bir gemi 225.000 kürk taşıyordu. Moskova ve Kazan ticaretinde ise 16. yüzyılın başlarına gelindiğinde sadece Osmanlı tüccarlarına satılan samur sayısı yılda 40.000 e ulaşmıştı.⁶¹⁶ Ziyaretçiler 18. yüzyılda dahi Osmanlı İmparatorluğunda imparatorlukta muazzam kürk sarfiyatının olduğunu ve Rusya ile Osmanlı arasında geniş bir kürk ticaretinin olduğunu ifade eder.⁶¹⁷ Kürk ticareti Yeni Çağ'a gelindiğinde daha fazla Rusya ve Sibiryaya bölgesine doğru kayacaktır. Elbette yeniçağ boyunca Kırım, Moskova ve Sibiryaya coğrafyasının kürk kaynağı ve kürk ticareti açısından revaçta olmasının dünya tarihi açısından değerlendirildiğinde olası farklı sebepleri ve sonuçları vardı. Bir kere Avrupa kıtasında birçok ülkede avlanacak kürk hayvanı sayısı azalmıştı. Kürk ticaretinin kaynağını zaman zaman değiştirmesi normaldi. Henüz doğal kaynakları tüketilmemiş bir dünyada sürekli el değmemiş yeni ormanlar ve soğuk iklimler her zaman bulunabilirdi. 17. yüzyılda kuzey step ve ormanları tam da bunun yeri idi. Gözleve özelinde ve Kırım genelinde değerlendirdiğimizde kürk kullanımı ve ticareti yaygındı bu da demekti ki kürk hayvanları boldu. Avcılık ve kürk ticareti devam ediyordu. Ancak 18. yüzyıla gelindiğinde Sibiryada avlanacak kürklü hayvan kalmamış olması avcı ve tüccarları Pasifik adalarına yöneltti. 19. Yüzyılda ise Rusya'da kürk ticaretinin altın çağı bitmişti. Beyaz tilki nerdeyse tamamen yok olmuştu. ⁶¹⁸ Nesli tükenen çoğu kürklü hayvan türünün ismi sadece tarih kitaplarında ve Kırımlı tereke sahiplerinin muhallefat listelerinde yazıyor olacaktı.

Yaygın kürk kullanımının ısınma ve iktisadi açıdan faydalarından başka insan sağlığı üzerinde olumsuz etkileri kaynaklarda yer almaktadır. Tarihte bulaşıcılık ve ölüme sebebiyet verme açısından salgın hastalıkların en güçlüsü, kara ölüm olarak bilin

⁶¹⁶ Clive Pointing, *Dünyanın Yeşil Tarihi Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü*, Çev. Ayşe Başcı, (İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yay. ,2012), 188-189.

⁶¹⁷ D'ohsson, 18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler, 83.

⁶¹⁸ Pointing, *Dünyanın Yeşil Tarihi Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü*, 188-189.

vabaydı. Vebanın bulaşıcılığını sağlayan araçlardan birisi ise kürk kullanımıydı. D'ohsson Osmanlı toplumunda sağlıklı insanların vebalı evlere çok rahat girip çıktıklarını ve hasta yakınlarıyla kucaklaştıklarını ve hastalık konusunda dikkat etmediklerini anlatır. Hatta hasta insanların, mobilya ve kürklerini aldıklarını ve kullandıkları bu yolla vebaya yakalandıklarını ve ölümlerin arttığını belirtir. Burada Osmanlı toplumunda vebanın yayılması konusunda hastalıklara yaklaşım biçimi elbette önemli ancak kürkler ve üzerinde taşıdıkları haşereler sebebiyle vebayı sürekli canlı tutmakta ve sadece giyene değil bulunduğu ortamda diğer insanlara da bulaş ihtimalini artırmaktadır.⁶¹⁹ Ancak bazı kürklere bit giremediği için bunlar pahalı olmanın yanı sıra daha çok tercih sebebiydi. Kakım (ermin) ve samur bu türden kürklerdir. Çin'de seçkinlerin ve Acem, İrakeyn tüccarlarının bütün kürklerinin boyun kısımlarını samur derisi ile çevirmeleri bu yüzdendir.⁶²⁰ Kırım terekelerinde mirasa konu olan kürklerin kimlere bırakılacağı belliyse yanına mutlaka yazılırdı. Bu bazen hibe edilen, bazen borca karşılık verilen, bazen de eş veya çocuklara bırakılan bir kürk olurdu. Bunlar her zaman yeni veya kullanılmamış olmayabilirdi. Eğer eski ise *köhne* olduğu belirtilirdi. Bu şekilde tevarüs edilen kürklerin çeşitli hastalıkları yayma ihtimali elbette mümkündü. Köhne kürklerin eski veya ikinci el oldukları için ucuz olduklarını da düşünmemek gerek. Gözleve'nin servet sahibi sayılı zengin tereke sahibi kadınlarından Fatma Bike'nin muhalledatında bulunan ve oğlu Latif'e bırakıldığını bildiğimiz yedi esedi değerindeki içsiz diba kürk köhne bir kürktür.⁶²¹ Halil'in terekesinde bulunan altı yüz sim değerindeki mor tilki kürkü de eskidir.⁶²² Daha uygun fiyatta eski kürkler de terekeler vasıtasıyla yeni sahiplerine ulaşırdı. Canbek Sofi'nin Misk cinsi köhne kürkünün değeri seksen sim iken,⁶²³ Arslan Sofi'nin küçük köhne kürkünün ederi elli sim kadardı.⁶²⁴

Gözleve'de terekelerin kürk içerip içememesinde cinsiyet, inanç veya etnik unsurlar bir kıstas değildi. Kadın veya erkek fark etmeksizin gayr-i müslim topluluklar da kürk kullanır, miras bırakabilir ve kürk ticareti yapabilirdi. Ecevat ve Arslan zimmilerin her ikisinin de kürk tüccarı olduğu anlaşılmaktadır. Zira Ecevat, Arslan'dan yüz otuz kürk

⁶¹⁹ D'ohsson, *18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler*, 198.

⁶²⁰ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 349.

⁶²¹ KŞS, 28/146.

⁶²² KŞS, 31/02-a1

⁶²³ KŞS, 31/09-a3.

⁶²⁴ KŞS, 31/52-a1.

satın almış, daha doğrusu parasını vermiş ancak yüz kürk almıştır. Kalan otuz kürkü istemek için davacı olmuştur. Arslan zımmi cevabında on beş kürk daha vermek üzere sulh yaptıklarını ifade eder. Bedrus ve Malkon isimli diğer zimmilerin şahitlik etmeleri ile kurtulur. Bu kadar yüklü miktarda kürk alışverişi mutlaka dışardan kürk getiren veya imalathanesinde üreten veya Gözleve’de dükkânı olan iki tüccar arasında gerçekleşmiş olmalıdır.⁶²⁵ Yine zimmilerden Kürkçü Sava yirmi esedi borcu için,⁶²⁶ Kürkçü Hasan ise borçları ve satın aldığı sekiz altın seksen akçe değerindeki arazi dolayısıyla kayıtlara yansıyan kürk tüccarlarıdır.⁶²⁷ Esir ticareti veya diğer birçok alanda olduğu belli bir düzen ve dayanışma içinde olabilmek için tüccarların ortak çarşı ve pazarları olurdu. Gözleve’de dericilikle paralel olarak hayvan kürklerini işlemek ve giyilebilir hale getirmek için kürkçülük mesleğini icra edenler veya doğrudan imal edenlerden satın alıp ticaretini yapan kürk tüccarlarının bir araya geldiği yer ise Kürkçüler çarşısıydı. Çoratay el-Hacc Osman kervansarayının da burada bulunması çarşının işlekliliğini göstermektedir. Kürklerin dolaşımı sadece bu çarşı ve dükkânlarda olmazdı elbette. Toplumda tereke yoluyla olduğu gibi kürkler bazen bir vasiyet bazen de borç karşılığında alınan kürkler kayıtlara yansdı. Toktamış’ın vefat eden Ayşe’nin yakınlardan kendisine vasiyet edilen siyah bir kaftan ve kırmızı bir kürkü şahitler getirerek talep etmesi gibi.⁶²⁸ Halil Emeldeş’in elli yedi buçuk esedi karşılığında altmış güne dek emin Murtaza’dan aldığı saat, makat, halı gibi eşyaların arasında kürk de bulunmaktadır.⁶²⁹ Kişiler arası alışverişlerde ve borçlanmalarda kadın erkek farketmeksizin değerli kürkler mahkemeye konu olabilirdi.

“Oldur ki Karasu Sur mahallesinde sakine Senamizer Nam hatun meclis-i şer’de Gözleve’de Emirler mahallesinde mütemekkin Ali Bay bin Musli muvacehesinde üzerine On altı altun kıymetli iki kürk dava idüb ba’de hata iddüm Ali Bay zimmetinde bir şeyim ve hakkım yokdur dedigi kayd şud. Şühüdül-hâl: Hakkı

⁶²⁵ KŞS, 31/62-a3.

⁶²⁶ KŞS, 31/44-a6.

⁶²⁷ KŞS, 31/38-b3. KŞS, 31/26-b3.

⁶²⁸ KŞS, 31/60-a2.

⁶²⁹ KŞS, 31/52-a6. Burada uygulanan borç alma biçimi Müslüman toplumlarda uygulanan henüz bankacılığın gelişmediği dönemlerde borç alma biçimidir. “*Bey’ bi’l-vefâ, müslüman halkın faizsiz borç para temin etmekte karşılaştığı güçlükleri faiz sayılmayacak bir usulle ortadan kaldırmak ve sermaye sahiplerinin verdikleri krediye karşılık bir teminat ve bir kazanç elde etmelerini sağlamak gayesiyle V. (XI.) yüzyıl Hanefî fakihleri tarafından ortaya konmuş bir akid nevidir*”. Abdülaziz Bayındır “*Bey’ Bi’l-Vefâ*” *DİA* (İstanbul: TDV Yayınevi, 1992) 6/20.

Efendi bin Abdullatif Aga, Hasan Çelebi (bin) Tali Aga, Emin-i mahkeme Osman,
Mehmed Çelebi (bin) Kasım.⁶³⁰

Tablo 9: Kürk Fiyatları

	Tereke Sahibi	Kürkün Cinsi	Kürkün Değeri
1	Zenbil Ağa	Nefti kaplı yeşil kürk	1500 sim
2	Mehmet Can Efendi	Tilki kürk	Meblağ 600
3	Mehmet Can Efendi	Çuka kaplı Sincap kürk	Meblağ 1500 (resm)
4	Mehmet Can Efendi	Bayrak? Sincab	Meblağ 300
5	Halil	Köhne mor Tilki kürk	Sim 600
6	Mate (silik belirsiz)	Mor zincirli hare Sincab kürk gümüş düğme adet 8	Sim 2000
7	Mate (silik belirsiz)	Kırmızı kadife Sincab kürk gümüş düğme adet 5	Sim 2000
8	Ahmet Çelebi	Köhne tilki kürk	Sim 100
9	Ahmet Çelebi	Kurt kürk	Sim 450
10	Seyyid Ömer	Siyah camedan köhne kürk	Sim 50
11	Kurman Ali Sofi	Deri kürk	Sim 80
12	Kurman Ali Sofi	On Kuzu deri	Sim 120
13	Kurman Ali Sofi	On iki kürk	Sim 20
14	İsa Molla	Kırmızı kürk	Sim 200
15	Sefer Bike	Al derayi köhne kürk	Sim 100
16	Sefer Bike	Çıbka-çıbık Derayi camdegan kürk	Sim 400
17	Kıymetli	Camdegan Miski kürk	Sim 120
18	Canbek Sofi	Nefti kürk...	Sim 120
19	Canbek Sofi	Miski Köhne kürk	Sim 80
20	eş-şeyh Abdurrahman Efendi	Aba kürk	Sim 240
21	eş-şeyh Abdurrahman Efendi	Tilki Kürk	Sim 1200
22	Hasan	Kürk ve çekmen ve çahşır ve gömlek ve don	Sim 50
23	Nalçacı Ahmet	Yeşil kürk	Sim 200
24	İshak Müezzın	Deri kürk	Sim 80

⁶³⁰ KŞS, 29/40-a2.

25	İshak Müezzın	Küçük kürk	Sim 80
26	İshak Müezzın	Nefti çuha kürk	Sim 200
27	(ısım yok kadın)	Tavılı-tüylü Hare kürk tiyin Kürk	Sim 1200
28	Matet	Al hare camdegan-camedan kürk	Sim 800
29	Bayram Bike	Camdegan tutki-tüylü Kürk	Sim 400
30	Bayram Bike	Kopan-koyun Kürk	Sim 150
31	Abide	Küçük kürk	Sim 40
32	Ali Can	Kırmızı basma kürk	Sim 500
33	Totay	Alaca fıstan kürk	Sim 40
34	Rüstem	Deri kürk	Sim 80
35	Çeşmisiyah	Köhne kürk	Sim 50
36	Saime	Al bogasi camdegan kürk	Sim 450
37	El-Hac Mehmet	Yeşil çuha benli Kürk	Sim 1800
38	El-Hac Mehmet	Kırmızı bogasi kürk	Sim 200
39	El-Hac Mehmet	Mor köhne kürk	Sim 350
40	El-Hac Mehmet	Yeşil çuha kürk	Sim 100
41	Telmacı (el-hac) mehmed	Kaftan mea kürk	Sim 60
42	Ahsen	Miski Kuzu kürk	Sim 200
43	Ahsen	Köhne küçük kürk	Sim 50
44	Arslan Sofi	Mor Tilki kürk	Sim 300
45	Arslan Sofi	Tiftik Kuzu kürk	Sim 200
46	Arslan Sofi	Köhne kürk	Sim 50
47	Emine	Köhne kürk	Sim 10
48	Emine	Camdegan kürk	Sim 250
49	Kerime	Çemdegan? Yeşil kürk	Sim 300
50	Abduvvahabın	Nefti çuha kürk	Sim 200
51	Abdulvahhab	Kuzu kürk	Sim 500
52	Ayşe	Siyah kaftan mea kırmızı kürk	Sim 200
53	Abdiş şehidan	Böri kürk	Sim 600
54	Abdiş şehidan	Tilki kürk	Sim 900
55	Abdiş şehidan	Deri kürk	Sim 40 deyn

56	Sarkiz	Mai köhne kürk	Sim 100
57	Ahmet	Kürk	Sim 280
58	Hasan	Deri kürk	Sim 80
59	Hesna	Mor telli hare kürk	Sim 2000
60	Hesna	Yeşil Samur hare kürk	Sim 2500 zevc
61	Bekir Yazıcı	Deri kürk	Sim 80
62	Bekir Yazıcı	Yeşil boğasi kürk	Sim 90
63	Fatma Bike	Camdegan Kürk 5 düğme 5	Esedı 4
64	Fatma Bike	Kakum içli hare kürk	Esedı 30
65	Fatma Bike	Sıncab içli Yaşıl? Çuka kürk	Esedı 22
66	Fatma Bike	Al çuka zarflı zerdeva kürk düğme aded?6	Esedı 24
67	Fatma Bike	İçsiz köhne diba kürk	Esedı 7

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.2.2.4. Tuz

Tuz, modern dönem insanı için gündelik bir nesne iken tarihsel köklerine inildiğinde pek de mütevazı bir konu olmadığı anlaşılır. Zira tuz, insanın günlük gereksinimlerinden ziyade bir tür sanayi ürünü olduğu için tuz ticareti Osmanlı Devleti'nde devlet eliyle ve kontrolünde yapılırdı. Tuzun üretilmesi, nakliyatı ve ticareti sürecinde geniş bir kesime iş imkânları sağlanmakta, büyük bir sermaye harekete geçmekteydi. Osmanlı İmparatorluğunun iktisadi kaynakları arasında büyük yer tutan tuz, sosyal ve ekonomik hayatın bir parçasıydı. Öyle ki Osmanlı ilk fütuhatını tuzlaların yer aldığı alanlara doğru yapmış ve bu konuda bir nizam ortaya koyarak devlet müdahalesini zorunlu kılmıştır.⁶³¹

Tuzun tarihsel köklerine bakıldığında tuzun bulunması ve çıkartılması insanoğlu için ciddi bir uğraş olmuştur. Geçmiş tarih öncesine kadar götürülebilen ilk tuzların varlığı, milattan önce 6 binlerde Çin'de Yuncheng Gölü kıyısında tespit edilmiştir. Çinli tarihçiler, yaz güneşi ile birlikte gölün suları buharlaştığında insanların buradan tuz topladıklarını belirtir.⁶³² İngilizcede maaş karşılığı olarak kullanılan “salary”

⁶³¹ Lütfi Güçer. “XV.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23 (1-2 Ağustos 2015), 98.

⁶³² Mark Kurlansky, *Tuz İnsanlığın Tuzlu Tarihi*, (Çev. Ali Çakıroğlu), (İstanbul: Aykırı Yayıncılık, 2003), 22.

kelimesinin köleni Latince “salarium”dan gelmektedir. Zira Romalı askerlere maaş ödemeleri tuz parçaları ile yapılırdı. Antik dönemde Roma’dan başlayıp İtalya dağlarını aşarak Adriyatik kıyılarına kazar uzanan yolda tuz taşındığı için bu yol zamanla “tuz yolu” adını alacaktır. Akdeniz ticaretinin temel ürünlerinden biri tuzdu. 14. ve 15. yüzyıllarda Venedikli tüccarların taşıdığı mal hacminin yüzde otuz ila yüzde ellisi tuza aitti.⁶³³

Tarihte tuzun kullanım alanı oldukça yaygındı, insan ve hayvan bedeni için gerekli mineralleri taşıması ve günlük kullanımının alışkanlık yaratması dışında tuz, takas işlemlerinde, temizlik, deri tabaklama, madencilik, balıkçılık, zeytincilik, hayvancılık alanında; süt ürünlerinin saklanması, sebze ve meyvelerin muhafaza edilmesi ve çeşitli salamura işlemlerinde kullanılırdı. Taşıdığı kimyasal özellikler dolayısıyla sadece bu belirtilen alanlarda değil cenaze merasimlerinde ve ölmüş insan bedenini uzun süre saklamak için de kullanılırdı. Mısır uygarlığında özellikle sıradan insanların mumyalama işlemlerinde tuzun kullanımı yaygındı.⁶³⁴ Savaşlarda ölenlerin bedenlerini kokmadan ve çürümeden evlerine taşıyabilmek için cesetleri tuzlanırdı. Evliya Çelebi Kırım seyahati sırasında Mehmet Giray’la birlikte katıldığı Moskova seferlerinden birisinde ölen askerlerden muhtemelen taşınamayacak durumda olanların gömüldüğünü, bir kısmının da savaş alanından alınıp tuzlanarak evlerine götürüldüğünü anlatır.⁶³⁵

Toplumların günlük yaşayışlarında ve tüketim alışkanlıklarında yer alan tuz, kültürün bir ögesi olarak inançlara, gelenek ve göreneklere de sirayet etmiştir. Tarih boyunca birçok uygarlıkta verimliliğin sembolü sayılan tuz “kutsal bir madde” olarak tanımlanmıştır. Manas destanında zenginlik ifade ederken Kutadgu Bilig’de tuz ekmek yedirmek misafirperverlik ve cömertlik olarak algılanmaktaydı.⁶³⁶ Karaylar için tuz Mısır’da atalarının esaret günlerinde çektiği acıları ve dökülen gözyaşlarını sembolize ederdi. Tuz ve tuza yüklenen anlamlar onların dini inançlarıyla ve kutsal metinleriyle de oldukça alakalıydı. Ekmek ne kadar önemliyse onlar için tuz da o kadar önemliydi ve

⁶³³ Faruk Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, Çev. Nurettin Elhüseyni, (İstanbul: YKY, 2010), 115.

⁶³⁴ Herodot, *Tarih*, 157.

⁶³⁵ Evliya 7/2 s. 462.

⁶³⁶ Vehbi Günay, “Türk Sosyo-Kültürel Hayatında Tuzun Yeri Üzerine”, *Tuz Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Mesut Şen, (İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2004),106.

tuz genelde ekmekle alınır.⁶³⁷ Örnekleri çeşitli uygarlıklara indirgeyerek çoğaltmak mümkündür. Kısacası tuz, tarihsel süreçte toplumların ritüellerine yansdığı için antropolojik çalışmaların konusu olmaya uygun bir meta haline gelmiştir denilebilir.

Kırım coğrafyasında tuzun maddi kıymeti haiz bir ürün olarak kayıtlara geçişi İskitlere kadar dayandırılabilir. Herodot, bu bölgeleri anlatırken buradan geçen ırmakların tuzlu sularından özellikle Özi (Dinyeper) gibi nehirlerin döküldükleri yerlerde oluşan tuz kayalarından bahseder. Henüz bu dönemde dahi balıklar özellikle mersin balığı yumurtaları (havyar) tuzlanarak saklanır ve tüketilirdi.⁶³⁸ 17. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok noktasında olduğu gibi Kırım'da da çeşitli bölgelerde tuzlar ve tuz gölleri mevcuttu. Gözleve tuzlası bunlardan biriydi. Hanlığın en büyük tuz göllerinden birisidir ve tuzu oldukça lezzetlidir. Devasa dağ kütleleri gibi kesik tuz kütleleri bulunmaktadır. Ayrıca Tuzla köyü de bu yakınlardadır.⁶³⁹ Bu tuzlar kendine ait ayrı bir tuz emini ve kâtipleri ve çalışanları bulunan işletmelerdi.⁶⁴⁰ Gözleve'de toplanan tuzların miktarı ve ücreti eminin muhasebesine işlenmekteydi.⁶⁴¹ Eğer tuzla köylüleri ve civar halk tuz çıkarmak için çalışıyorsa bunlar vergiden muaf olurdu. Evliya Çelebi Orkapı halkının hepsinin tuz çıkarmak için vergiden muaf olduğunu ifade eder. Ayrıca suçlular ve ölüme mahkûm olanlar tuz göllerinde çalıştırılmaktadır.⁶⁴² Yine Kırım'ın iktisadi hayatında büyük payı olan köle emeğinden bu tuzlalarda faydalanılmaktadır. Birçok köle sahibi, kölelerini tuzlada çalıştırmaktaydı. Kerç Tuzlasından kayıkla kaçmak isterken Gözleve Emini Mehmet Ağa'nın eline teslim edilen yirmi beş kölenin nafaka davası buralardaki iş gücü hakkında fikir verir niteliktedir.⁶⁴³ Her birinin sahibi farklı köylerden olan kölelerin hangi koşullarda çalıştıklarını ve neden topluca firar ettiklerinin ayrıntısını bilmiyoruz

⁶³⁷ Özlem Kazan, "Karay Kültüründe Tuz", *Tuz Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Mesut Şen, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004), 128.

⁶³⁸ Herodot, *Tarih*, 315-316.

⁶³⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname* 7/2, 485.

⁶⁴⁰ KŞS, 30/100-a5. Memleha kâtibi Ali Çelebi, KŞS, 31/71-a5. Tuz emini Şaban Ağa.; Ayrıca Gözleve dışında Orkapı, ve Kerç de Kırım'ın önemli tuz merkezleridir. Kerç tuzlası Kalgay Sultan'ın kontrolündeydi. Gözleve ve Orkapı ise Hanın sorumluluğundaydı. Peyssonnel, *Traité sur le Commerce de la Mer Noire I*. 169-170.

⁶⁴¹ KŞS, 20/38-b2.; Oldur ki Gözlevi emini-i sabık Ahmed Aga mahfel-i kazada Osman Çelebi ibn el-hac Ali mahzarında ikrar idüb her bir sapı altı muamele gurus olmak üzere sekiz sap tuz benim muhasebe gelmiştir deyü ikrarı kayd şud. ŞH: Bekir Çelebi el-debbağ, Bayrakdar Ahmed, el-Hac Dedeş-Derviş Akay, Abdülbaki Atalık, Ahmed Can Çelebizade.

⁶⁴² Evliya Çelebi, *Seyahatname* 7/2, 441.

⁶⁴³ KŞS, 31/15-a1.

ancak suşlu veya ölüm mahkûmlarının da tuzlalarda çalıştırılıyor olması tuz çıkarma işleminin çok da kolay olmadığını kanaatini doğurmaktadır.

Kırım Yarımadası aynı zamanda dikkate değer bir balıkçılık merkeziydi. Dolayısıyla büyük çapta bir tuz tüketimi vardı. Fıçılanan balıkların tuzlanma işleminde tuz kullanılırdı. Kırım kendi bünyesindeki tuz ihtiyacı irili ufaklı göllerden sağlanıyordu.⁶⁴⁴ Kırım’da yüz kadar gölden senede iki buçuk milyon put⁶⁴⁵ veya 40 bin ton tuz çıkarılırdı. Kırım’da tuzun kendisi kadar ticareti de ehemmiyet arz ederdi. Bu tuzlar yarımadanın ihtiyacını karşılamakla kalmıyor Osmanlı Devleti başta olmak üzere dünyanın birçok ülkesine gönderiliyordu. Kırım eskiden beri komşu ülkelere yüklü miktarda tuz satardı. Henüz 13. yüzyılda Rus tüccarlarının tuz ve Sudak şarabı almak için Kırım’a geldikleri bilinir.⁶⁴⁶ Daha büyük bir hinterlandda Kırım limanlarının Batı dünyası ve Ön Asya ülkeleriyle geniş bir ticaret ağı vardı. Uzakdoğu’dan gelen baharat ipek, baharat, Mısır’a sevk edilen köleler, doğunun kürkleri ve çeşitli derilerin yanında yüksek kalitede balmumu ve elbette balık ve tuz yüklenmekteydi.⁶⁴⁷ Jean Chardin, 1671-1673 yılları arasında yapmış olduğu seyahatinin Kırım ayağında tuzlalara dair gözlemlerini paylaşır:

“...Dousla (Tuzla) adında bir yere doğru yelken açtık. Bunlar Kefe’den elli mil uzaklıkta kumsalda bulunan geniş tuz bataklarıdır. Sabahleyin, oraya vardık ve tayfalar hemen tuz taşımaya başladı; burası kimse tarafından korunmuyordu. Her yıl burada iki yüz geminin tuz yüklediği ve gerektiğinde bunun iki katının da karşılanabileceği söyleniyor. Bu tuzlalar masrafsızca kendini yeniliyor. Dipleri killi ve sert topraktan oluşan bu bataklara deniz suyu gönderiliyor; orada çok iyi niteliklere sahip beyaz bir tuz oluşuyor, bu tuzun özelliklerinden biri de tuzlanan etleri iyi korumasıdır. Tuzu taşıyan adamlara kişi başı günde kırk sol ödeniyor, bu adamlara taşıdıklarıyla ilgili başka hiçbir bilgi verilmiyor.”⁶⁴⁸

⁶⁴⁴ Yücel Öztürk, “XVI. Yüzyılda Kefe’nin Yakın ve Uzak Hinterlandı ile Ticareti” *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik II*, ed. Osman Köse vd. (Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 1159.

⁶⁴⁵ Put veya pud Rusçada kullanılan ağırlık ölçüsü; batman; üç tenekelik tahıl ölçüsü. Yaklaşık olarak 16 kg.lık tahıl ölçüsü.

⁶⁴⁶ Ethem Feyzi Gözaydın, *Kırım-Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*. (İstanbul: Vakıf matbaası 1948), 47. Kırım Hanı, Osmanlı sultanına her yıl gönderdiği vergiler arasında esir ve kürklerin yanında Kırım’da bol miktarda üretilen tuz da bulunurdu; Bronevskiy, *Kırım*, 49.

⁶⁴⁷ İnalçık, “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı’nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahitname Meselesi”, 195.

⁶⁴⁸ Jean Cahardin, *Chardin Seyahatnamesi-İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran-1671-1673*, ed. Stefanos Yerasimos (İstanbul: Kitabevi yayınları, 2014), 103.

Resmi tekelin dışında tuz satan tüccarlar ve sefinesiyle tuz ihracatı yapan gemiciler bulunurdu. Tuz ticaretinde ve taşımacılığında tüccarlar arası anlaşmazlıklar mahkemeye konu olabiliyordu. Trabzonlu el-Hac Mehmet Reis’le Kalaboz isimli Acem arasında süregelen davada Acem tüccar reisin gemisine dört yüz kuruş taşıma ücreti mukabilinde dört bin iki yüz kile tuz yüklemiştir ve ilk davada bu ücretin ödemesini talep eder. Ancak reis ben senin tuzunu vekilin el-Hac Ali’ye teslim ettim diye karşılık verir. Bir sonraki davada Acem tüccar reisin tuzu alıp kendisinden izinsiz Trabzon’da sattığı ancak kendisine ödeme yapılmadığı iddiasıyla mahkemeye gelir. Reis bu defa tuzu götürdüğünü ancak Acem tüccarın kardeşi Bederus zımmiye teslim ettiğini ifade etse de Acem zımmi Bederes’un kendisinin vekili olmadığı dolayısıyla satışın da geçersiz olduğunu ifade eder. Bederus ise tuzu teslim aldığını ancak kendisine üç bin dört yüz kile milh verildiğini belirtir. Yani ortada hukuki olmayan bir satış söz konusu olduğu gibi Bederus’a verilen tuz da eksik verilmiş görünmektedir.⁶⁴⁹

Yine Acem tüccardan birisi, Ali Reis ve Şahin Reis isimli iki ortaktan üç bin dokuz yüz seksen kile tuz satın ücretini almadığını bildirirse de şahitleri olmadığı için yemine başvurmak zorunda kalır.⁶⁵⁰ Mahkemeye yansıyan tuz vakalarının genelde yüklü miktarda satışı yapılan tuzlar olduğu anlaşılmaktadır. Bunların hemen hepsi tuz tüccarı olmalıdır. Hafız Efendi ve el-Hacc Ahmet arasındaki üç bin beş yüz batmanlık tuz yine yüklü miktarda bir tuzdur. El- Hac Ahmet on esedi borcuna karşılık tuzu verdiğini ifade eder. Ancak sonraki davalarda aralarında sorunun bitmediği anlaşılmaktadır.⁶⁵¹ Hüseyin Bölükbaşı ve eski Gözleve emini Ahmet Ağa arasındaki bin iki yüz kuruş borcun ödemesini bir kısmını emin sekiz bin batman tuz vererek ödemiştir.⁶⁵² Kişiler arasındaki borçlar tuzla ödenebildiği gibi Han ve Kalgay sultanların yaptığı iç borçlanmalar da tuzla ödenebiliyordu. Kalgay Sultan’a ait bir temessük belgesinde, Kalgay üç bin Kırımı kuruş karşılığında borçlandığı köylerin ahalisine borcunu vaktinde tuzla ödeyeceğini taahhüt etmiştir.⁶⁵³

Tuz ölçümünde yaygın olarak kullanılan ölçü birimleri batman ve kileydi. Bunun dışında sâpo, sâpu, sapi veya sab olarak ifade edilen bir ölçü birimi kullanılmaktaydı.

⁶⁴⁹ KŞS, 31/62-b3, KŞS, 31/60-b1.

⁶⁵⁰ KŞS, 31/21-b6.

⁶⁵¹ KŞS, 31/09-b4, KŞS, 31/04-a5.

⁶⁵² KŞS, 26/04-a4.

⁶⁵³ Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım*, 285.

Tuzun yanında sadeyağın tartılmasında da kullanılan bu ölçü biriminde 16 keylçe (kile) 410.416 kg. idi.⁶⁵⁴ Halil İnalıcık'ın verdiği rakamlar, İstanbul kilesi karşılığıdır. Kefe gümrük kanunnamesinde 1 sapo tuz 16 kiledir ancak bunun Kefe kilesine göre ağırlığı 820.992 kilo grama tekabül etmektedir. Ayrıca İnalıcık, Peyssonnel'den seksen kile tuzun bir sapo ettiğini nakletmiştir.⁶⁵⁵

Tuz kelimesi yerine kayıtlarda özellikle terekelerde milh de kullanılmaktadır. Tuz üretim merkezleri için tuzlanın yanında memleha kelimesi de kullanılırdı. Tüccarlar ellerinde bekleyen tuzlarını mahzenlerde saklamaktaydı. Gözleve'nin zengin tereke sahiplerinden El-Hacc Derviş'in muhallefatında bulunan 40.000 sim değerindeki tuz mahzeni oldukça kıymetli bir miras olarak görünmektedir.⁶⁵⁶ Bazı terekelerde Rüstem'in muhallefatındaki gibi dört sim değerinde bir kıta ölçümünde tuz da miras kalabilmekteydi.⁶⁵⁷

4.2.3. Para, Narh, Ölçüler

4.2.3.1. Para

Kırım Hanlığının ayrıcalıklı statüsü sebebiyle, para politikası diğer vasal devletlerden farklıdır. Kırım Hanlığında hutbe Osmanlı padişahı adına okutulurken, para daima Kırım Hanı adına basılmıştır. Oysaki özerk devletler olan Eflak ve Boğdan'da Prenslerin kendi adlarına para bastırması söz konusu değildir. Eflak'ta sikke basılmazken Boğdan'da çok sınırlı miktarda gümüş ve bakır sikke üretilmiştir.⁶⁵⁸

Kırım Hanları, parayı ilk olarak Solhat'ta, sonrasında ise Kefe, Gözleve ve Or Kapı darphanelerinde bastırmışlardır. Kırımdaki darphanelerin Yahudiler tarafından iltizamla alınıp işletildiği görülmektedir.⁶⁵⁹ Bu durum 15. yüzyıl Osmanlı darphanelerinde de aynıdır. 15. yüzyılda Edirne, Gelibolu ve İstanbul darphanelerinin mültezimlerinin Yahudi olduğu görülmektedir.⁶⁶⁰

⁶⁵⁴ İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, 447.

⁶⁵⁵ Öztürk, *Kefe*, 359.

⁶⁵⁶ KŞS, 31/31-a4.

⁶⁵⁷ KŞS, 31/26-a4.

⁶⁵⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 115.

⁶⁵⁹ Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım*, 178.

⁶⁶⁰ Halil Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimen Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 1-2 (1962), 163-164.

Osmanlı belgelerinde Kırım Hanları tarafından bastırılan paraya “Kefevi akçe” ismi verilmiştir. Kırım ve Kefe’de yaygın olarak kullanılan bu para Kadı sicillerinde hiçbir yerde “Kefevi” olarak anılmamış, “sim” veya “sim-i hani, sim-i cedit” şeklinde, bazen de sadece “akçe” olarak belirtilmiştir.⁶⁶¹ Kefevi akçenin değeri Osmanlı akçesi karşısında her zaman düşük tutulmuştur.⁶⁶² 16. yüzyılda Osmanlı akçesi ile Kefevi akçe arasındaki oran 1/2 ile 1/5 arasında değişiklik göstermekteydi.⁶⁶³ Sonraları bu oran 1/10'lara kadar düştü. Kefevi akçe 1580'lerden sonra büyük oranda tağşişe uğrayan Osmanlı akçesi karşısında değer kazanarak kur değerini yükseltmiştir.⁶⁶⁴

Kadı sicillerinde en fazla karşımıza çıkan Kefevi akçe yani sicillerdeki kullanımıyla “sim” ya da “akçe” tüm tereke kayıtlarında görülmektedir. Genellikle sıradan ev eşyaları ve giysilerin değerleri sim olarak belirtilmiştir. Günlük alışverişlerde de sim-akçe kullanıldığı bilinmektedir. Temiz gümüşten kesilen akçenin en büyüğü 9 kırat yani 180 gram ağırlığındadır. Bu nedenle büyük ticaretlerde sim-akçe kullanılmamıştır.⁶⁶⁵ Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde Osmani akçenin Kırım'da geçmediğini ancak Kefede kullanıldığını aktarır. Aynı zamanda Kırım'da gümüş madeni olmamasına rağmen, Hristiyan krallarından gelen hazinelerin eritilip sonrasında akçe bastırıldığını ifade eder.⁶⁶⁶

17. yüzyılda Kırım'da Kefevi akçenin dışında altın ve gümüş iki tür para daha yaygın olarak kullanılmaktadır. Hasene adı verilen altın para ve esedi guruş ismi verilen gümüş para Kırım Kadı Sicillerinde, borç davalarında, tereke kayıtlarında ve diğer alışverişle ilgili olan kayıtlarda sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı altın parası olan “hasene” 1669 yılında 1,5 esedi guruşa eşitti.⁶⁶⁷ Sicillerde ev, dükkân, arazi, köle, at, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar gibi fiyatı yüksek malların değeri hasene olarak yazılmıştır.⁶⁶⁸

⁶⁶¹ Tereke kayıtlarında eşyaların değeri genellikle sim şeklinde yazılırken, bazı nafaka davalarında sim-i cedit-i hani şeklinde belirtilmiştir. KŞS, 30/80-b2.; KŞS, 27/15-a6.

⁶⁶² Öztürk, *Kefe*, 364-365.

⁶⁶³ Öztürk, *Kefe*, 364-365; Bkz. Halil İnalçık, *Sources And Studies On The Ottoman Black Sea I. The Customs Register of Caffa, 1487-1490*, (Harvard University, 1995), 187.

⁶⁶⁴ Pamuk, *Paranın Tarihi*, 116.

⁶⁶⁵ Nurettin Ağat, “Kırım Hanları Paralarının Nitelikleri ve Işık Tuttukları Bazı Tarihi Gerçekler III”, *Emel Dergisi* 26 (1965), 16.

⁶⁶⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 7/2, 225.

⁶⁶⁷ Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım*, 180.

⁶⁶⁸ KŞS, 20/67-b1. Bu tereke kaydında, fevkani bir evin 70 hasene, Bir buçuk pay arazinin 45 hasene, Bir Doru binek atının 20 hasene olduğu göze çarpmaktadır.

“Esedî Guruş” da Kırırmda sıkça kullanılan bir para birimidir. Hollandalıların “rex daller” adıyla bastıkları bu gümüş paraya, üzerinde arslan resmi bulunduğu için Osmanlılar “arslanlı kuruş” veya “esedî” adını vermişlerdir.⁶⁶⁹ Kadı sicillerine göre 1 esedî guruşun 100 akçeye denk geldiği görülmektedir.⁶⁷⁰ Osmanlı belgelerinde 16. yüzyılda çeşitli kuruşlar arasında ayırım yapılmazken, 17. yüzyılda İspanyol kökenli riyal kuruş ve Hollanda parası olan arslanlı (esedî) kuruş olmak üzere ayrılmaya başlanmıştır. Riyal, “kâmil kuruş, tam kuruş” veya “tamam kuruş” adlarıyla da anılırdı. Esedî kuruştan biraz daha ağır olan bu kuruşun rayici 10 akçe daha fazlaydı.⁶⁷¹ Çalıştığımız sicillerde esedî guruşa borç ve alım-satım davalarında sıklıkla rastlanırken riyal kuruşa rastlanmamıştır.⁶⁷²

Sicillerde karşımıza çıkan bir başka para birimi Lehistan menşeiili gümüş bir sikke çeşidi olan “zolota”dır. Bu para, Osmanlı Devleti içerisinde 17. yüzyıldan itibaren yaygın biçimde kullanılmıştır. 1690 yılında İstanbul darphanesinde zolotolara büyük oranda benzeyen gümüş sikkeler de basılmıştır.⁶⁷³ Bu sikkeler esedî guruştan üçte bir oranında daha küçüktü. Bu yeni basılan sikkeleri, piyasada dolaşan Lehistan zolotalarından ayırmak için “cedid (yeni) zolota” ismi verilmiştir. Çalıştığımız sicillerde borçlanma ve gasp davalarında zolota para birimine rastlanmıştır.⁶⁷⁴

4.2.3.2. Narh

Narh bir mal veya hizmet için resmi makamlarca belirlenen en yüksek fiyattır. Narh uygulamasıyla Osmanlı Devleti kent halkını fiyat artışlarına ve fiyat dalgalanmalarına karşı korumayı ve böylece kentte toplumsal, siyasal ve ekonomik istikrar sağlamayı hedeflemiştir. Bu amaçla esnaf, belli zaman aralıklarında denetlenir, fiyatlar ve kullanılan ağırlıklar kontrol edilirdi. Narh uygulamaları için talep bir ölçüde de loncaların kendilerinden gelmekteydi.⁶⁷⁵ Çünkü narh uygulamaları sayesinde kimi ustaların aşırı kârlar elde etmeleri engelleniyor bu sayede zanaatkârlar arasında bir denge sağlanıyordu.

⁶⁶⁹ Halil Sahillioğlu, “Esedî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınevi, 1995), 11/368.

⁶⁷⁰ Kavak, *Karasu Kazası*, 174.

⁶⁷¹ Sahillioğlu, “Esedî”, 369.

⁶⁷² KŞS, 31/44-a6.; KŞS, 31/43-b3, KŞS, 31/42-b1.

⁶⁷³ Pamuk, *Paranın Tarihi*, 175.

⁶⁷⁴ KŞS, 31/24-b6: Davada Emir Mustafa Çelebi'nin 2 zolota parası gasp edilmiştir. KŞS, 31/42-b1.; Kayıtta Murtaza Ağanın esedî ve zolota borcu olduğu görülmektedir.

⁶⁷⁵ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914* (İstanbul, İletişim Yayınları, 2005), 63.

Osmanlı Devleti'nde narhın tespitiyle görevli olan kişi kadıydı. Ancak bu görevini yerine getirirken tek başına değildi. Yeni bir fiyat tespiti söz konusu olduğunda, esnaf şeyhleri, kethüda, yiğitbaşı, ehl-i hibre ve nizam ustaları kadının yanında hazır bulunurdu. Ayrıca, narh verilecek malın cinsine göre bazı ilgili kişiler de davet edilirdi. Örneğin baharda kesilmeye başlanacak kuzu fiyatının tespiti, yeniçeri ağası veya sekbanbaşı ile hassa kasabbaşısının önlerinde, mandıracı, kasaplar kethüdası ve çiftlik sahipleri ile görüşülerek yapılırdı.⁶⁷⁶

Narh fiyatının tespiti yapılırken büyük özen ve titizlik gösterilmiştir. Hem halkın hem de esnafın zarara uğramaması önemli bir meseleydi. Narh fiyatı belirlenirken öncelikle titiz bir çalışma sonucu malın maliyeti tam olarak hesaplanır, genellikle üzerine %10 oranında “onu on bir” şeklinde ifade edilen esnaf karı konulurdu. Bu oran, yapımı daha fazla emek gerektiren mallarda %15'e kadar çıkabiliyordu.⁶⁷⁷

Narhların tespitinde; büyük enflasyon dönemleri hariç, çok sık değişiklik yapılmazdı. Üretim miktarı ve mevsimsel değişimlere bağlı olarak sebze, meyve ve et fiyatları değişiyordu. Yiyecek ve içecek fiyatları genellikle Ramazan ayının rahat geçmesi için şaban ayında belirlenirdi. Kuraklık, sel, savaş gibi olağanüstü durumlarda ise malların fiyatları yeniden tespit edilirdi.⁶⁷⁸

Narh kayıtları Kırım Kadı Sicilleri'nde toplu olarak yer aldığı gibi bazen de davaların arasında görülmektedir. Kırım Kadı Sicillerinde yer alan narh kayıtları zaman bakımından düzenli aralıklarla karşımıza çıkmaya da, Kırımdaki fiyat hareketlerini görmek açısından büyük önem teşkil etmektedir.

Kırım'da halkın önemli ihtiyaç maddelerinden biri olan ekmeğin, Kırım Kadı Sicilleri incelendiğinde 1 akçelik fiyata sabitlendiği görülmektedir. Ancak karşımıza çıkan bir kayıta, buğday fiyatlarının yüksekliği nedeniyle ekmeğin satışlarından zarar ettiğini beyan eden fırıncılar (habbazan), şehrin bazı önde gelenlerinin de desteğini alarak narhın yeniden düzenlenmesi için kadıya başvurmuştur. Hicri 15 Muharrem 1107

⁶⁷⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri* (İstanbul: Enderun Kitapevi, 1983), 14.

⁶⁷⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, “Narh”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/391.

⁶⁷⁸ Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh*, 10.

tarihinde 220 dirhemi 1 akçe olan ekmeğin fiyatı sabit tutulmuş ancak ağırlığı 220 dirhemden 180 dirheme düşürülmüştür.⁶⁷⁹

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi, buğday fiyatlarında yaşanan artışlara rağmen ekmeğin fiyatı 1 akçede sabit tutulmuştur. Fiyatı yükseltmek yerine, ekmeğin ağırlığının düşürülmesi söz konusudur. Bu durum halkın gizli enflasyonla karşı karşıya geldiğini göstermektedir. Yapılan çalışmalar, ekmeğin fiyatının sabit kalmasına rağmen ağırlığının sık sık değiştiğini ortaya koymaktadır.⁶⁸⁰ Bu duruma istisna olarak; Hicri 1154 yılının (m.1641) Ramazan ayına ait bir narh kaydında 240 dirhem ekmeğin fiyatının 5 akçe olduğu görülmektedir.⁶⁸¹ Ekmeğin ağırlığının kısa süreli zaman aralıklarında sürekli değişmesi; mevsim değişikliklerinin, savaşların ve isyanların bir sonucu olarak görülebilir. Özellikle Anadolu’da yaşanan Celali İsyanları’nın ve II. Viyana Kuşatması’ndan sonra yaşanan Osmanlı-Kutsal İttifak Savaşlarının doğrudan Osmanlı ve Kırım Hanlığı ekonomisinde olumsuz bir etki yarattığı ortadadır. Ekmeğin hammaddesi olan buğday, Kırımın iç kesimlerindeki bozkırlarda tarımı yapılan en önemli ihraç maddelerinden biriydi. Özellikle buğday, arpa, Kırım sahillerinden gelen balık yağı ve tuz gibi gıda maddeleri, Osmanlı ekonomisinin önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Kırım’da ekilen buğday, Kefe Limanı’ndan İstanbul’a gönderilmekteydi. 17. ve 18. yüzyıllarda İstanbul’un giderek artan buğday ihtiyacının önemli bir kısmı Kırım’dan karşılanmaktaydı. 16. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Celali isyanları sonucu, Anadolu’daki tarım alanlarının yok olması İstanbul halkının Kırımdaki hububat tarımına olan ihtiyacını daha da arttırdı. 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde her yıl 150 gemi yükü buğday Kırım’dan İstanbul’a gönderilmekteydi.⁶⁸² Bu fazlaca ihracat Kırım’daki hububat stokunu azaltmış, bu durum ekmeğin fiyatının sabit kalmasına rağmen ağırlığının düşürülmesine sebep olmuştur.

Kırım Kadı Sicillerinde, dava aralarında rastlanan narhların genel olarak meyve-sebze fiyatları hakkında bilgi verdiği görülmektedir. Karşımıza çıkan “taze erik, taze üzüm, taze kiraz, soğan” gibi ürünlere bakarak Gözleve’de meyve-sebze tarımının aktif olarak

⁶⁷⁹ KŞS, 31/67-a1.

⁶⁸⁰ Nuri Kavak, “Kırım Tatarları’nda Gündelik Hayat (XVII-XVIII. Asır)”, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, haz. Yücel Öztürk (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015), 161. Kırımda ekmeğin ağırlığının değişim tablosu için bkz. Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım*, 279.

⁶⁸¹ Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım*, 250.

⁶⁸² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, (ed.), Halil İnalçık-Donald Quataert vd. (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000), 338.

yürütüldüğünü söylemek mümkündür. Bunun yanında “hurma, Anadolu elması, Trabzon fıncığı” gibi ürünlerin ithalat yoluyla Kırimda tüketildiği anlaşılmaktadır. Sofralarda yer alan diğler bir ürünün de Azak Denizinde tutulan ve 7 akçe fiyat biçilen “Azak Balığı” olduğu görülmektedir. Kadı Sicillerinde karşımıza çıkan narh kayıtları aşağıda tablo olarak verilmiştir.

Tablo 10: 1696 Yılında Verilen Narhlara Göre Bazı Gıdaların Fiyatları

Ürünler	Ölçü Birimi	Fiyatı
Taze Erik	1 Vukiyye	8 Akçe
Ceviz Helvası	1 Vukiyye	14 akçe
Trabzon Fıncığı	1 Vukiyye	5 akçe
Hoşab	100 Vukiyye	40 akçe
Hurma	1 Vukiyye	3 akçe
Kestane	1 Vukiyye	3 akçe
Defa hurma	1 Vukiyye	4 akçe
Azak Balığı	1 Vukiyye	7 akçe
Anadolu Elması	1 Vukiyye	3 akçe
Taze Üzüm	1 Vukiyye	6 akçe
Soğan	1 Vukiyye	4 akçe
Taze Kiraz	1 Vukiyye	8 akçe

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.2.3.3. Ölçüler

Kırım Kadı Sicillerinde karşımıza çıkan ölçü ve ağırlık birimleri aşağıda örnekleriyle birlikte açıklanmaya çalışılmıştır.

Adet: Sayılabilen, parça- tane olarak alınıp satılabilen ürünlerde kullanılmıştır. Deri, küçükbaş hayvanlar, çeşitli ev ve mutfak eşyaları adet olarak ölçülmüştür.

Arşın: Çeşitli kumaşların ölçümünde ve arazi ölçümlerinde kullanılmıştır. 1 Kırım arşını:1.428 İstanbul arşınına eşittir.⁶⁸³ Bir muhallefat kaydında keten ölçümü için arşın kullanılmıştır.⁶⁸⁴

⁶⁸³ İnalçık, The Customs Register of Caffa, 1487-1490, 183. naklen: Claude C. Pessonel, Traite sur le commerce de la Mer Noire, 2 vols. (Paris, 1787).

⁶⁸⁴ KŞS, 31/11-b5.

Batman: Tuz dışında buğday, arpa gibi hububatların ağırlığının tartılmasında kullanılmıştır.⁶⁸⁵ 1 batman 6 okkaya eşittir. 6 okka ise 7.698 kilograma eşittir.

Beşşere: Beşşere ya da Beşşeri Kırım'da kile yerine kullanılan ağırlık birimidir. 1 Kırım beşşeresi 4 İstanbul kilesine eşittir.⁶⁸⁶ Bu da 88-90 okka arası bir ağırlığa denk gelmektedir. 88-90 okka ise 112-115 kilogram aralığında bir ağırlığa eşittir. Sicillerde sıklıkla karşımıza çıkan beşşere, arpa, buğday, darı gibi hububatların ağırlığının ölçülmesinde kullanılmıştır.⁶⁸⁷

Dirhem: Sicillerde ekmeğin (hubz) yanı sıra pamuk ve ipek gibi ürünlerin ağırlığını belirtirken kullanılmıştır.⁶⁸⁸ Osmanlı Devleti'nde 1 dirhem 16 kırata eşittir. Bu da 3.207 gram yapar.⁶⁸⁹

Dönüm: Şer'iyye sicillerinde arazi satışlarında karşımıza çıkmaktadır. Seyfi Mahallesi'ndeki bir arazinin satışında satışa konu olan arazinin 30 dönüm olduğu belirtilmiştir.⁶⁹⁰ 1 Dönüm=10 nişan=100 çubuk=1600 arşın kare=919,30 metre karedir.⁶⁹¹

Endaze: 65 cm'e eşittir. Sicillerde "diba" denilen ipekli kumaşların uzunluğunu belirtmede kullanılmıştır.⁶⁹²

Fıçı: Kefe hamr kanunnamesinde fıçının detaylarını açıklayan Yücel Öztürk, fıçıdan küçük ölçü birimlerini medre, varil, karatil olarak küçükten büyüğe doğru sıralamaktadır.⁶⁹³ 1-20 medre=1 varil; 20-40 medre 1 karatil; 40 medreden büyük ise 1 fıçı olarak belirtmektedir. Sicilde yer alan bir davada, sirke gibi ürünlerin fıçı ile satıldığı görülmektedir.⁶⁹⁴ Sirkenin dışında şarap, yağ, bal gibi sıvı ürünlerin ölçümünde de kullanılmıştır. Tereke kayıtlarında "küçük fıçı" ve "büyük fıçı" şeklinde de kaydedildiği görülmektedir.⁶⁹⁵

⁶⁸⁵ KŞS, 23b/19-a3, KŞS, 26/12-a5.

⁶⁸⁶ İnalçık, *The Customs Register of Caffa, 1487-1490*, 183.

⁶⁸⁷ KŞS, 31/59-a2.; KŞS, 31/57-a3.

⁶⁸⁸ KŞS, 31/27-b1.; KŞS, 31/05-b1.

⁶⁸⁹ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, 442.

⁶⁹⁰ KŞS, 31/48-b2.

⁶⁹¹ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, 442.

⁶⁹² KŞS, 28/147-b3.

⁶⁹³ Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)*, 356.

⁶⁹⁴ KŞS, 31/28-a1.

⁶⁹⁵ KŞS, 31/11-a1.

Garâre: Bir çuval çeşididir. Kayıtlarda buğdayın taşınmasında kullanıldığı görülmektedir.⁶⁹⁶

Kantar: Çeşitli ürünlerin (gıda ürünlerinden metallere kadar) ağırlığının belirlenmesinde kullanılmıştır. 1 Kırım kantarı 44 okkaya eşittir.⁶⁹⁷

Kıt'a: Arazi ölçü birimidir. Sicillerde bağ, bahçe, arsa satışlarında, “kıt'a” ölçü birimi olarak kullanılmıştır.⁶⁹⁸ 1 kıt'a, 1 dönümden küçük araziyi ifade eder.⁶⁹⁹

Kile: Sicillerde sıklıkla karşımıza çıkan kile; buğday, arpa, darı gibi hububatların yanında tuz, pirinç gibi maddelerin ağırlığının belirtilmesinde kullanılmıştır.⁷⁰⁰ İmparatorluğun sancak ve eyaletlerine göre farklı kile ölçüleri bulunmaktayken Kırım içindeki şehirlerde de farklılıklar bulunmaktaydı. Kırım Hanlığında kile için genellikle “beşşere” terimi kullanılmaktaydı. Bahçesaray'da 1 Kırım Beşşeresi=4 İstanbul Kilesi =88-90 okka. Gözleve'de 1 Kırım kilesi=85 okka, Karasu'da=1 Kırım Kilesi=90 okka, Orkapı'da 1 Kırım kilesi=120 okka'dır.⁷⁰¹ Kefe de ise, Yücel Öztürk 1 Kefe kilesinin 2 İstanbul kilesine eşit olduğunu tespit etmiştir.⁷⁰² 1 İstanbul kilesi=25,656 kilogram olduğuna göre, 1 kefe kilesi 51,312 kilogramdır.⁷⁰³

Kulaç: Türkçe kol ve açmak kelimelerinden oluşan, halk dilinde kolaç şeklinde söylenen kulaç, tabii bir uzunluk ölçüsü olup yanlara açılmış iki kolun orta parmak uçları arasındaki mesafeyi ifade eder.⁷⁰⁴ Sicillerde ev, arazi davalarında karşımıza çıkmaktadır.⁷⁰⁵

Mil: Kırım'da denizcilikte mesafe ölçümünde kullanıldığı görülmektedir. Sicillere yansıyan bir davada; Kaptan Mehmed Reis'in denizde 2-3 mil seyretmesine rağmen gemisine binenlerden ücretini alamadığı için mahkemeye başvurduğu görülmektedir.⁷⁰⁶

⁶⁹⁶ KŞS, 27/7-b1.

⁶⁹⁷ Halil İnalçık, *The Customs Register of Caffa, 1487-1490*, 183.

⁶⁹⁸ KŞS, 28/16-a3, KŞS, 31/59-a2, KŞS, 31/44-b3.

⁶⁹⁹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü II*, (İstanbul: M.E. B. Yayınları, 1993), 276.

⁷⁰⁰ KŞS, 22/31-b6.; KŞS, 23b/111-b5.; KŞS, 29/128-a1.

⁷⁰¹ İnalçık, *The Customs Register of Caffa, 1487-1490*, 183.

⁷⁰² Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)*, 358.

⁷⁰³ Öztürk, *Aynı yer*.

⁷⁰⁴ Cengiz Kallek, “Kulaç”, *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2002), 26/353-354.

⁷⁰⁵ KŞS, 31/75-b1, KŞS, 31/07-a1.

⁷⁰⁶ KŞS, 31/13-a2.

Miskal: Altın, gümüş, inci gibi değerli eşyaların ağırlıklarının belirlenmesinde kullanılmıştır. Tereke kayıtlarında, altın bilezik, kolye gibi eşyaların yanı sıra, kadınlara verilen mehir bedellerindeki altınların ağırlığı “miskal” cinsinden belirtilmiştir.⁷⁰⁷ Osmanlıda 1 miskal = 1.5 dirhem = 24 kırat = 4.81 gram.⁷⁰⁸

Şenik: Şenik veya şinik; sicillerde buğday, çavdar, darı, bulgur gibi hububatların ağırlığının ölçümünde kullanılmıştır. Akkerman şeniki ile ölçülen 42 şenik buğday = 630 vukiyyedir. (Kırım kıyyesi). Buna göre 1 şenik $630/42 = 15$ vukiyye'dir.⁷⁰⁹

Tay: Kayıtlarda balya şeklinde bulunan ürünlerin ölçümünde kullanılmaktadır. Daha çok tütün (duhan) satışında kullanıldığı görülmektedir. Buna göre 10 tay duhanın 705 vukiyyeye eşit olduğu görülmektedir. Bu durumda 1 tay, 70.5 vakiyyeye eşittir.⁷¹⁰ Tütün dışında pamuklu kumaşlarda da bu birim kullanılmıştır. 1 Tay = 700 parça pamuklu kumaş olarak belirtilmiştir.⁷¹¹

Top: Katlanarak veya sarılarak bağlanmış kumaş anlamına gelmektedir. Kefe'de 1 top bez 20 arşına eşitti.⁷¹² Aba, bez gibi kumaş ürünler sicillerde bu birimle belirtilmiştir.⁷¹³

Vukiyye (Okka): Gözleve'de en çok karşılaşılan ağırlık birimidir. Tüm gıda maddelerinin ağırlığı “vukiyye” cinsinden yazılmıştır. 1 Kırım vukiyyesi 400 dirheme eşittir. 400 dirhem = 1.2822945 kilogramdır.⁷¹⁴

4.2.4. Hanın İç Borçlanması

Hanlar ve Kalgaylar zaman zaman tebalarına müslüman ve gayr-i müslim farketmesizin borçlabilirlerdi. Bir tür iç borçlanma olarak düşünülebilecek bu uygulamada temessük adı verilen bir belge verilir veya kılıç, hançer gibi değerli ve simgesel olarak kıymeti olan eşyalar rehin bırakılırdı. 1696 yılında Gözleve zimmelerinin herbiri hana lazım olan parayı kendi paylarına göre getirirler. Ermeniler 400 kuruş, Acem zimmeler 100 kuruş, Rum zimmeler 100 kuruş ve Kala Yahudileri 80 kuruş ve Gözleve Yahudileri 20 kuruş

⁷⁰⁷ KŞS, 31/33-a5.; KŞS, 28/147-b3.

⁷⁰⁸ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, 445.

⁷⁰⁹ KŞS, 27/7a-1.

⁷¹⁰ KŞS, 22/90-a5.

⁷¹¹ İnalçık, *The Customs Register of Caffa, 1487-1490*, 181.

⁷¹² Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)*, 360.

⁷¹³ KŞS, 25/116-a7.

⁷¹⁴ İnalçık, *The Customs Register of Caffa, 1487-1490*, 179.

teslim eder.⁷¹⁵ Aynı tarihte, hatta aynı varak üzerinde kayıtlı olduğu için belki de aynı günde borç para verirken adı geçen zimmi guruplardan belli kişilere cemaatlerini temsilen hanın altı taş eksik olduğu belirtilen bir kılıcı rehn verilir.⁷¹⁶ Bu borçlanma sicile kaydeilmekle birlikte temessük verilme ihtiyacı hissedilmemiştir. Zira hanın kendi özel kılıcının maddi manevi değeri verilecek herhangi bir borç senedinin yerini tutmayacaktır. Kılıcın karşılığında alınan borç miktarı 900 kuruş olarak belirtilmekle birlikte ilk kayıta toplam teslim edilen para 700 kuruş görünmektedir. 300 kuruşun kayda geçmeden ödenme ihtimali düşük olmakla birlikte belki de borçları kaydederken kâtibin dikkatsizliği söz konusu olmuş olabilir.

Hanlar sadece Gözleve zımmilerine değil hanlığın idaresinde olan Karasu gibi kazalardan da vergi niteliğinde para alabilirdi. Selim Giray Han 1698 yılında Osmanlı Devleti'nin ve Hanlığın siyasi olarak kritik bir döneminde Karasu'dan topladığı vergileri mahallelere böldürmüştür.⁷¹⁷ Ancak bunlar geri ödendiği için Osmanlı'daki tekalif-i örfiye vergileri gibi düşünmemek gerekir, bu durum için iç borçlanma kavramı daha uygun düşmektedir. Karasu'dan toplanan paralar mahalle ve cemaatlere bölüştürülüyor. Mahalleli kendi aralarında topladıkları miktarı imamlarına teslim ediyordu.⁷¹⁸ Han aldığı borçları sadece nakit olarak değil borçlandığı kişinin tuz veya sadeyağ almasını sağlayacak bir temessükle de ödeyebilirdi.⁷¹⁹

⁷¹⁵ KŞS, 31/77-b5.

⁷¹⁶ KŞS, 31/77-b5.

⁷¹⁷ KŞS, 33/82-b2.

⁷¹⁸ Kavak, *Karasu Kazası*, 238.

⁷¹⁹ Dilek Çelik, *67 A 90 Nolu Kadıasker Defteri*, 319.

SONUÇ

Antikçağın surlu ve kaleli şehir yapılanmasını 17. yüzyılın sonlarına taşıyan Gözleve'nin bu dönemde mekânsal yapılanmasını tipik Türk-Osmanlı şehir özelliği üzerinden sağladığı anlaşılmıştır. Yaşam alanları değerlendirildiğinde Kırım yarımadasının güney sahilleri ve kuzey bozkırları olmak üzere iki farklı tarzda ekonomi ve yaşam modelinin geliştiği gözlenmiştir. Kuzeyde yarı göçebe step kültürü yerini güneyde ve Gözleve'de ılıman iklim özelliklerine ve denize dayalı faaliyetlere bırakmıştır.

Osmanlı şehri özelliği kazanmakla birlikte siyasi ve toplumsal alanda Hazar İmparatorluğundan ve Altınordu'dan birtakım miraslar devralan Kırım Hanlığı, bu mirası kabile aristokrasisi vasıtasıyla korumuştur. Bunun neticesinde sosyal tabakalaşmaya dayalı toplum yapı devam etmiştir. Farklı uygarlıklardan Tatar, Nogay, Karay, Ermeni ve Kıpti gibi çeşitli toplumsal grupları barındıran hanlık, sınıflı toplum yapısına rağmen bir arada yaşama kültürünü koruyabilmiştir. Bunda Gözleve'nin deniz şehri olması ve etrafına açık bir coğrafyada bulunduğu için elçilerin, tüccarların ve seyyahların uğrak ve geçiş noktası olması da etkilidir.

Toplumsal ve ekonomik alanda misyonu olan vakıflar vasıtasıyla zengin kadınlar ve erkekler servetlerini kamuoyunun hizmetine sunmuştur. Gözleve'de vakfedilen han, kervansaray ve dükkânların sayısı oldukça fazladır. Bunda hanların bu şehre ihtimam göstermeleri ve iskele gelirlerini Osmanlı ile paylaşmakla birlikte şehrin egemenliğinin kendilerinde olması da etkilidir.

Kırım Hanlığı'nın siyasi ve ekonomik varlığını devam ettirme araçlarından biri kuzey ülkelerine yapılan akınlar ve çapullardır. 17. Yüzyılın sonunda kadı sicillerine yansıdığına göre Osmanlı Devleti'nin Karlofça antlaşmasını imzalamasıyla birlikte Kırım Hanlığı'na akınları durdurması yönünde emir verilmiştir. Bundan sonraki süreçte akınlar durduğunda hanlığın ve toplum yaşam şartları ve ekonomisinin nasıl bir seyir arz edeceği ve kölelik kurumunun ve köle sayısının bundan nasıl etkileneceği araştırılmayı bekleyen konular arasındadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Kırım Şer'iyeye Sicilleri (Otdel Rukopisey Rossiyskoy Natsionalnoy Bibliotek).

H. 1084-1086/ M. 1674-1675 Tarihli 20 Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.

H. 1086-1087/M. 1675-1677 Tarihli 21 Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.

H. 1087-1089/M. 1677-1678 Tarihli 22 Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.

H. 1090-1095/M. 1679-1684 Tarihli 23/A Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.

H. 1090-1095/M. 1679-1684 Tarihli 23/A Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.

H. 1087-1092/M. 1676-1681 Tarihli 23/B Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.

H. 1088-1090/M. 1677-1678 Tarihli 24 Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.

H. 1094-1096/M. 1683-1684 Tarihli 25 Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.

H. 1095-1096/M. 1684-1685 Tarihli 26 Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.

H. 1096-1099/ M. 1685-1688 Tarihli 27 Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.

H. 1010-1104/ M. 1689-1693 Tarihli 29 Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.

H. 1107-1108/ M. 1696-1696 Tarihli 31 Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.

H. 1108-1109 / M. 1697-1697 Tarihli 32 Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.

H. 1110-1112 /M. 1699-1700 Tarihli 34 Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.

H. 1112-1114 /M. 1700-1702 Tarihli 35 Numaralı Kırım Şer'iyeye Sicili.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeler

BOA, A.{DVNSMHHM d.: 72/870

BOA, A.{DVNSMHHM d.: 83/108.

BOA, HR.MKT. 104-7 .

TS.MA.e. 1265-5.

Araştırma Kaynakları

- “Kalos Limen Antik Kenti ve Trajik Kaderi, *Eski Park.ru*. (E.T. 27.11.2022).
<https://old-park.ru/tr/greece/antichnyi-gorod-kalos-limen-i-ego-tragicheskaya-sudba-kalos-limen-prekrasnaya.html>
- “Kiptiler”, *DİA* 25/423-425. İstanbul: TDV Yayınları, 2022
- “Kırım”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA). 25/447-449. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Abduzhemilev, R.R. *Документы Крымского Ханства Из Собрания Хусейна Феүзханов*. (Simferepol, 2017).
- Acar, Serkan. “Moskof Çarlarının Kırım Hanlarına Ödediği Bir Haraç Türü: Tiş-Tiyiş (Mors Dişi)”. *Karadeniz Araştırmaları* 15/60 (2018), 34-45.
- Acar, Serkan. *Kasım Hanlığı (1445-1681)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.
- Açık, Turan. “Osmanlı İmparatorluğu’nun 17. Yüzyıldaki Alacakaranlığından Bir Kesit: Trabzon Subaşılarının Yerelleşmesi”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Dergisi* 40 (Güz 2016), 135-149.
- Açık, Turan. “Yeminin İki Yüzü: Vicdanı ve Toplumsal Kanaat Arasında Osmanlı Bireyi”. *History Studies* 5/2 (Mart 2013), 1-18.
- Açık, Turan. *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Siyaset*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Agat, Nurettin. “Kırım Şehirleri-Gözleve”. *Emel Dergisi* 50 (1969), 23-26.
- Ağat, Nurettin. “Kırım Hanları Paralarının Nitelikleri ve Işık Tuttukları Bazı Tarihî Gerçekler III”. *Emel Dergisi* 26 (1965), 16-19.
- Ahışhalı, Recep. “Muhzır”. *DİA*. 31/85-86. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, 2, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.
- Akdağ, Mustafa. “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti I”. *Bellekten* 14/55 (Temmuz 1950), 497-568.
- Akdağ, Mustafa. “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruuluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti II”. *Bellekten* 13/51 (Temmuz 1949), 319-411.
- Akdağ, Mustafa. *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1453-1559*. 2. Ankara: Tekin Yayınevi, 1979.

- Akgündüz, Ahmet. “İslam Hukukunun Osmanlı Devletinde Tatbiki: Şer’iye Mahkemeleri Ve Şer’iye Sicilleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 20 (2009), 13-48.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 4 İstanbul, Fey Vakfı Yayınları, 1992.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*. 3, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1991.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*. 6, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1993.
- Alpargu, Mehmet. "XVI.Yüzyılın Ortasında Nogay Türkleri ve Ordaları", *Emel Dergisi* 215, (1996), 12-20.
- Aktaş Sarı, Sema. *67 A 90 numaralı (Üçüncü Cilt), 1648-1679 Tarihli Kadıasker Defterine Göre Kırım’da Sosyal ve Ekonomik Hayat*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Aktaş Sarı, Sema. “Use of Environmental History Approach in Crimean Khanate Studies: The Results of Climate Change in Crimea in the Little Ice Age, Famine, Migration and Slavery” *Concepts, Sources and Methodology in Eastern European Studies*. ed. Yücel Öztürk, Nuri Kavak. 577-600 Eskişehir: Aralık 2018.
- Alan, Ercan. *Kadıasker Ruznamçelerine göre 17. Yüzyılda Rumeli’de Kadılık Müessesesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Arı, Ferit. *Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Kadı Ve Müderrislerin İstihdamı (1756-1776)*. Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Artamanov, M. İ. *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2008.
- Aslanapa, Oktay. “Kırım Türk Eserleri”. *Sanatı, Tarihi, Edebiyatı ve Musikisiyle Kırım*. haz. Oktay Aslanapa. 11-57. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2003.
- Aslanapa, Oktay. *Mimar Sinan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
- Aşık Paşazade. *Osmanoğulları’nın Tarihi*. haz. Kemal Yavuz-M.A. Yekta Saraç. İstanbul: Koç Kültür Sanat Tanıtım Yayınları, 2003.
- Atar, Fahrettin. “Mükatebe”, *DİA*. 31/530-532. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Ayhan, Fatma. “Türklerin Giyim Kuşamında Kürk”, 38. *İcanas Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 189-202. 10-15 Ankara: 2007.

- Bala, Mirza. "Kırım". *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 6/741-746. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- Baltacı, Cahit. "Mektep-Osmanlı'da Mektep". *DİA*. 29/6-7. Ankara, TDV Yayınları, 2004.
- Bardakoğlu, Ali. "Diyet". *DİA*. 9/473-479. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bardakoğlu, Ali. "Had". *DİA*. 14/547-551. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Edirne Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)" *Türk Tarih Kurumu Türk Tarihi Belgeleri Dergisi* 3/5-6, Ankara:1966
- Barkan, Ömer Lütfi. "Tarihî Demografi Araştırmaları Ve Osmanlı Tarihi". *Türkiyat Mecmuası* 10, (1953), 1-26.
- Baron De Tott. *Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, İstanbul, 1970.
- Başer Alper. *Bucak Tatarları (1550-1700)*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Başer, Alper. "Kırım Hanlığı Tarihinde Mangıt Kabilesi". *Kırım: Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi*. 75-102. haz. Yücel Öztürk, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015.
- Tuncay Başoğlu. "Tazir". *DİA*. 40/198-202. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Bayındır, Abdülaziz. "Bey' Bi'l-Vefâ". *DİA* 6/20-22. İstanbul: TDV Yayınevi, 1992.
- Beyazıt, Yasemin. "Tanzimat Devri Şeyhülislâmlarından Meşrebzâde Arif Efendi ve Kadılık Kurumundaki İstihdam Sorunu". *Bilig* 54 (2010), 47-74.
- Beyazıt, Yasemin. "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiyye Kanûnnâmeleri ve Medrese Eğitimi". *Belleten* 77/283 (Aralık 2014), 955-982.
- Beyazıt, Yasemin. *Osmanlı İlmiyye Tar'ikinde İstihdam ve Hareket: Rumeli Kadiaskerliği Ruznâmçeleri Üzerine Bir Tahlil Denemesi (16. Yüzyıl)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Beydilli, Kemal. *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmam'ın Günlüğü*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2013.
- Bıyık, Ömer. *Kırım'ın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014.
- Bıyık, Ömer. *Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1774)*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

- Bostan, İdris. *Osmanlılar ve Deniz- Deniz Politikaları, Teşkilat, Gemiler*. İstanbul: Küre Yayınları, 2007.
- Bozkurt, Fatih. “Tereke Defterleri Ve Osmanlı Demografi Araştırmaları”, *Tarih Dergisi* 54 (2011 / 2), 91-120.
- Bozkurt, Fatih. *Tereke Defterleri Ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)* Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Braudel, Fernand. *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I-II. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1993.
- Bronevsky, Martin. *Kırım*. çev. Kemal Ortaylı. Ankara, Ege Matbaası, 1970.
- Brook, Kevin Alan. *Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri*. çev. İsmail Tulçalı. İstanbul: Nokta Kitap Yayınları, 2005.
- Brutzkus, Julius. “The Khazar Origin of Ancient Kiev”. *The Slavonic and East European Review* 3/1 (May 1944), 108-124.
- By A Lady (Resident Near The Alma). *The Crimea: Its Towns, Inhabitants and Social Customs*. London: Printed At The “Christian Times” Office, 1855.
- Cahardin, Jean. *Chardin Seyahatnamesi-İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran- 1671-1673*, ed. Stefanos Yerasimos. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2014.
- Calvino, Italo. *Görünmez Kentler*. çev. Işıl Saatçioğlu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 7. Basım, 2016.
- Cezar, Mustafa. *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1985.
- Chamberlin, J.Edward. *At*, Çev. Uğur Peçe, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- Cihan, Ahmet- Yılmaz, Fehmi. “Kırım Kadı Sicilleri”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 11 (2004), 131-176.
- Çam, Nusret. “Arasta”. *DİA*. 3/335-336. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Çelik, Dilek. *67 A 90 Nolu Ve 1017-1022(1608–1613) Tarihli Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri (Tahlil Ve Transkripsiyon)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Çelik, Elif- Aydemir, Ali Işık. “Türk Hamam Mimarisinin Yapısal ve Mekânsal Özellikleri”. *Kent Akademisi* 11/2 (Yaz 2018).
- Çınar, Hüseyin. “Arslan Giray Han ve Kırım’ın Yeniden İmârında Vakıfların Rolü”. *Vakıflar Dergisi* 30 (2007), 117-138.

- D'ohsson, M. De M. *18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler*, çev. Zehran Yüksel
İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, 1980.
- Demir, Abdullah. "Osmanlı Devleti'nde Kadılar ve Naibler". *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 6/26 (2022), 28-37.
- Derin, Derya. *Abdülgaflar Kırımı'nin Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Derin, Derya. *Abdülgaflar Kırımı'nin Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Derman, Giray Saynur. "Sibirya Türkleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *Sibirya Araştırmaları Dergisi* 4/9 (2016), 15-40.
- Doğan, Ahmet. *Kırım Bahçesaray'da Sosyo-Ekonomik Hayat (1700-1725)*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2022.
- Doğan, Büşra. *Sakk Mecmûalarında Hüccetlerin Ele Alınışı -Tuhfetü's-Sukûk Örneği*. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Dönmez, İbrahim Kafi. "Cünûn". *DİA* 8/125-129. İstanbul: TDV Yayınevi, 1993.
- Dunlop, D. M. *The History Of The Jewish Khazars*. New York: Schocken Books, 1967.
- Ekin, Ümit. "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuklu Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları", *Türk Tarihinde Balkanlar*, ed. Zeynep İskefiyeli, M. Bilal Çelik, Serkan Yazıcı , (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2013.
- Ekinci, Ekrem Buğra. "Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005).
- Eldem, Sedat Hakkı. *Türk Evi I*. İstanbul, Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, 1984.
- Emecen, Feridun. "Şehzade Divanında Suç ve Ceza". *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 21/ 2 (2015).
- Emecen, Feridun. *XVI. Asırda Manisa Kazası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Erdoğan, Emine. "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İktidar-İtaat İlişkinine Dair Bir Araştırma: Amasya Örneği". *Kastamonu Eğitim Dergisi* 14/1 (Mart 2006).
- Ergenç, Özer. "Osmanlı Klasik Dönemindeki "Eşraf ve A'yan" Üzerine Bazı Bilgiler". *Osmanlı Araştırmaları* 3 (1982), 105-113.

- Ergenç, Özer. “Osmanlı Şehrindeki Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”. *Osmanlı Araştırmaları* 4 (1984), 69-78.
- Ergenç, Özer. “Toplumsal Düşünce Açıklama Kanalı Olarak “Cemm-i Gafir ve Cem’-i Kesîr”. *XVI. Türk Tarih Kongresi*. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 20-24 Eylül 2010.
- Ergenç, Özer. “Toplumsal Düşünce Açıklama Kanalı Olarak “Cemm-i Gafir Ve Cem’-i Kesîr”. *XVI. Türk Tarih Kongresi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 20-24 Eylül 2010.
- Ergenç, Özer. *16. Yüzyılda Ankara ve Konya*. Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995.
- Ergenç, Özer. *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum ve Devlet*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2006.
- Ergin, Osman. *Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*. İstanbul: Cumhuriyet Gazete ve Matbaası, 1936.
- Erkek, Mehmet Salih. “18. Yüzyılda Mardin Kadı Mahkemesine Yansıyan Küfür Davaları”, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi* Yıl 1, 2/1, (Temmuz 2009), 52-60.
- Erünsal, İsmail E. “Osmanlı Mahkemelerinde Şâhitler: Şuhûdü’l-‘udûlden Şuhûdü’l-hâle Geçiş”. *Osmanlı Araştırmaları* 54 (2018), 1-50.
- Eszer, A.O. P. “Die ‘Beschreibung des Schwarzen Meeres und der Tatarei’ des Emidio Portelli d’Ascoli O. P.”, *Arch. Frat. Praedic.* 42, 1972.
- Evliya Çelebi, Seyahatname nşr. Seyit Ali Kahraman 8/1. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Evliya Çelebi, Seyahatname, nşr. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı 1 / 2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Basım, 2008.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, nşr. Seyit Ali Kahraman. 7/2. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Eyice, Semavi. “İznik’de “Büyük Hamam” ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme”. *Tarih Dergisi* 11/15 (1960), 99-120.
- Eyyubi Efendi Kanunnamesi*. haz. Abdulkadir Özcan. İstanbul: Eren Yayınları, 1994.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yollara Düşenler Zanaatkârlar, Köylüler, Tacirleri Sığınmacılar, Elçiler – 16.-18. Yüzyıllar*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.

- Feyiz, Fulya. “Osmanlı Şehir Mekânlarına Bir Örnek: Bozahaneler”. *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences* 4/1 (Kış 2021), 1-9.
- Giray, Halim. *Gülbün-i Hânân*. haz. İbrahim Gültekin. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2019.
- Golden, Peter vd. (ed.). *The World of the Khazars*. Leiden-Boston: Brill, 2007.
- Gökbilgin, Özalp. *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyâsî Durumu*. Ankara: 1978.
- Gömeç, Sadettin. “Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri”. *Avrasya Etüdleri* 35/1 (Haziran 2009), 61-72.
- Gözyayın, Ethem Feyzi. *Kırım-Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*. İstanbul: Vakıf Matbaası, 1948.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç. *Hazar Çevresinde Bin Yıl*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.
- Güçer, Lütfi. “XV.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23 (1-2 Ağustos 2015), 97-143.
- Günay, Vehbi. “Türk Sosyo-Kültürel Hayatında Tuzun Yeri Üzerine”, *Tuz Kitabı*. ed. Emine Gürsoy Naskali, Mesut Şen. 105-112. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.
- Gündüz, Sema. “Sultan Türbelerindeki Simgesellik: Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Beyliği Örnekleri”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 12 (Bahar 2010), 237-271.
- Hammer-Purgstall, Joseph Von. *Kırım Hanlığı Tarihi*. çev. Seyfi Say. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.
- Heredot. *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.
- Heyd, Uriel. *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. Glasgow-New York: Oxford University Press, 1973.
- Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân Fî Kavânin-i Âl-i Osman*. haz. Sevim İlgürel, Ankara: Türk Tarik Kurumu, 1998.
- Imber, Colin. *Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, Çev. Murteza Bedir, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.
- Işık, Mustafa. “XVI. Yüzyılda bir Osmanlı Kalesi; Cankerman (Özü)”. *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri* 55 (2008), 55-76.

- İnalcık, Halil “Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeği”, *Doğu-Batı Makaleler II* 117-144. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2008.
- İnalcık, Halil, “Giray”. *DİA*. 14/76-78. Ankara, TDV Yayınları, 1996.
- İnalcık, Halil. “Adaletnameler”. *Belgeler* 2/3-4 (1993), 49-145.
- İnalcık, Halil. “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu”. *Belleten* 60/227 (1996), 165-191.
- İnalcık, Halil. “Köy, Köylü ve İmparatorluk”. *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Kongresi*. İstanbul: M.Ü. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, Türk Tarih Kurumu, 1990.
- İnalcık, Halil. “Mahkeme”. *MEB İslam Ansiklopedisi*. 7/146-151. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997.
- İnalcık, Halil. “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 13/02 (Şubat 1958), 102-126.
- İnalcık, Halil. “Türkiye 'nin iktisâdı yapısı üzerine bir tedkik münasebetiyle”. *Belleten* 15/60 (Ekim 1951), 629-684.
- İnalcık, Halil. “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi”. *Belleten*, 8/30 (1944), 185-229.
- İnalcık, Halil. *Kırım Tarihi Üzerine Araştırmalar, 1441-1700*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. I. (ed.), Halil İnalcık-Donald Quataert. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- İnalcık, Halil. *Sources And Studies On The Ottoman Black Sea I. The Customs Register of Caffa, 1487-1490*. Harvard University, 1995.
- İnalcık, Halil. “Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde Kırım Hanlığı”. *Emel Dergisi* 135 (1983), 51-73.
- İpşirli, Mehmet. “Kürek Cezası”. *DİA*. Ek-2/112-114. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- İpşirli, Mehmet. “Osmanlı Devleti’nde Kazaskerlik (17. Yüzyıla Kadar)”. *Belleten* 61/232 (1997), 597-699.
- İpşirli, Mehmet. “XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası ile İlgili Hükümler”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi/ Prof. Tayyip Gökbilgin Hatıra Sayısı/12* (1982), 203-248.
- Jankowski, Henryk. *A Historical-Etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea*. Leiden–Boston: Brill, 2006.

- Jennings, R. J. “Kadı, Court and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri”. *Studia Islamica* 48 (1978), 133-172.
- Jennings, Ronald. “Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum” ,*International Journal of Middle East Studies* 7/1 , (Jan. 1976), 21-57 .
- Kafesoğlu, İbrahim. “At”, *DİA* 4/26-28. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997.
- Kalafat, Yaşar. *Balkanlar’dan Uluğ Türkistan’a Türk Halk İnançları I-II*, Ankara: Berikan Yayınları, 2007.
- Kallek, Cengiz. “Kulaç”. *DİA* 26/353-354. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2002.
- Kançal-Ferrari, Nicole. “Han Camii”. *DİA*. 15/518-519. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Kavak, Nuri. “Kırım Hanlığı Şer’iyye Sicilleri ve Muhtevası Üzerine”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 (2008), 14-27.
- Kavak, Nuri. “Kırım Hanlığı Şeriyye Sicilleri'ne Yansıyan Kitaplar”. *Osmanlı Araştırmaları* 35/35 (Haziran 2010), 275-285.
- Kavak, Nuri. “Kırım Tatarları’nda Gündelik Hayat (XVII-XVIII. Asır)”. *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*. haz. Yücel Öztürk. 155-177. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015.
- Kavak, Nuri. *Karasu Kazası (1683-1744): Kırım Hanlığı’nda Bir Yerleşme Örneği*. Bursa: On-Mart Öner Matbaacılık.
- Kavak, Nuriç “Kırım Tatarları’nda Mahalle Kültürü”. *Bilig* 55 (Güz 2010), 93-102.
- Kavak, Nuri. “Kırım Hanlığı Şer’iyye Sicilleri’nde Yer Alan Avarız ve Para Vakıfları Üzerine”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10, (2009), 273-287.
- Kaysunizade Nidai Remmal Hoca. *Tairh-i Sahip Giray Han*. haz. Özalp Gökbilgin, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1973.
- Kazan, Özlem. “Karay Kültüründe Tuz”, *Tuz Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Mesut Şen. 122-132. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.
- Kemaloğlu, İlyas. “Toktamış Han” *DİA* 41/231-232. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kılıç, Rüya. *Osmanlı’da Seyyidler ve Şerifler*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005.
- Kılınç, Ahmet. “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”. *Belleten* 79/285 (Ağustos 2015), 531-558.
- Kırım, Vatan. “Kezlev”. (E.T. 27.11. 2022). <https://www.vatankirim.net/kezlev-514/>

- Kırımlı, Hakan. *Geraylar ve Osmanlılar: Kırım Hanlık Hânedânının Osmanlı Devleti'ndeki Hikayesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2022.
- Kırımlı, Hakan-Kançal-Ferrari, Nicole. *Kırım'daki Kırım-Tatar (Türk-İslâm) Mimarî Yadigârları*. Ankara: T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Korkmaz, Ahmet Ali. *Molla Hüsrev'in 'Velâ' Hakkındaki Görüşleri ve Bu Konuda Osmanlı Âlimleri Arasında Yapılan Tartışmalar (Velâ Risaleleri Çerçevesinde)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Köprülü, Fuat. *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1983.
- Köse, Zeynep Özdem. *Kırım Hanlığı'nda Kölelik (1648-1699)*. Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Kramers, J. H. "Mahalle". *MEB İslam Ansiklopedisi*. 7/144. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997.
- Królikowska, Natalia. *Law and Division of Power in the Crimean Khanate: A Study on the Reign of Murad Giray (1678-1683)*. Warsaw: University of Warsaw Institute of History, 2010.
- Kuban, Doğan. "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler". *Vakıflar Dergisi* 7 (1978).
- Kuban, Doğan. *Türk "Hayatlı" Evi*. İstanbul: Mısırlı Matbaacılık, 1995.
- Kubbealtı Lugatı, <http://lugatim.com/>
- Kuran, Abtullah, "Mimar Sinan'ın Türbeleri". *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*. I, haz. Sadi Bayram, 223-238. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1988.
- Kuran, Abtullah. "Mimar Sinan'ın Camileri". *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*. I, haz. Sadi Bayram. 175-214. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1988.
- Kurat, Akdes Nimet. *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: TTK Basımevi, 1972.
- Kurat, Akdes Nimet. *Peçenek Tarihi*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1937.
- Kurlansky, Mark. *Tuz İnsanlığın Tuzlu Tarihi*, (Çev. Ali Çakıroğlu) İstanbul: Aykırı Yayıncılık, 2003.
- Kuru, Levent. *Kazasker Ruznamçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

- Kuzgun, Şaban. *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi, Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara: Alıç Matbaacılık, 1993.
- Kütükoğlu, Mübahat S. “Narh”. *DİA*. 32/390-391. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*. İstanbul: Enderun Kitapevi, 1983.
- Manz, Beatrice Forbes. “The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532”, *Harvard Ukrainian Studies* 2/3, (1978), 282-309.
- Mohr, Melissa. *Küfretmenin Kısa Tarihi*. Çev. Zeynep Dörtok Abacı, İstanbul: Aylak Kitap Yayınları, 2015.
- Oğuzoğlu, Yusuf. “Dizdar”. *DİA*. 9/480-481. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Onar, Sıddık Sami. “Osmanlı İmparatorluğunda İslam Hukukunun Bir Kısımının Codification'u Mecelle”. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 20/1-4 (1954), 57-85.
- Ortaylı, İlber. "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları* 1 (1980),33-40.
- Ortaylı, İlber. “Kadı”, *DİA*. 24/69-73. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Ortaylı, İlber. “Kırım İlber Ortaylı Yazdı”. *Atlas Dergisi*. 26 Nisan 2013. (E.T. 27.11.2022). <https://www.atlasdergisi.com/kesfet/kultur/kirim-ilber-ortayli-yazdi.html>
- Ögel, Bahaeddin. “Tatar” *MEB İA*. 12-1/50-56. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Özbek, Yıldırım. “İdeolojinin İnşası: 15-16. Yüzyıl Osmanlı Selatin Camileri”. *Belleten* 72/264 (Yaz 2008), 535-566.
- Özcan, Ruhi. “Arşiv Belgeleri Diliyle Su Değirmenleri (Âsiyâb)”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 40 (2016), 195-203.
- Özcan, Tahsin. “Pazar-Osmanlı Dönemi”. *DİA*. 34/206-208. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Özcan, Tahsin. “Muhallefat” *DİA*. 30/405-406. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özen, Şükrü. “Bir Mirasın Gölgesinde Velâ Tartışması: Müzellef Ahmed Efendi'nin Terekesi ve Ganîzâde Mehmed Nâdirî'nin Şeyhülislâma Mektubu” *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 41 (2013), 71-124.
- Özen, Şükrü. “Molla Hüsrev'in Velâ Meselesi ile İlgili Görüşünün Osmanlı İlim Muhitindeki Yansımaları.” *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu*, 321-394. Bursa: 2001.

- Özen, Şükrü. “Velâ”, *DİA*. 43/11-15. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Öztürk, Mustafa. “Osmanlı Hukukunda İhkâk-ı Hakk Kavramı”. *XIV. Türk Hukuk Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 25-27. Ankara: Türkiye Adalet Akademisi, Ekim 2021.
- Öztürk, Orhan. *Pontus: Antikçağ’dan Günümüze Karadeniz’in Etnik ve Siyasi Tarihi*. Ankara, Nika Yayınevi, 2016.
- Öztürk, Özhan. “Gözleve (Kerkinitis, Eupatoria, Yevpatoria, Kezlev) ve Ermeni Bazar, Armyanskiy Bazar, Armyansk”. (E.T. 27.11.2022). <https://ozhanozturk.com/2018/01/17/gozleve-ermeni-bazar-yevpatoria/>
- Öztürk, Özhan. *Pontus: Antik Çağ’dan Günümüze Karadeniz’in Etnik ve Siyasi Tarihi*. Ankara: Nika Yayınları, 2016.
- Öztürk, Yücel. “Kazak Teriminin Kölelik Mefhumu ile İlişkisi Üzerine” *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (Kış 2020), 550-573.
- Öztürk, Yücel. “Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi: Kırım Hanlığı”. *Kırım: Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi*. 13-52. haz. Yücel Öztürk. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2015.
- Öztürk, Yücel. “Jeopolitik Perspektifte Kırım Yarımadası”. *Uluslararası Osmaneli Sosyal Bilimler Kongresi*. ed. Murat Ercan vd. Osmaneli: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi.
- Öztürk, Yücel. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeğinin Rolü ve Hacmi”. *Osmanlı Devleti’nde Kölelik, Ticaret, Esaret, Yaşam*. 31-56. Ed. Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa, .İstanbul: Tezkire Yayınları, 2017
- Öztürk, Yücel. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeğinin Rolü ve Hacmi” *Osmanlı Devleti’nde Kölelik: Ticaret, Esaret ve Yaşam*, ed. Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa. 31-56. İstanbul: Tezkire Yayınları 2017.
- Öztürk, Yücel. “XVI. Yüzyılda Kefe’nin Yakın ve Uzak Hinterlandi ile Ticareti” *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik II*, ed. Osman Köse 1157-1166. Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Öztürk, Yücel. *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014.
- Öztürk, Yücel. *Özü’den Tuna’ya Kazaklar I*. İstanbul: Nokta Kitap Yayınları, 2005.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü II*, İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1993.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013).

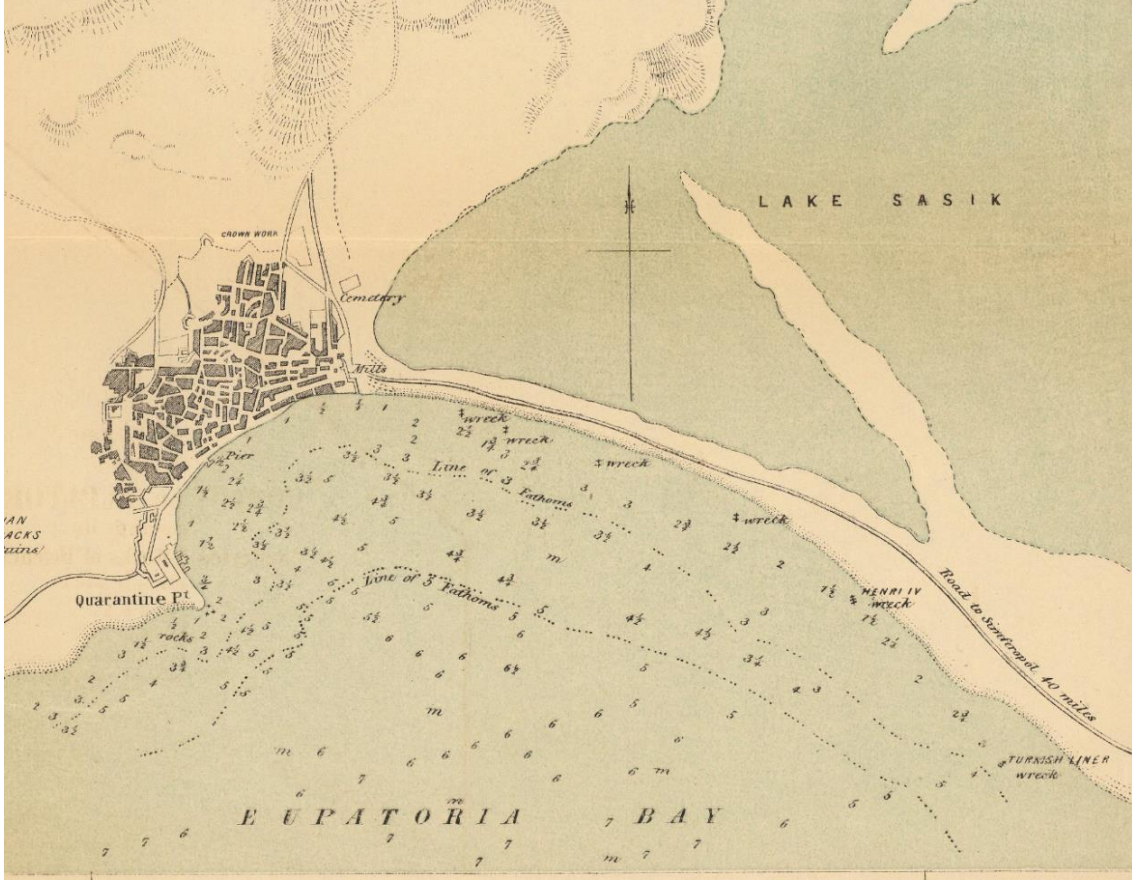
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Paşaoğlu, Derya Derin. *Abdülğaffar Kırımî'nin Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003).
- Paşaoğlu, Derya Derin. "Kırım Yerli Kaynaklarına Göre XVIII. Yüzyılda Kırım Hanlığı'nda Meşâyih Makamı". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 20 (2016).
- Paşaoğlu, Derya Derin. "Nogayların Hanlık veya Ulus Olma Sorunsalı". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35-60 (2016).
- Patruşeva, Galina M. "Şorlar". *Türkler*. 20/752-759. (ed.), Hasan Celal Güzel vd. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Peyssonnel, Claude-Charles. *Traité sur le Commerce de la Mer Noire*. I-II, Cuchet, Paris: 1787.
- Pointing, Clive. *Dünyanın Yeşil Tarihi Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü*, Çev. Ayşe Başcı, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yay. 2012.
- Radloff, W. *Sibirya'dan II*, Çev. Ahmet Temir, İstanbul: Maarif Basımevi, 1956.
- Relation de la Crimée par le Sr. Xaverio Glavani Consul de France a Bakche Seray Capitale de cette peninsule et premier Medecin du Khan (1723), AN, MAR, 2/JJ/80, f. 1 (2 Eylül 1726) Aktaran, Dilek Tıǧlıođlu Kapıcı, *Fransız Kaynaklarına Göre Kırım Hanlığı (1700-1768)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).
- Sahillioğlu, Halil. "Bir Mültezim Zimen Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 1-2 (1962), 145-218.
- Sahillioğlu, Halil. "Esedî". *DİA*. 11/368-369. Ankara: TDV Yayınevi, 1995.
- Sak, İzzet. *Şer'iyeye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Sami, Şemseddin. *Kamus-ı Türkî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.
- Schacht, Joseph. "Mahkama". *Encyclopaedia of Islam*. 7. (ed.), P. Bearman vd. (Brill, 2012).
- Semavi Eyice, "Kale", *DİA*. 24/234-242. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Singer, Amy. *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*. çev. Sema Bulutsuz. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

- Smirnov, V.D. *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2016.
- Soysal, Abdullah. “Kırım Hanlığı’nda Asilzadeler”. *Emel Dergisi* 83 (1974), 14-23.
- Şener, Abdülkadir. “Âbık” *DİA*. 1/306-307. İstanbul: TDV Yayınevi, 1988.
- Tabak, Faruk. *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: YKY, 2010.
- Taş, Hülya. “Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şühûdü'l-Hâl” Nasıl Değerlendirilebilir?”. *Bilig* 44 (Kış 2008), 25-44.
- Taş, Hülya. *XVII. Yüzyılda Ankara*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Tekleli, Minehanım. “25 Asırlık Şehir: Gözlev/Gözleve/Kerkinitida/Evpatoriya”. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi* 377, (Ocak 2015), 49-50.
- Tellioglu, İbrahim. “Kırım’daki Türk Varlığının Tarihi Gelişimi”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 51/3 (Autumn 2016), 1-13.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
- Трепавлов, В.В. История Ногайской Орды. Москва 2002.
- Turan, Ahmet Nezihi. “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 9 (2003), 1-16.
- Türk, Ahmet. “Kırım Hanlığı’nda İslamiyet”. *Kırım: Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi*. haz. Yücel Öztürk, 123-154. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2015.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Ürekli, Muzaffer. *Kırım Hanlığı’nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1989.
- Vatansever, Erim. *67 A 90 Numaralı (On Dokuzuncu Cilt), 1083-1987 (1672-1676) Tarihli Kadıasker Defteri’ne Göre Kırım’da Sosyal ve Ekonomik Hayat*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Véliaminof-Zernof. *Matériaux Pour Servir A L’histoire du Kaanat de Crimée*. SaintPétersbourg, 1864.
- Williams Brian G. *The Crimean Tatars The Diaspora Experience and the Forging of a Nation* Lieden-Boston-Köln: Brill, 2001.

- Wrangell Baronne L. De. *Kırım'ın Çehreleri*, Çev. Mesut Tufan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Yağcı, Zübeyde Güneş. “16.Yüzyılda Kırım’da Köle Ticareti”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 8 (Kış 2005),12-30.
- Yağcı, Zübeyde Güneş. “Kırım Tereke Defterleri Üzerine Mülâhazalar”. *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırma Dergisi* 6/2 (2020), 17-45.
- Yağcı, Zübeyde Güneş. “Köle Kaynağı Bakımından Kafkasya’nın Önemi” *Yeni Türkiye* 71 (2015), 429-444.
- Yağcı, Zübeyde Güneş. “Karadeniz Köle Ticareti”, *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik-Samsun*, (ed. Osman Köse), 2/1001. Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Yaşa, Fırat. “Kırım Hanlığı’nda Köleliğin Sosyal ve Mali Boyutları”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/3 (2014), 657-669.
- Yaşa, Fırat. *67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihli Kadıasker Defterine Göre Kırım’da Sosyal ve Ekonomik Hayat*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Yaşa, Fırat. *Bahçesaray (1650-1675)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Yaşar, Rümeyza. *İslâm Hukukunda Velâ Akdi Ve Müessesesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yedi yıldız, Bahaeddin. “Müessese-Toplum Münâsebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi”, *Vakıflar Dergisi* 15, (1982), 23-53.
- Yerasimos, Marianna. *Evliya Çelebi Seyahnamesinde Yemek Kültürü*, İstanbul: Kitab Yayınevi, 2014.
- Yılmaz, Fehmi vd., *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, 2021.
- Yılmaz, Hülya Polat. *Kefe Mukataası Ahkâm Defteri(1643- 1707)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Yurtseven, G. K. “Osmanlı Muhakeme Hukuku’nda Şuhûdü’l Hâl”. *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2018), 57-77.

EK

Ek 1: Gözleve Şehir Planı, Gözleve Körfezi ve Sasik Gölü – 1855.

Kaynak: (E.T. 27.11. 2022) <https://www.davidrumsey.com>

EK 2: 1854 Tarihli Kırım Haritası

Kaynak: BOA, HRT.0089

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Sema AKTAŞ SARI	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Fakülte	Fen-Edebiyat
Bölümü	Tarih
Yüksek Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Tarih
Programı	Tarih
Makale ve Bildiriler	
1. Aktaş Sarı, Sema. “1648-1679 Tarihli 3a ve 3b Numaralı Kırım Kadıasker Defterlerinin Tanıtımı” . <i>Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi</i> , 3(2), 2016, 1-10.	
2. Aktaş Sarı, Sema. “Use of Environmental History Approach in Crimean Khanate Studies: The Results of Climate Change in Crimea in the Little Ice Age, Famine, Migration and Slavery” . <i>Proceedings of the 1st Congress of International Eastern European Studies (CIEES)</i> . 577-600. Kiev-Ukraine: Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2018.	
3. Aktaş Sarı, Sema. “17. Yüzyılın Sonlarında İsmail Kazasında Sosyal ve Ekonomik Yaşam” . <i>Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi</i> , 2(1), 2020, 18-41.	
4. Aktaş Sarı, Sema. “17. Yüzyılda Kırım Mutfağı” . <i>Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi</i> , 6(2), 2022, 409-429.	